

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ НА ОТКРИТО “ЕТЪР”

Народна култура на балканджиите

ТОМ ПЕТИ

Габрово
2004

Съставител и редактор:
Ангел Гоев
Етнограф, д-р по история

Миграциите на балканджиите от Централния Балкан

Иванка Лилова

Миграцията представлява преместване на групи население от една територия на друга през определен период от време. Тя е характерно явление за всяко човешко общество и придружава българската държава от създаването ѝ до наши дни. Нейната интензивност и последици са различни през различните периоди от време.¹

Според посоката и далечината на миграционните потоци различаваме: външна (от държава в държава), вътрешна миграция (от село в село, от село в град, от град в град, от град в село) и сезонна миграция.²

Предмет на настоящото съобщение са миграционните процеси, които протичат при балканджиите от Освобождението почти до наши дни. Темата е много обширна, не може да бъде изчерпана в рамките на едно съобщение и затова ще се опитам да маркирам посоките на миграционните потоци сред балканджиите от Габровско, Дряновско и Севлиево.

Известен факт е, че населението на скритите в гънките на Балкана селища е изключително мобилно, с буден ум и експанзивен характер, така че това още повече затруднява проследяването на движенията му в територията на страната и извън нея в детайли.

Източници на информация са главно статистическите данни, които дават периодичните преброявания на населението, регистрите за гражданско състояние към кметствата (които не винаги са запазени и точни), краеведчески проучвания и спомени на информатори.

Веднага след Освобождението на България настъпват значителни размествания на човешки маси – изселване на чуждия етнически елемент, освобождаване на плодородни земи и обезлюдяване на цели села. От планинските райони се формира мощен миграционен поток към равнините.³ В основата на тая преселническа вълна стоят чисто икономически причини – нуждата

от земя и прехрана. Оказва се, че в Севлиево има опразнени цели турски села – Ряховци, Градница, Младен, Душево, Добромирка. Те се заселват от преселници от съседните околии – Габровска и Дряновска.⁴

От Габровските колиби тръгва силна преселническа вълна към Търновско, Г. Оряховско, Свищовско, Шуменско, Русенско, към Павликенските села.⁵ Най-често преселниците са от многодетни семейства, с няколко пораснали братя.

Освен гладът за земя, причина за преселванията е упадък на занаятите и затварянето на обширния турски пазар от новите държавни граници.

В началото на ХХ век Дряново и Дряновския край дават много изселници в Шуменско (селата Макариополско и Върбак), в Разградско (с. Буховци) и в Русенско. Интензивна преселническа вълна съществува до 1934 година.⁶ Най-голям брой преселници дават дряновските села Гостилица, Янтра, Буря, Славейково.

Първите преселници в полските селища са от 1907 год. Местното население ги нарича “горненци”, “балканджий”, “черни българи”. Те пътуват към новите места с волски и биволски коли. Изборът на село не е случаен, мястото за заселване се определя от хора, минали по тези места като строители, жътвари, търговци на дървения. Търси се землище с плодородна земя, вода и мери за добитъка.⁷

Преселниците-балканджий работят това, което са работили по родните си места – строителство в Шумен, Търговище, Преслав и из цяла Добруджа. Балканджиите учат местното население на овощарство, лозарство, зеленчукопроизводство, дотогава непознато там.

Според преброяването на населението от 1934 г. най-голям процент са миграциите от село в село и много по-малък от село в град. Урбанизацията на населението току що прохода и набира сили.⁸

Много характерно явление сред балканджийското население са сезонните миграции.⁹ Те са свързани са с определена трудова дейност. Най-масов характер имат движенията на хора, занимаващи се с дюлгерство и градинарство. От дряновските села излизат градинари на работа във Влашко, Чехия, Унгария, Русия. Те се завръщат през Първата световна война, когато се затварят

границите. През 20-те години на ХХ век броят им отново нараства, за да намалее в навечерието на Втората световна война. Славата на дряновските и габровските дюлгери се носи в Дунавската равнина, Тракия, Румъния, Турция, Персия.¹⁰ През последните десетилетия на 19 в. и първите на 20 в. в балканджийските села се формират и друг вид кратковременни миграции – ходене на жътва, коситба и розобер (жени от Тревненските села). Придвижвания из българските земи извършва и част от мъжкото население, упражняващо определен занаят и търговска дейност – кърджии, керванджии, селяни, които заменят или продават дървен материал, дървени въглища, ябълки, картофи срещу зърнени храни. В следствие именно тези селяни съдействат за трайните преселвания на част от планинското население в полските равнинни райони.¹¹

Поминьците, свързани с мигрирането на част от населението се оказват далеч по-доходни от упражняването на екстензивно земеделие и дребно скотовъдство.

В началото на ХХ в. започват масови емиграции към задокеанските страни – САЩ, Аржентина, Канада, Испания, Австралия. След изложението в Чикаго през 1892 г. до Първата световна война се изселват в САЩ 39 мъже и 1 жена от Габровска околия и 196 мъже и 1 жена от Дряновска околия. Мъжете работят главно като фабрични работници.¹²

Основната емигрантска вълна е след Първата световна война и е насочена към Аржентина. Най-масов е потокът през 1927-1932 г., който съвпада с икономическата криза у нас. По това време в България идват представители на чужди компании да вербуват работна ръка. Мъжете се наемат за работа по строежи, ж. п. линии, шосета. Емисарите на Аржентина им осигуряват билет, дават им по 40 долара и им осигуряват двуседмичен безплатен хотел в Буенос Айрес, хотел “Емиграсион”. През този период от Севлиево се изселват 700 мъже от селата Градище, Крушево, Г. Росица, Крамолин и др.¹³ Емигранти от габровските села заселват вътрешната аржентинска провинция Чако и създават от нея голям памукопроизводителен район. Други работят в месарските заводи и петролните рафинерии. Една част от изселниците в Западна Европа и Америка не се връщат и създават там сегашната българска диаспора.¹⁴ От с. Дебелцово, Севлиево, в Америка се изселват над 50 души в периода 1912-1918 г.¹⁵

Дюлгери от Габровските и Дряновските села се изселват в Турция, Румъния, Персия, а градинари от Дряновско – в Чехия, Унгария, Русия.¹⁶

След 1934 г. миграцията сред балканджиите затихва, за да се възобнови отново в края на 40-те и през 50-те години – тези два върха съвпадат с национализацията на предприятията и кооперирането на земята у нас.¹⁷ През този период от време Габрово е от градовете, които нарастват най-бързо – първо причината е, че приема в пределите си съседните махали и колиби и втората причина е бурното развитие на индустрията и нуждата от работна ръка. Явен е недостигът на работна ръка в текстилната индустрия, което привлича много хора от селата в града. Този процес се съпътства от много проблеми – липса на жилища, затруднено изхранване и др. В този период от време доминираща е миграцията от село в град. Ежедневно в Габрово мигрира население от околните селища. Принудителното извличане на населението от селата и “огражданяването” му е сложен икономически и социално-психологически процес. Започнал по икономически причини, той довежда до непредсказуеми социални изменения – обезлюдяване на балканските селца, дисбаланс в жилищния фонд, изменение на възрастовия състав на населението, промяна в раждаемостта и ред други.¹⁸

Този силен миграционен процес от село в град продължава до началото на 70-те години. Той е резултат от създаването на ТКЗС-та и освобождаването на работна ръка в селата, и индустриализацията на градовете. Различията в условията на живот и труд, възможностите за почивка и културни развлечения в града дават допълнителен тласък на изселванията от селата. Резултатите са намаляване на раждаемостта, застаряване на селското население и намаляване на работната сила в селата – Габрово е от районите с остър недостиг на работна сила в селското стопанство. След 70-та година този поток отстъпва място на потока мигриращи от град – в град. Посоката е от малките към големите градски центрове.¹⁹

През последните години вътрешните миграции затихват – премахването на административните ограничения не доведе до миграционен “бум”, тъй като пазара на работна сила се оказа с отрицателни възможности. В същото време се разви непозната по размери до сега в историята на България външна миграция.²⁰

Сложността на подобно изследване е очевидна, тъй като миграцията се отразява върху цялото социално-икономическо развитие на страната и в частност на Габровския регион. Тя води до промени в половата и възрастова структура на населението, в демографските процеси раждаемост и смъртност, върху начина на живот на населението, социално-психологически промени на личността – изобщо това е картина на хиляди човешки съдби. При анализа на миграционните процеси от съществено значение е икономическата и възрастова характеристика на лицата, заетостта им в различните сфери на труда. Емигрират основно млади мъже, на възраст от 16 до 23 години. Трябва да се има пред вид, че участниците в миграциите балканджии са били винаги с висока икономическа активност, практикуващи определен занаят или добре реализиращи се на пазара на работната сила, търсещи по-добро препитание и по-добър начин на живот – изобщо будни, предприемчиви и интелигентни хора.

Бележки

1. Преброяване на населението и жилищния фонд към 4. XII. 1992 г. Вътрешна миграция на населението. Национален статистически институт, С., 1994, с. 5
2. Демографска статистика. С., 1975, с. 65
3. Мичев, Н. Населението на България. С., 1978, с. 65
4. Лилова, И. Демографски облик на Габровска околия от края на XIX до средата на XX век. В: Народна култура на балканджиите. Т. III, Габрово, 2002, с. 12
5. Пак там.
6. Цветков, Г. Преселници от Дряновския край в Шуменско. В: Сб. Дряново и Дряновския край. 1990, кн. 4.
7. Пак там.
8. Пак там.
9. Мичев, Н. Цит. съч., с. 66-67
10. Пак там., с. 68
11. Минков М. Миграция на населението. С., 1972, с. 51
12. Статистически годишник на българското царство. Год. I, 1909-1910, с. 164
13. В. Росица. 1992, бр. 2
14. Тодоров, Д. Дейността на емигрантите от Габровски окръг в Аржентина. В: Годишник на музеите от Северна България. Кн. XIV, с. 245

15. В. Росица, 1991, бр. 42
16. Мичев, Н. Цит. съч., с. 68
17. Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991, с. 99
18. Пак там
19. Сп. Проблеми на географията. 1996, кн. 2, с. 18.
20. Национален статистически институт. С., 1994, с. 9

Igrations of the balkan mountains dwellers from the central balkan

Ivanka Lilova
Resume

The migration is moving of group of inhabitants from one territory to another during a certain period of time. Depending on the direction it can be external and internal. The seasonal migration of builders and gardeners is typical for the mountain settlements with extensive agriculture. This study treats the migration processes passing in the settlements of Gabrovo, Sevlievo and Dryanovo regions from the Liberation to the 90s of 20th century. The internal migrations go in several directions from the mountain settlements to the plains, from villages to towns and from the small towns to the big towns. The external migration is directed to the transatlantic countries – the USA, Canada, Argentina, and Australia. The years after the First World War coinciding with the economic crisis in this country are marked with the most large-scale migration. At the beginning of 50s there started a migration of the village population to the towns, mainly to Gabrovo, caused by the cooperation of the land and the development of the industry. In recent years there is an unexpected large-scale external migration. The report also treats the social-psychological results of the migration processes among the Balkan Mountains population.

Стопанско-правни отношения в Троян и Троянско (по документи от XIX век)

Пенка Петрова-Голийска

Темата на настоящето съобщение има за цел да обърне внимание на един въпрос, който, струва ми се, досега не е бил в ползрението на българските етнографи. Документите от XIX век, свързани с даването на парични заеми, с покупко-продажбата на недвижими имоти и земеделски площи, съдържат многостранни данни, които могат да бъдат ползвани от етнографи, езиковеди, демографи и други специалисти. Едно комплексно национално изследване, проведено в различните етнографски области на България, би довело до много полезни резултати.

Архивът на Музея на народните художествени занаяти и приложните изкуства в Троян притежава сбирка¹ от оригинални документи, които са систематизирани така:

1. Покупко-продажба на имоти и движимо имущество.
2. Продажба на воденици и воденични камъни.
3. Кредитиране, тоест даване на пари в заем с лихва.

Няколко документа за продажба на имот и движимо имущество сочат, че продажбата е станала за погасяване на дълг (при цитирането на всички документи е спазен оригиналният правопис и пунктуация):

“Сине (т. е. година – б. м.) 1862, месец февруария, на 15. Сия записъ да са знае какво прудавами асъ Иванъ Петкувичинъ сасъ майка си барабер малку курия путь нивищуту издану на минка Иванувъ и на Дудя и на Василя, на тримата братя за гроша 412, и по словам гроша четяристотин и дванайсятъ. Прудавамигу за балканджиски борчъ и за мамули за ф кашци. Прудавамигу издану сасъ долнитари(те) (вероятно дънери, останали след сеч на единични дървета за строителство – б. м.)”.

Следва описание на границите на имота:

“Затува пишимъ този записъ за оверение ради притъ тези верни мартури (свидетели – б. м.), дету са намериха този часъ, та са потъ писаха фафъ книгата да мартурисувагъ. Мартуръ Дочу Дудювъ, Тодуръ Дочувъ. Продавамигу асъ Пет/куица сасъ Ивана барабаръ.”

На втория лист на гърба: "1862... Книга от Ивана Петкувичинъ Барахтарски за курията".²

Документът е интересен и затова, че точно е упоменато по каква причина е станала продажбата-за погасяване на балканджийски борч. Вероятно балканджийският борч включва периодично получавани суми от домашните на балканджията през времето на неговото отсъствие, когато е бил на печалба другаде. Но вероятно изглежда значението да е съвсем условно-борч за храна от нужда поради бедност. Уреждането на сметката е станало през зимата, в необичайно време, несъобразено с традицията сметките да се уреждат на Гергьовден или на Димитровден. Ясно е, че годината за продавачите е приключила неблагоприятно и нуждата ги е принудила да осъществят тази продажба. Само по себе си названието "балканджиски борчъ и за мамули за ф кащи" е нарицателно за една социална действителност, но все пак кредитната дейност си остава барометър за стопанската стабилност и за доверието между хората.

Друг документ – запис за продажба на биволица от 04.09.1883 г., също се вписва в схемата за продажба движимо имущество поради нужда. Записът предизвиква интерес със съдържанието си:

"Долоподписании Кичюк Мустафа Доброданец, по настоящем живущ в с. Ломец, чрез настоящето си потвърдявамъ, какво днес продадохъ на г-на Дудя Ивановъ Велчовски, собствената си биволица за (600) гроша, под туй условие, че ако му върна горните шесъ стотинъ гроша най-късно до идущия св. Димитрия, ще имам право да си зема биволицата назад, в случай че на речении срок ниму върна горната сума неще имам право след срокат да снаруша продажбата си, но ще съм готов да снабдя купувачътъ съ вамджиско свидетелство, въ удостоверение на това му давам настояция записъ и подписувамъ. 4-ии септемврий 1883 год. с. Ломецъ. Потвърдявамъ за горното азъ Кичюк Мустафа. За неграмотността ме подписвам Минко В. Гавазов Свидетели Тодоръ Вълковъ Христо Драголовъ".³

По своята формулировка записът отговаря на чл. 32 от "Сборник с държавните документи на Османската империя"⁴, според който заемът е произлязъл от потребността за подпомагане на ближния. Мюсюлманското право забранява заплащането на лихва. Поради това се разрешава продажба или изкупуване, което е един вид

ипотека за обезпечаване на заема, тоест продавачът може да си възвърне имуществото, което е ипотекирал, когато си върне дълга.

В запис за борч от 23. 02. 1882 г. от с. Ломец, Троянско Юсеин Асанов продава на Васил Иванов Велчевски за 2073 ½ гроша имот от 7 дюлюма, а именно: “нива от 3дюлюма с орехите и присатите заедно, ливада – 2 дюлюма, нива – 2 дюлюма”.⁵

За съжаление в записите от 18850 до 1874 г. не се посочва с каква площ са имотите, за да узнаем как са се движили тогава цените. След Освобождението в записите се отбелязва площта на имотите в дюлюми, а цената – в грошове. Ето образци от подобни документи:

“Продавателен записъ
отъ 1850 г. – Ивановъ деньъ
(правописътъ запазенъ)

сѣхя запис да са знахи каквò прудавамъ ась пенчо.. валювъ нункоски издано ливаата при колибата мойтоси исè (дял) отливаата иоткурията и от бачията иотградината на влася илиювъ издано за гр. 1020 йпословомъ илядо идвайсятъ гроша затоваму давамъ този записъ заовиренйхе притъ тези мартори детоща марторисатъ побога ради

марторъ	ма	ма	ма	продавамъ
дочо станчо	найдянь	илия	цочо	ась пенчо
иписахъ	маринъ	марко	валю	валю нункоски
			нунко	

издано гори
оречаното
място...
на влася илиювъ
икато низная
дапиша постави
вакиль доча
станчовъ...
да мапопщши

(белег с мастило с малкия пръстъ)⁶

Друг продавателен запис от 1876 г.:

Иван Гадевски продава на Минчо Марин Д.”на ханътъ половината из дъно с мястото и сичките... (не се чете) барабаръ... и кавинето и самалъкътъ барабаръ за гроша 11 55”⁷

Друг продавателен запис:

“Долуподписания продавамъ едно парче курия букова изъ дъно на господ. Минка Ганковски... и заявявам синурите за 210 гроша и зехъ парите до пара...

Априлий 12, 1872

Продавам издано азъ
Мичо Русянов Шоялякъ”⁸

От изследваните документи става ясно, че след сключване на договора сделката трябва “да се полее” в присъствието на договарящите се и свидетелите. Най-често документът се съставя в кръчмата, където се дава и почерпката. В запис от 1850 г. пише, че се дава за кръчма 3 гроша. Освен продавачът и купувачът присъстват и трима свидетели. Интересът по тази сделка е незначителен-имотът е с продажна цена 12 гроша.⁹

Думите “мартори, марторисват” се използват в по-старите записи, а от 70-те години на XIX век се заменят със “свидетел, свидетелстват”.

Думата “господин” е употребена само в някои документи преди Освобождението, докато впоследствие се утвърждава и винаги съпровожда имената на договарящите се.

Един странен парадокс – **купувачът на имота не се подписва в документа**. Тази особеност се запазва до късно дори и след Освобождението, когато се ползват вече печатни формуляри.

От един договор, сключен през 1910 г., се вижда, че съставителят на формуляра не е имал правни познания-документът за покупко-продажба е двустранен и следва да се подпише и от двете страни. Но корените на традицията са все още непокътнати. В същия формуляр е вписано, че ако продавачът не изпълни договора, ще върне сумата, която е получил и “заедно с сто лева кяр”.¹⁰ Думата “кяр” (печалба) не е правен термин. Употребен в текста, изразява нелепост, защото печалбата няма нищо общо със щетата. В случая става дума за неустойка, а не за печалба.

Записите за покупко-продажба на недвижимо имущество съдържат богат топонимичен материал за целия XIX век и са ценен източник за антропонимични проучвания. В документите

винаги са вписвани названията на местността, в която се намирал имотът, както и личните и фамилните имена на собствениците, с чиито имоти граничело въпросното владение, отбелязани са и имената на свидетелите, на купувача и продавача. И още нещо – топонимите и антропонимите са свързани с определено селище, документите винаги са датирани, което работи в полза на точността на езиковедските изследвания за конкретните времеви периоди.

В сбирката от продавателни записи на Музея в Троян фигурират и няколко документа за продажба на воденични камъни и воденици.

Майсторите, заети с направата на тепавици и воденици, са имали своя организация “руфет долапчийски” твърде рано – към 1812 г. По предание тяхната слава на добри майстори стигала на север до Дунав, а на юг прехвърляла Балкана.

Друг троянски еснаф, който почти не е отбелязан в занаятчийската номенклатура на Възраждането, е еснафът на *камачерите* – майстори-каменоделци, които изработвали воденични камъни. Съществуването на тяхната организация е документирано в Троянския поменик през 1867 г. – “руфет камачерски”. Ганко Цанов отнася появата на камачерския занаят в Троянско към втората половина на XVIII век. Еснафът на камачерите бил проспериращ, снабдявал е с воденични камъни голям брой селища в Дунавския вилает, а частично и някои отвъд Балкана.¹¹

Камачерството е било труден занаят – от кариери се вадели монолитни каменни блокове, обработвали се на място и с примитивни волски “влачки” се изтегляли на съответното удобно за транспортирането им място.

Стойността на воденичните камъни, както се вижда от документите за продажба, е била определено висока:

“Записъ изъ дъно

Знайно да буди какво продавамъ азъ Калчо Кацарски сос сина си Стояна наедно от воденицата два дена в двата камака (предполагам, че е за ползване на два камъка за два дни-б. м.) на Недялка Пейнешки за гро 2400 и словомъ... и за уверение му давамъ този записъ как немам пишманлъкъ ни единъ нито ще имами занаят предъ склонихме са и двете страни пред тези свидетели...

1859, 20ого марта”¹²

В Свидетелство от 22. 03. 1881 г. воденица с *"половин камакъ продаваниям издъно за гроша 1685..."*¹³ В Продавателно от 28. 06. 1883 г. *"една четвърт/1/4) дялъ от един камакъ воденица за 800 (осемстотин) гроша..."*¹⁴

В началото на ХХ век цената на воденичните камъни паднала,¹⁵ което вероятно се дължи на въвеждането на новия тип модерни мелници.

В един търговски тефтер от края на ХІХ век са регистрирани 86 покупко-продажби на недвижими имоти от землищата на Троян и 8 села от Троянско, като са посочени датата и годината на купения или продадения имот, от кого е купен и на кого е продаден, къде се намира, какво представлява и каква стойност има. Извършените покупко-продажби на недвижими имоти включват ниви, ливади, места за воденици, воденици и гори. Общата им стойност е 155 805 гроша, като са закупени имоти за 126 520 гроша и са продадени за 28 285 гроша. Главен източник за набавяне на земя били имотите на турските изселници, от които в периода 1883-1887 г. е закупена основната част от имотите на стойност 108 134 гроша, като с оценката на съда в град Троян са закупени турски имоти само за 27 166 гроша, тоест 4, 6 пъти по-малко в сравнение с общата стойност на купените свободно на пазарна цена. В тефтера са отбелязани и значителен брой покупко-продажби на имоти от българи на стойност 45 751 гроша, и то предимно след 1890 г.¹⁶

Архивът на Музея в Троян съдържа и няколко записа за даване на парични заеми с лихва. По-богатите хора в Троянско са се възползвали от възможността да увеличат имотното си състояние, като дават парични заеми с лихва. Жак Натан пише: *"... Лихварството бе една изява на българското народно стопанство до освободителната епоха и след нея... То бе не само отрицателен фактор, но изигра и своята положителна роля като рушител на старите патриархални и натурални отношения и като спомогна за централизиране на големи парични средства в ръцете на лихварите, много от които се явиха организатори на новия способ на производството..."*¹⁷

Заемите, съгласно проучените документи, са краткосрочни и съвпадат с някои празници (сезонни) от годината-от Гергьовден до Димитровден и от Димитровден до Гергьовден. Задълженията

и разплащанията на един от тези дни се определяли от тези два характерни цикъла от стопанската дейност. Много трудно е да се определи обичайният процент на лихвата-в един документ след Освобождението е отбелязано, че лихвата е 1% месечно (12% годишно). В запис от 11. 11. 1898 г. е посочено, че Минко К. Баков от мах. Попешка взема в заем 45 лв. сребърни от Гадю Марков Ковач без лихва за 11 месеца и ако не ги върне в този срок, ще трябва да плаща лихва 20% на 20 лв. всеки месец.¹⁸ В друг документ-Запис от 30. 01. 1876 г. -е за дадени 90 гроша от Димитър П. Папазов (представител на един от най-известните троянски възрожденски родове-чорбаджии, дарители и революционери) с лихва”1: 20 на месецът”.¹⁹

Трудността при определянето на естеството на тези взаимоотношения се дължи и на факта, че за Троянския край не е провеждана анкета по този въпрос, подобно на анкетата на Стефан Сава Бобчев.²⁰ Но когато се съпоставят данните от троянските документи с тези от Еленско и Севлиево, включени в анкетата на Бобчев, се забелязва припокриване, тоест практиката при сключването и уреждането на този вид заеми е била относително еднаква за балканските райони.

Прави впечатление, че отпусканите в Троян и Троянско заеми са краткосрочни. Това се обяснява с факта, че по-заможните жители не са разполагали с достатъчен свободен капитал, който, макар и с по-голяма доходност, да “вържат” в дългосрочни заеми.

В Троянския край е имало няколко чисто турски села и такива със смесено население. По време на руско-турската освободителна война и след нея голяма част от това население емигрира най-вече в Турция, една незначителна част от него тръгва към Македония, а някои семейства от Троянско преминали Балкана и се настанили в подбалканските села и градчета с надеждата, че русите и този път няма да доведат войната до успешен за българите завършек и избягалите ще се завърнат по родните си места. Обезлюдяват напълно селата Коман и Турска Лешница (днес с. Лешница, община Ловеч), а частично -Борима, Видима, Добродан, Ломец.²¹

Според мирния договор изселилите се турци са имали право да се завърнат, за да продадат имотите си или да останат да живеят като граждани на Княжество България и Източна Румелия. В

Държавен вестник №2/04. 08. 1879 г. е публикуван Указ №33 на княз Александър Батенберг, който урежда този въпрос.

Изглежда, че малка част от избягалите турци са се завърнали. Особено нежелателно е било това за тези, които са се отнасяли зле с българското население или са имали задължения към някой лихвар или заемодател, българин или сънародник. Кредиторите им се опитвали чрез съдебните власти да си върнат дадените суми, без да забравят лихвите и разноските по делата. Мировите съдии начеват да публикуват призовките и своите (най-често задочни) решения в Държавен вестник, който започва да излиза от август 1879 г.

Делата, водени в Троянския край след Освобождението, могат да се разделят на няколко групи според причините, които са ги предизвикали.

За неплатени заеми (с или без лихва) на кредитирани българи и турци.

Длъжниците са предимно турци, избягали от Княжеството. Делата засягат заемодавците и техните длъжници от Троян и днешната община Троян.

От публикуваните в Държавен вестник дела става ясно, че най-много заеми от града е давал чорбаджи Нено Маринов (Топала). След Освобождението той съди седмина турци от с. Коман и трима българи от Троян. Родът Шипковенски, чийто представител е Нено Маринов, е стар и богат род, неговите представители са наречени от първия историограф на Троян Власи Илиев “банкерите от Троянската нахия”. И други представители на този род водят няколко дела след Освобождението. Следват представители и на другите богати и влиятелни възрожденски фамилии на Балевци, Папазовци, Дренски и пр., които също са били лихвари и заемодавци.

За неизплатени надници на българи, работили при изселили се или избягали турци.

Кънчо Иванов Чавдаров от с. Белищ, Троянско завежда дели срещу братята Хасан Сюлюман, Осман, Юмер и Ахмед от с. Добродан, Троянско, изселили се в Турция, а баща им е починал. Първото заседание на съда е на 07. 06. 1882 г., в което ищецът иска да изплатят бащиния си дълг от 1250 гроша “от служинство”-

Кънчо Чавдаров е работил в керханата на турчина от Благовещение до Димитровден през 1876 г.

През 1884 г. Иван Радков от с. Белиш, Троянско съди Хасан Хасанов, живеещ в с. Коджа Чушме, Одринско за 2000 гроша “от работа4. Ищецът е бил аргатин 6 месеца при Хасан Хасанов през 1875 г. за 1000 гроша, а следващите 2 години му е работил на ден също за 1000 гроша, но след Освободителната война ответникът избягал, без да му плати.

За неуредени имотни отношения между турци, напуснали Княжеството и българи, закупили имотите им.

Отначало дължимата сума и оценка на имотите се съобщава в грошове, а от 1888 г. – в левове. Размерите на имотите под запор или обявени вече за продажба се предлагат в педи (педея) или крачки, а от 1888 г. – в метри.

Най-ранното дело в Троянско за възстановяване на собственост върху земеделски имоти е от 20. 02. 1865 г., разглеждано на 09. 08. 1882 г. Дела за невърнати парични заеми има от 1875 г., с призовка от 30. 04. 1881 г. и от месец юни 1876 г., заведено на 27. 07. 1884 г.

Дела от специфичен характер.

Тодора Дичов от с. Вrabюв (Врабево), Троянско съди Бекир чаушов за обезщетение. Делото е от 29. 07. 1884 г. В прошението си тя обяснява, че била стъпкана от него с “конят си, та си наметнала детето”. Ловчанският окръжен съд налага възбрана върху недвижимото имущество на избягалия ответник.

Като заключение на представения материал по темата, извлечен от Държавен вестник, може да се направят няколко съществени извода, които биха ползвали различни специалисти и ако при положение, че се проведе общо изследване на цялата страна, би се получила една относително точна и вярна картина. Изводите за Троян и Троянско са следните:

1. Установява се къде са се намирали семейните имоти на троянските фамилии и на богатите турци от селата.

2. Намират се доказателства кои села от Троянска околия са били със смесено население (българи и турци), кои с чисто туурско или с предимно българско.

3. Установява се, че в Троянския край е имало голям брой имотни хора с достатъчно скътани грошове и турски лири, които са можели да отделят в помощ на своите съграждани и на хората в околните села независимо от народността им, като разбира се, са имали лична облага.

4. Най-много заеми са вземали турците от с. Коман (чисто турско население) – от троянските чорбаджии; от с. Добродан (село със смесено население) – от свои сънародници; българите от с. Белиш и от Ловеч-от българи и турци.

5. От водените дела може да се проследи къде са се изселили турските семейства и да се очертае сравнително точна демографска характеристика на Троянско след Освобождението:

– от с. Борима – по 1 семейство в Одрин, Скопие и Цариград

– от с. Добродан – по 2 семейства в Бруса, Гюмюрджина, Дедеагач, Фере и Цариград; по 1 семейство в гр. Мидия и селата Алдъ Кюву (Димотишко) и Коджа Чушме (Одринско)

– от с. Коман-4 семейства в Гюмюрджина, 2 в Бруса и по едно в Одрин, Карлово и Цариград

– от с. Ломец – 2 семейства в с. Яса (Гюмюрджинско), по 1 семейство в Гюмюрджина, Димотика и с. Клиссе, Одринско

Въз основа на тези данни и на други статистически документи може да се даде сравнително точна демографска характеристика на Троянско след Освобождението.

Бележки:

1. Архив на Музея на народните художествени занаяти и приложните изкуства (МНХЗПИ)-№2364-*Правни документи в Троянско (от началото на XIX век, след 1808 г. и след това в продължение на един век)*. Подредил с пояснителни бележки Венелин Димитров-гр. Троян, 29. 12. 1988 г. (38 документа)

Архив на МНХЗПИ-Сбирка от документи, постъпили епизодично в различни години

Архив на МНХЗПИ-Инв. №Бр-28 – Дренска, Славянка, Сп. *Парични и имуществени отношения в Троянския край, възникнали преди Освобождението и първите десет години и зараждащото се*

българско гражданско право. (По съобщенията в Държавен вестник от 1879 до 1900 г.) – 59 маш. Листа

2. Архив на МНХЗПИ-Инв. №2364 (док. №5-Запис от 15. 02. 1862 г.)

3. Архив на МНХЗПИ-Инв. №2364 (док. №26-Запис от 04. 09. 1883 г.)

4. Христо С. Арнаудов издал в 1871 г. пълен сболник на Държавните закони на Османската империя. Том IV излязъл на български език в София през 1886 г. с кратко тълкуване на втората част от основните начала на свещеното право (граждански османски закони, том III, с. 22-24)

5. Архив на МНХЗПИ-Инв. №2364 (док. №22-Запис за борч от 23. 02. 1882 г.)

6. Илиев, Власи. Град Троян (исторични материали). II част. Троян, 1934, с. 150

7. Архив на МНХЗПИ-Инв. № Д-852 (Продавателен запис от 08. 05. 1876 г.)

8. Архив на МНХЗПИ-Инв. № Д-860) Продавателен запис от 12. 04. 1872 г.)

9. Архив на МНХЗПИ-Инв. №2364 -Док. №2

10. Архив на МНХЗПИ-Инв. №2364 -Док. №33

11. Цанов, Ганко. Троянски поменик (1812-1879). В: Троян (Проучвания за развитието на града). С., 1973, с. 198-200

12. Архив на МНХЗПИ-Инв. № Д-856-) Запис из дъно от 20. 03. 1859 г.)

13. Архив на МНХЗПИ-Инв. № 626 – Маринов, Недялко. История на селата Скандало и Велчово, Ловешки окръг. 1966, машинописен текст с приложени оригинални документи

14. Вж. Маринов, недялко. Цит. Съч.

15. Архив на МНХЗПИ-Инв. № Д-1421 – (Продавателен акт от 23. 02. 1908 г. “10 дена в месеца от един воденичен камък” за 200 лева)

16. Грънчаров, Михаил. Търговски тефтер от края на XIX век на Иван Колев Марковски и Минко Добрев. В: Известия на държавните архиви. Кн. 43, 1982, с. 131-154

17. Натан, Жак. Икономическа история на България след Освобождението. С., 1938, с. 155

18. Архив на МНХЗПИ-Инв. № Д-1287 – (Запис за 45 лв. сребърни от 11. 11. 1898 г.)

19. Архив на МНХЗПИ-Инв. № Д-848 – (Запис за 90 гроша от 30. 01. 1876 г.)

20. Стефан Сава Бобчев, политически деец в Източна Румелия, след Освобождението провежда анкета в различните райони с българско население по въпросите на гражданското и държавното право в

Османската империя и издава събраните отговори в 2 тома: "Български юридически обичаи". Том 1. Гражданско право. Том 2. Държавно право." За съжаление анкетата му не е обхванала Троянския край. От балканските райони в анкетата му попадат Севлиевско и Еленско. Пари с лихва (файда, фаиз) са взимали в Еленско (с. 230) за срок от 6 месеца до 1 година и най-често от Гергьовден до Димитровден. С тях се купували волове, нива, лозе. За сватба не се давали от такива пари. Най-голямата лихва била 12%, а по-често от 6, 8 до 10%. Залогът (рехин) бивал приеман във вид на пръстени, обици, колани, чапрази. Заемът се доказвал със сенет или тимисюк (запис). Приемал се като достатъчно доказателство. Всяко изплащане се теслело на гърба му.

21. Дренска, Славянка Сп. Цит. съч., с. 5 и сл.; Попов, Стефан. Долината на р. Осъм (Дипломна работа). Ръкопис, 1915 г. Собственост на д-р Васил Цончев Василев, гр. Горна Оряховица, на когото благодаря за предоставената ми възможност да я ползвам: *"Освободителната война дава нов тласък на разселването в Троянския край през 1877 г. Кланетата в Ловеч и троянските села Шипково, Колибето (днес Черни Осъм-б. м.) от една страна, и от друга изселването на турското население донасят значителни промени както в броя, така и в състава на населението. Всичкото турско население, което в навечерието на войната представлявало компактна маса, особено на север от Ловеч, е избягало в Одринско, като изтребвало по пътя си всички срещнати българи.*

Веднага след Освобождението на България населението от Балкана като вълна се разляло из опразнените турски села на север. Най-добър пример за такова заселване представлява с. Турска Лешница, което до Освобождението е било чисто турско село. Тук са се стекли множество планинци, разгонени от отстъпващите турци и от селата Бели Осъм, Орешак, Колибито и Шипково и в продължение само на няколко дни то е брояло около 300 семейства. По същия начин е станало заселването и на всички села, които се намират по долината на р. Осъм, само че в тях са се заселили изпърво жители на близките български села, а след това са се допълвали с балканджии.

През 1880 г. по-голяма част от турското население, между които са много помаци, се завръща с цел отново да заживее по тези места. Обаче в много места те заварили домовете си заети от пришълците българи. Турците не могли да свикнат така лесно с новия режим, компрометиран в своите зверства, попаднали в немилост пред новата власт и започнали да се готвят за ново изселване. Ето защо, веднага с влизане в сила на Временните нареддания за въдворяване на турските имоти, голяма част от

турското население започва продажба на имотите си и наново да се изселва сега вече в Цариградския вилает: Чорлу, Родосто и Кешан.

Повторното изселване на турците от долината на р. Осъм започва от 1880 г. или веднага след завръщането им. Първоначално незначително, а после все на по-големи групи, докато в 1883 г. са се задигнали цели кервани и до края на лятото на същата година това ново изселване се привършва...

Към това време започва и новото (третото) масово разселване от Балкана към Дунава, което е траяло до 1892 г..."

Economic-legal relations in troyan and troyan region
(Based on documents from 19th century)

Penka Petrova-Goliyska
Resume

A complex national study on the subject would have registered versatile data that can be used by ethnographers, linguists, demographers and other specialists.

The records for purchasing of immovable property -fields, meadows, water mills and forests contain rich toponymic material and are valuable source for anthroponymic studies. The documents always contain the name of the countryside the property is located in as well as the personal and family names of owners with whose estates the concerned property is bordered. The names of witnesses, buyer and seller are also recorded. The toponymies and anthroponymies are connected with certain settlements, the documents are always dated which favours the precision of the linguistic studies for concrete time periods.

The records for purchasing of immovable property -fields, meadows, water mills and forests contain rich toponymic material and are valuable source for anthroponymic studies. The documents always contain the name of the countryside the property is located in as well as the personal and family names of owners with whose estates the concerned property is bordered. The names of witnesses, buyer and seller are also recorded. The toponymies and anthroponymies are connected with certain settlements, the documents are always dated which favours the precision of the linguistic studies for concrete time periods.

Влиянието на балканджиите в живота на с. Карайсен, Великотърновско

Росица Бинева

Въпросът за миграционните процеси от Балкана към полето през XVIII – XX в. продължава да бъде открит и да търси нови измерения.

В изследванията за демографските промени в Дунавска България най-пълна и точна картина имаме за промените настъпили след Освобождението, защото те имат пряка връзка с аграрния преврат. Но реално тези миграционни процеси започват далеч преди това. Тяхното начало трябва да се търси в края на кърджалийските размирици (края на XVIII в.) Безспорно търсенето на плодородни земи е причината за това голямо вътрешно разместване, но балканджиите не тръгват безцелно и “на сляпо” – това са места, които те познават.

Представената тема акцентира върху икономическите и обществени взаимоотношения между балканджии и полянци (наричани още харцои). Проследява се прехода от търговските контакти и сезонна миграция до трайното усядане на балканджиите в селата от Павликенско и по-специално в с. Карайсен, в периода от края на XVIII до началото на XX в. въз основа на изследванията на демографските промени в Търновския санджак и на краеведски проучвания.

Поради кърджалийските размирици и чумните епидемии, които били най-големия бич за местното население, няма възможност за точна локализация на селото, както и данни за началото на неговото съществуване в днешното землище. Това не е прецедент. Показателен е факта, че при изследване на селищата в Търновския санджак в периода XV–XIX в. въз основа на османските документи Т. Драганова и Св. Станева фиксират през XVII в. 121 селища, а през XVIII в. едва 45. Вече през XIX в. се откриват сведения за 300 селища, 158 от които се споменават за първи път. Вероятно Карайсен има съдбата на по-голяма част от селищата в Търновско – да започне своята история на границата на два века. (1)

Легендата разказва, че по време на чумавите години в сегашното землище на село Карайсен живеел един турчин със своето стадо. За да се спасят от чумата, околните селища поискали разрешение от бея да се заселят при него. Той им разрешил, с условие – преди това да прекарат няколко бразди около неговото поселище, за да пресекат пътя на чумата.

В изследването на Т. Драганова и Й. Димитров (2) с. Карайсен е класифицирано като селище със смесено население, но с българско име запазено до наши дни (?), макар че всички легенди и по-късни документи сочат турския произход на името: Кара-Иса, Кара Алиси и други производни..

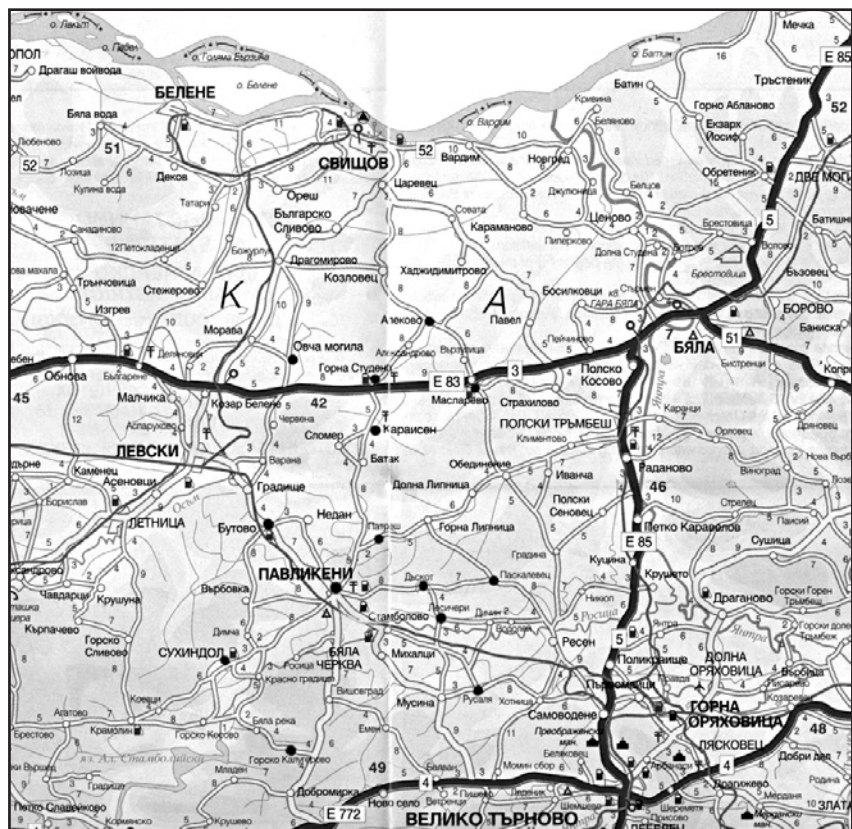
Най-логична изглежда хипотезата, че Карайсен е получено от прозвището Кара Хюсеин – Черния Юсеин. Тази теза се подхранва от факта, че такава е съдбата на почти всички околни селища, давани като владение – да носят името на своя собственик. (3)

Какво е съотношението между християнското и мюсюлманско население през XVIII и началото на XIXв. е трудно да се докаже поради липса на конкретни данни, но според местен информатор (Цвятко Катинов), който знаел това от баща си, българите започнали да се заселват в селото около 1750 г., и то предимно от балканските села от Дряновско и Севлиево. Друга случка разказва Павел Чернаев. Когато неговият дядо – Симеон Чернаев, бил в Румъния, му дали съвет как да се отърват от турците в селото. Трябвало само да пуснат сланина в гераните или прасенце в джамията и те щели да избягат – (тези способи за отмъщение и прогонване на османското население са познати и в други части на българските земи). Симеон Чернаев се прибира и изпълнява поръчението. От тогава (1820 г.) турците масово започват да се изселват от Карайсен. (4)

Към пъстротата на етническата картина на селището трябва да се прибави и заселването на татарите през 60-те години на XIX в. Те наброявали 30 къщи, които съгласно разпоредбите на турското правителство трябвало да бъдат построени от местното население.

В демографското проучване на Т. Драганова и Станева, се посочва, че през 1870 г. Караиса има 145 домакинства. През 1871 г. – 205 домакинства, 574 българи, 17 преселници и 19 цигани немюсюлмани. Показателен е факта, че от представените селища

на всички кази от Търнарски санджак, информация за преселници откриваме само в селата от Свищовска каза. (Приложение №1)

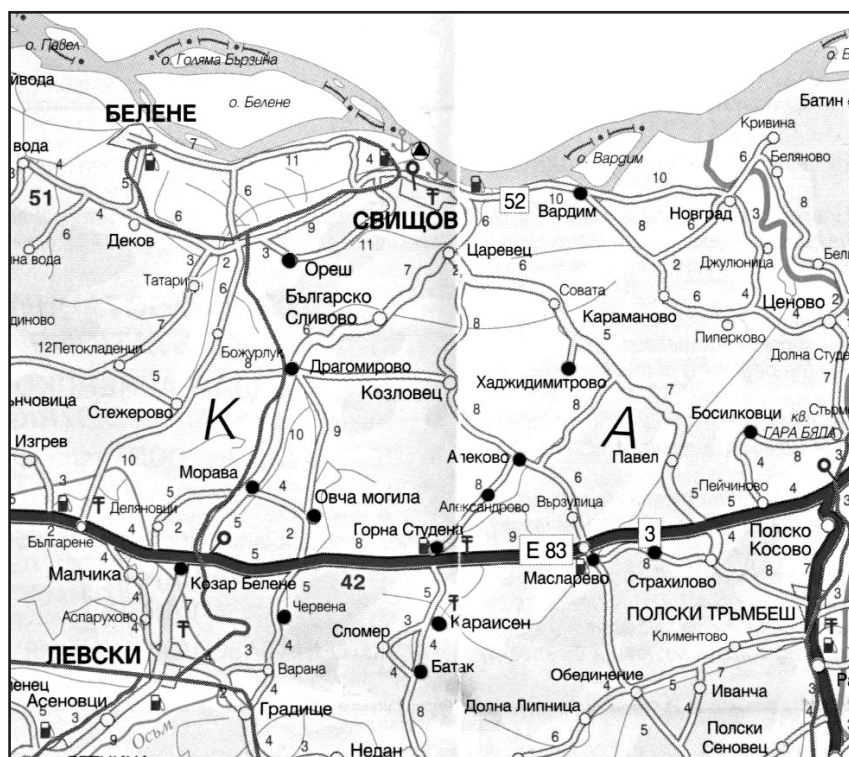
В най-стария документ от този период, запазен в селото – годишник от 1874 г. за плащане на данъци се казва, че Кара Иса е второто по големина село след с. Горна Студена в Свищовска каза и отстоява на 6 часа път до гр. Свищов. В селото има 20 къщи мохамедански, даващи 36 души войници; 83 са къщи християнски и 574 мъже плащат военен данък, защото не ходят войници.

След Освобождението настъпва пълна промяна в етническият облик на Дунавска България. В този период се забелязват два главни процеса:

1. масово изселване на турското население, което заедно с черкезите и татарите, напускат страната.

2. преселническо миграционно движение от планината към равнината т. е. българите изоставят неблагоприятните в икономическо отношение планински райони и се заселват в опразнените земи. Преди всичко това е население от Габровско, Дряновско, Еленско, Севлиево и др.

Едно от най-изчерпателните проучвания за периода след Освобождението е това на Величка Георгиева (5). Своите изводи тя прави на основата на краеведски, научни изследвания и на анкета проведена в 56 селища с цел проучване на демографските процеси в Търновския край. Спирайки се на промените в Павликенско, тя посочва, че в с. Карайсен след Освобождението се заселват балканджии от Дряновско, Тревненско, Габровско, Троянско, Севлиево и Търновско. (Подобна е картината и в селата Дъскот, Патреш, Паскалевец, Горско Калугерово, Бутово, Лесичери, Русаля, Масларево.) (Приложение №2)

Демографската характеристика на региона (в частност на с. Карайсен), свидетелства за трайна връзка между населението от Централна Стара планина и крайдунавските каази на Търновския санджак. Преселването е резултат най-вече на интензивните икономически и обществени контакти между балканджиите и полянциите през периода от края на XVIII и XIX в.

Карайсен е типичен пример за трайната обвързаност между полето и Балкана, във всички аспекти на живота. Причината се крие и в плодородната почва и в това, че селището е в близост до гр. Свищов, който е първостепенно пристанище на р. Дунав (особено през 50-60 години на XIX в.), Посредством него занаятчийските и търговски градове Търново, Габрово, Ловеч и Г. Оряховица са в допир с Дунавския плавателен път.

Например – взаимната изгода от търговските контакти, осъществявани чрез натурална размяна, извършвана от кираджиите. Селскостопански произведения, месо, кожи, вълна, пчелен мед и др. се разменят за ракли за дрехи на момите, булчински сандъци, дървени кревати, кобилицы, сапове, дъски, наплати и др. Кираджиите доставят срещу размяна и гърнчарски съдове, ябълки, сушени плодове, пестил и др.

Най-големите доходи на “карашчани” (както ги наричат другоселци) са от лозята. От Габрово, Севлиево, Левски идват търговци, които изкупуват ширата. Организирано става и изкупуването на кожи и стоки, като търговците отсядали в странноприемницата на Никола Балканджиев (Балканджиоглу).

Преди откриването на пазара за едър и дребен добитък през 1886 г. в селото са продавали животните на търговци от Свищов и Търново и са ги карали до там. След откриването на пазара се наемат хора, които откарват животните до селището на купувача, дори и до самата граница. Пазарът донеся немалки доходи и от допълнителното събиране на сергийно право. Запазен е протокол №3 от 1901 г., с който се решава да се даде под наем сергия на Дончо Дончев от Трънчовци, Габровско, преселник в с. Карайсен.

Същевременно най-голяма нужда в селото има от дървени изделия: рала, дървени коли, бъчви и др. Това довежда до честата практика майстори – балканджии да идват през лятото, да застават под черниците на площада и да и изпълняват поръчките да селяните, като през есента за изработеното те взимат зърно. (6) Друга сезонна

миграция от Балкана към полето отново през лятото е свързана с жътвата. Жетварките – млади момичета и булки, са наемани предимно от Габровско и Севлиево. Заплащането отново ставало в натура. Така е и по време на вършитба. Тогава балканджии с коне, наречени хергелета, ходели из селото и вършеели срещу зърно – жито или ечемик.

Кога се заселват първите балканджиите в селото не може да бъде казано с точност – разполагаме само с думите на информатори, че първите българи заселили се в селото около 1750 г., били предимно от балканските села от Дряновско и Севлиево.

По време на турското робство в селото идва Петко Рачев Синилов от Крамолин. По-късно се оженва и създава още един голям род – Синиловския.

От Горна Оряховица – дядо Сава калпакчия – кожухар. Атанас Николов (Дългия) и Антон Григоров – собственици на магазини за колониални стоки.

От с. Белиш, Троянско – Радко Гадев – манифактурист и Иван Дренски – манифактурист и бояджия.

От Дряново – Иван Дряновски – шивач.

От с. Туркинча, Дряновско – Кръстю Кръстев – железар и братята му Стефан Кръстев (Буко) – кръчмар, със содо-лимонена работилница и Йордан Кръстев (Чокоя) – кръчмар.

От с. Кантарджий, Дряновско – Ботю Косев и Васил Марков – манифактуристи.

От Елена – Никола Константинов и Петър Бояджиев – коларо-железар.

От Севлиево – Петър Чонков – сърач, и Антон Димов – обушар.

От с. Миндя, Дряновско – Панайот Миндев – текстилен бояджия и братята му Атанас и Иван Миндеви, земеделски стопани, които се оженват в Карайсен и създават още един род.

От занаята на представените преселници – балканджии се вижда, че това са предприемчиви и находчиви хора, които пристигат с уменията си и бързо се превръщат в първите хора на селото.

Един от най-богатите карашчани в началото на XIX век бил Никола Балканджиев (Балканджиоглу). Той притежавал една от махалите в селото, както и одаята, която се използвала за

странноприемница. Неговият живот и възгледите му са твърде интересни. Преди построяването на църквата в селото, той предоставя за черкуване – одаята си или избите на къщата си. Там се извършва кръщаване на деца. Самият той е ходи в манастир и оттам се сдобива с монашески чин и име – Никифор и когато през 1843 г. е построена църквата в село Бутово той става нейния пръв свещеник (7). Той е и един от инициаторите за строежа на първата църква в село Карайсен завършена през 1854 г. Изографисването ѝ е извършено от майстори от Тревненската школа. На някои от иконите е записано – “1858година, рука Досю Коюв от Трявна”.

Попове в Карайсен е имало още преди да се построи църквата. По сведения, събрани от възрастни хора, първият поп в селото е дошъл през 1800 г. от с. Батошево, Севлиевско, оженил се през 1811 г. и полага основите на Папазовския род.

Най-голяма роля в живота на селото изиграл поп Никола Славчев от Търново. Първоначално той бил запопен в с. Бутово (около 1848 г.). Там служил три години и дошъл за поп в Карайсен през 1851 г.. Служил в селото до смъртта си – 1865 г. През негово време е построена и осветена църквата. Той е и първия учител в откритото през 1856 г. българско училище в Карайсен. От откриването на училището до Освобождението в школото учителства само по един учител. Първият пазарен учител в селото е Петко Протестантина от град Търново. Това става през 1860 г. От 1863 до 1873 г. учител в селото е Пенчо Христов от Крамолин. През 1876-1877 г. учителства Тотю Попов от град Трявна, за следващата учебна 1877-1878 г. даскал е Кънчо Даверов от Габрово.

Под инвентарен номер 1493В, в архива на Националния музей на образованието – гр. Габрово, се съхранява Съгласително писмо между даскал Петър и карайсенските първенци. Текстът на договора е следния:

“Сие кондратанаписуваме сетски в Карайсенъ за даскал какъ пазаряваме за една година време да слугува на черкувата общу даскал Петър от Крамулини за 850 гроша и пословомъ осем стотинъ и педдесет гроша и 20 уки вална: и по жатва две недели да си отиди да сади о техъ като доди да са мини единъ месецъ да му се дават 200: гроша пари и таи гу пазарявами селски както щему заплатим безъ никое проти воречие: та га подписува Пазар Баший за доверение:

М-ць Априле 23: дне 1865: печат (турски)”

Следват подписите на първенците – свидетели.

В последствие след Освобождението учители стават:

Ангел Панов от с. Крамолин.

1883-1885 г. Петко Станчев от Карайсен (завършил 1 клас на Априловската гимназия) и Иван Кожухаров от Габрово;

от 1886г – до 1905 г. учителства Тодор Попов от Карайсен (завършил III клас на Априловската гимназия). Той е един от учителите с най-голям принос за развитието на образоването в селото. Тъй като П. Станчев и Т. Попов не завършват обучението си в гимназията, няма посочени данни за тях в архивите ѝ.

Икономическите и културните връзки между полето и Балкана през годините изиграват благоприятна роля за успешното интегриране на балканджиите-преселници в селото. Добронамереността на карашчани не е еднозначна. Доказателство за това е друг любопитен исторически момент.

След Междусъюзническата война голяма част от българското население, останавя извън пределите на родината, поема по дългия и нерадостен път на изселването. Така след продължително митарство през 1924 г. в землището на селото се настаняват преселници – бежанци от Македония и Тракия. Те отсядат на голата поляна, без никакви средства и подслон. Международната организация за защита на бежанците успява да издейства пред българското правителство да им бъдат дадени дворни места и да бъдат оземлени. Така се създава Бежанската махала. С бежанския заем и с подкрепата на общината до 1927 г. те са оземлени с по 40 декара. Но проблемите, които срещат бежанците не са само икономически, защото населението на селото не гледа на тях с добро око. Една от бежанките разказвала за онези години: “бяхме млади и ни се искаше да играем на хорото, но те не ни искаха. От друга страна, нашите родители не ни разрешаваха да се омъжваме за тукашните момчета, защото все още се надяваха да се върнем в селищата, откъдето сме дошли”. (8)

Недоверието и враждебността на местното население към новодошлите е причината дълго време те да се чувстват като натрапници, без да бъдат допуснати да участват в обществено-икономическия живот на Карайсен.

За да бъде изчерпана до край темата за участието на балканджиите в живота на селото най-голям интерес би представлявало влиянието на преселниците върху духовната култура на полянциите. За съжаление липсва събран подробен и пълен емпиричен материал за обичаите и вярвания на населението. Тази празнина е твърде голяма и обхваща дълъг период от време. Проблемът е сериозен и касае цялостното проучване на духовната култура на населението в Дунавската равнина за периода от XIXв. Освен отделни краеведски материали, ние нямаме по-всеобхватна база данни и извори за духовната култура на местното население изобщо, а не само на преселниците.

Миграционните процеси от Балкана към полето през XVIII и началото на XX в. благоприятстват за разцвета на селищата в Дунавската равнина. Те са резултат най-вече на еволюцията в икономическите и обществени контакти между балканджиите и полянциите, завършваща с трайното преселване на редица родове и отделни семейства в обезлюдените плодородни земи. Изхождайки от конкретния пример, какъвто е историята на с. Карайсен, ние допълваме тезата за положителната роля, която изиграват балканджиите при преселването си в различните краища на България.

Бележки:

1. Драганова, Т., Св. Станева. Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг., ГМСБ, III, 1977, с. 65-128, с. 69
2. Драганова, Т., Димитров, Й. – Към въпроса за демографското, стопанското, битовото и просветно-културното положение на населението от Търновския край през XIXв., ГМСБ, XVI, 1990, с. 97-125. (Приложение №8, с. 124)
3. Йовков, М. Павликени и Павликенския край. С., 1972 г., Цонева, Н. Страници от историята на Павликени. С., 1999 г., Цонева, Н. Балканджиите като участници в демографските промени на Павликени след Освобождението. В: сб. Народна култура на балканджиите. т. III, 2002 г.
4. Хаджийски, Д., Курдов, М. Карайсен – селищна монография. В. Търново, 2001, с. 12
5. Георгиева, В. Миграционни процеси в Търново от Освободителната война до началото на XX в. ГМСБ, V, 1979, с. 96-105.
6. Хаджийски, Д., Курдов, М. Цит. съч., с. 40, 42,

7. Пак там, с. 51

8. Пак там., с. 82

Приложение №1

Карта на селищата в Свищовска кааза с регистрирани преселници по данни до 1871 г.

Показателен е факта, че от представените селища на всички каази от Търновски санджак, информация за преселници откриваме само в селата от Свищовска кааза.

От представените селища по проучването на Драганова и Станева липсват данни за локализация само на селата Каджие и Ошчар. А селата – Бафра, Караман, Кениверлик, Латние, Татар, Чауш изчезват след Освобождението.

Приложение №2

Карта показваща селищата в Павликенско и Свищовско с преселници-балканджии след Освобождението

The influence of the balkan mountains dwellers In the life of the village of karaysen, veliko turnovo district

Rositsa Bineva
Resume

The subject treated is connected with the studies of migration processes from the Balkan Mountains to the plain and emphasis is laid on the demographic changes in the Veliko Turnovo district: second half of 18th century – beginning of 20th century. By attempting to present a demographic review of the region we have come to the conclusion that the most obvious and enduring changes occurred in the then Svishtov district which had experienced its rise after the depopulation as a result of the kardzhalii unrest and plague years till the change of Svishtov into a trading centre and connection of the Central Balkan Mountains with the free world. The region became a good economic partner because of the rich soil as well as a final point of migration of the Balkan Mountains tradesmen and craftsmen seeking markets for their goods or a better life for their families.

Based on this concrete example of the village of Karaysen history we have expanded the proposition for the positive influence the Balkan Mountains dwellers have played on the social-economical rise of the region.

Еркеч и еркечани (Опит за характеристика)

Румяна Урумова

В селата Еркеч и Голица, разположени в Източна Стара планина, живее старо местно население. (1) Село Еркеч днес познато като Козичино се намира на самото било на планината в склона на един дол. Наоколо се виждат само близките възвишения. На север от Еркеч е село Голица разположено в полите на големи каменисти чуки известни като “голешите”. Вероятно тези голи скали са дали наименованието на селото. Името на село Еркеч според местната етимология произлиза от турските думи “еркек” (мъжки) и “кечи” (козел). В големия дол, в северния край на селото, където минава т. н. Еркечка река има кладенче, изворче. Според местното предание, на това място известно като “Долник” пладнували козите. Голям мъжки козел ровел всеки ден на едно и също място. Издълбал дълбок ров, от който бликнала вода. Това място турците нарекли “еркечи бунар” (от еркек кечи бунар). От името на изворчето получило наименованието си и селото. Има и друга етимология на думата еркеч, която означава “мини и замини”, т. е. място през което човек само да мине, без да остава. (2)

Името на селото е от турски произход, макар, че в Еркеч никога не са живели турци. Според преданието Хасан-гаваз направил опит да създаде там чифлик, но всички кехай, които назначавал за пазачи измирили. По това турците разбрали, че в това село не им е дадено да живеят. В село Голица също не е имало турци, с изключение на четирима братя турци, които скоро били пропъдени. Тези две села в турско време били чисто български, с непристъпни пътища и заобиколени отвсякъде с турски села. Изолирани сред девствена планинска природа еркечани и голичани създават и съхраняват у себе си сурови балканджийски нрави, обичаи и традиции, развиват особен и специфичен диалектен български говор. Той се отличава с характерни особености, основната, от които е удължаване на ударените гласни. За това когато еркечанинът говори, той като че ли пее. Еркечкият говор е и по-бавен в сравнение с другите източни говори. (3)

Еркечаните са известни още и с името “въювци”, “вайковци”, “вайковчани”, защото употребяват частицата “ва” вместо “бе”, “бре”.

Наричат ги още “кафадаря”, защото по между си се наричат с турската дума кафадари, вместо другари.

Дедите на днешните еркечани, както и техните предшественици са известни като носители на рядка физическа здравина и балканджийска красота. Те били едри, с широко и мургаво красиво лице, с пъстри или черни като въглен очи. Особено очарование притежавали жените – красиви, яки, стройни с изразителен и дълбок поглед. В движенията на жените и мъжете се забелязвала твърда решителност. Днешните потомци на старите еркечани притежават същата поразяваща красота, балканджийска красота и гордост.

Еркечани се отличават от хората от околните селища и по облеклото си, което носи много старинни белези и е изработено в контрастиращите черен и бял цвят, прониквайки почти по всичките му елементи, загадъчно-пестеливо примесени с други цветове и то на строго определени места.

Женският костюм представя сукманената носия в нейната разновидност характерна за Източна България с обличането на двуделен по кройка сукман, наречен чукман. Този сукман е от лито тъкан черен вълнен плат с везани орнаменти с бели памучни конци, разположени по съединителния шев между полата и елека, по отворите за ръцете и пазвата и по края на полите. Под него се облича риза с туникообразна кройка от бяло памучно платно, украсена с тъкани и везани дребни орнаменти, предимно черни, разположени по края на ръкавите и полите. Престилката е от черна вълнена тъкан украсена с орнаменти, изпълнени с бели памучни и тук-там разноцветни вълнени конци. На кръста неколкократно се завива тесен колан, тъкан на кори, с бели памучни и черни вълнени конци. Зимно време над сукмана жените обличат контохче – елече без ръкави, антерийка – елече с ръкави. Особено интересна, твърде оригинална, топла, удобна и елегантна част от облеклото е горната женска дреха наречена кича, която лятно време се облича над сукмана, а зимно време – над антерията. Кичата е дълга черна вълнена дреха с проста кройка “отвън с кит накитена”, т. е. в основния плат са втъкани дълги черни силно усукани вълнени конци. Този вид дреха е разпространена само сред старото местно българско население. (4) Женското забраждане е сложно по начин на изпълнение. То се състои от няколко принадлежности, сред

които особено внимание заслужава дългата ивична невестинска забрадка, наречена месал, от там и месалено забраждаване. Този вид забрадки са представлявали отличителен белег за невестинство и на славянките. (5) Облеклото на еркечанки в този вид се носи почти до средата на XX век. Невестинските забрадки – месалите са запазени до по-късно като част облеклото на буенеца (водачката на лазарките). Тя носи праметнати през раменете два месала (невестински забрадки), които се кръстосват на гърдите и гърба. Кичата като удобна, топла и практична дреха и днес се облича от жените в селото през зимата като връхно облекло заедно със съвременните дрехи. Месалите и кичите със своя древнославянски произход (6) и днес в началото на XXI век имат своето място в ежедневието и в празничната обредност на местното население.

Мъжкият еркечки костюм е един от малкото чернодрешни костюми, които поддържат до късно следите от предшестващите ги белодрешни носии. Те се проявяват във формата на дрехите, местоположението на орнаментите, начина на носене на отделните части, дори и в общия силует на цялостния вид на костюма. (7)

С голямо богатство и разнообразие се характеризира традиционната празнично-обредна система на еркечани, на която няма да се спираме. Само ще отбележим, че не само до края на XX век, но и в първите години на XXI век два празника – Коледа и Лазаровден и свързаните с тях обичаи и обреди Коледуване и Лазаруване се изпълняват в съответния календарен период от ергени – коледари и моми – лазарки. Неповторим в съвременната им трактовка е фактът, че от години училището в селото е закрито, почти няма младежи в селото, но за участие в тези празници и обичаи в Еркеч се връщат живеещите в близките градове и села потомци на еркечани. Обличат старите еркечки носии, пеят коледарските или лазарските песни, тропат тежките еркечки хора. Всичко това се прави не с организация от читалище или кметство, а по традиция, по вътрешна нагласа и необходимост.

У еркечани както в миналото, така и днес, силно е развито госто-приемството. Всеки другоселец е добре дошъл в дома на еркечани. Това се изразява в посрещане с добра дума и слагане на трапеза с домашно приготвена храна. На Коледа, Васильовден, Великден трапезата не се вдига. Всеки гост от друго село или от Еркеч се посреща и гощава във всяка къща, в която отиде с най-характерното

еркечко ястие т. н. зелник – точена баница приготвена със сирене или с мляко или с каквото има.

Еркечани притежават и особено силно развито чувство за хумор. Те се славят като добри шегобийци, според които Еркеч е център на голям район от двете страни на Балкана между Бургас и Варна, наречен от тях “Еркешка околия”. Те са създали и разказват за себе си не малко анекдоти, които носят духа и нравствеността на едни силни, смели, остроумни, хитри и находчиви хора. Тези качества са характерни за всички балканджии и най-вече за габровските балканджии, чиито шеги и смешки са широко известни в цяла България и в чужбина. Според еркечани голяма част от габровските анекдоти са заимствани от техните, защото са по-стародавни. Един от най-оспорваните анекдоти е за нанизите с черупки от охлюви.

Част от тези анекдоти са събрани от местния краевед Георги Георгиев в една малка книжка, наречена “Еркечки смешки” и издадена от Еркеч издат. (8)

Еркечанинът носи в себе си достойнство, има самочувствието на господар на планинските върхове, защото неговото село се намира на най-високото място в Източния Балкан и е удостоено с турски ферман да пази проходите. Духът на еркечанина е свободомислещ, свободолюбив, своенравен, роден там далеч в чистата и девствена планина. Там може да живее само такъв широко кроен човек. Затова и турските пазачи по време на робството не са оживявали. Пътят към Еркеч криволичи през планината и недалеч преди селото пресича една малка река. Всички от околните селища знаят, че “оттатък моста над Бялата река законите са други, еркечки”. Там еркечани вместо: “зъб за зъб” и “око за око”, казват “за зъб-чене” и “за око-две”.

Спомене ли се от някой името на село Еркеч или каже ли се нещо за неговите жители – еркечаните на първо място в съзнанието излиза една твърде пословична черта на техния характер – умението да крадат. Всеки казва: “О, те са известни като изкусни крадци”. Много са случките и анекдотите за еркечките кражби. “Ако през деня еркечанинът не открадне, през нощта не може да заспи. Тогава хвърля калпака си в двора на съседа и едва когато го измъкне от там, успокоен ляга да спи.” Кражбата на овце, коне свине в миналото е най-обикновено нещо, случващо се ежедневно.

Крадецът почти винаги е известен. Най-често той е съсед. За кражбата те не го съдят, а му плащат “за едно-две”, т. е. всеки знае, че “заем взето брашно тъпкано се връща”. Това връщане винаги лежи върху плещите на синовете, разбира се със знанието и насърчението на бащата. Всеизвестно е, че в дадено семейство отглеждането на добитък става възможно едва когато пораснат момчетата. В семейства, в които няма момчета не се отглежда добитък. Съучастието на бащата в кражбите добре се вижда от анекдота “На момчето-сефтето”. “Стопанин поправял вратника си. Съседското дете грабнало теслата му и побягнало към дома си. Стопанинът го подгонил. Излязъл бащата и като разбрал какво се е случило, казал: “Сакън, съседе, не разваляй на момчето сефтето! На вземи моята тесла.”

Крадял еркечанинът, “ако не с ръком, с краком”, за да може да изхранва семейството си. И не само за това. Способността да се открадне, еркечаните смятат за достойнство. Това произлиза от тяхната самобитност, своенравие и твърда воля. Те имат самочувствието на планинеца, на балканджията като господар на своя живот, на своята идентичност и на всичко наоколо. Всички хора от околните селища знаят, че еркечанина “заради хлопката реже главата на вола”. Кражбата за еркечани не е престъпление. За това те нямат страх от властта. “Дошъл в Еркеч околийския началник. Докато разговарял с мъжете в кръчмата, те изрязали и прибрали кайшката от сабята му.” Славата на местните хора като ненадминати в кражбите е известна и извън “Еркешка околия”. Ямболският конен полк провеждал учение около Еркеч. Когато трябвало да преминат през селото, командирът строил войниците и казал: “В това село много се краде, за това заповядвам да се премине в галоп! При проверката след преминаването се установило, че три седла били откраднати.”

Това, че Еркеч е голям център на прочута околия се вижда и от друг анекдот, в който се разказва, че в “Еркеч дошли цирковни артисти. Жителите на околните села ги предупредили, да си отворят очите да не останат без гащи. Затова те гастролирали с повишено внимание и държали гащите си за коланите. Според сценария клоунът се движел сред зрителите и за кратко седнал при тях. Когато станал в ръцете си стискал само ластика от колана, а шарените му гащи били вече разплетени и навити на кълбо.”

В друг анекдот се разказва, че “туристите от националния туристически маршрут “Ком-Емине” вече не спират в Еркеч, защото им изрязват каишките от раниците.” Според местните шегаджии “Самолетът от Бургас за Варна не лети над Еркеч, за да не му крадат колелата”, а “акушерката от Еркеч няма пръстени защото бебета ги крадат при раждането”.

Еркечани крадат не само добитък и някои дребни неща, но те могат да откраднат и цял автобус. Преди години автобусът пристигал от града вечер и тръгвал обратно рано сутрин. През нощта обаче мъжете крадially гумите му, от които си правели цървули. За това Общината построила гараж от камък, където вечер заключвали автобуса. Сега гаражът “зее празен, защото автобусът е откраднат.”

Еркечани са добри стопани. “Те искат да имат в дворовете си само фиданки, които дават нещо, което се яде, но и такива не засаждат, защото в долните села има цели масиви овощни насаждения.” Те са и добри съседи. “Ако се заселите в Еркеч, всеки ще ви подари по нещо – кокошка, агне, яре, прасенце – за да ги развъдите и след това да има от кого да си открадне.” За това в миналото трайно заселени нееркечани в селото не е имало.

Преди години в Еркеч отворили магазин за месо, но никой не купувал. “Какви години доживяхме, за месо пари да даваме, вместо да си откраднем” – чудели се еркечани. Но Господ всичко вижда. “Настъпила суша и еркечани направили молебен за дъжд. Въпреки това сушата ставала все по-тежка. Попът ги посъветвал да съберат 20-30 агнета и да направят курбан. Събрали еркечани агнетата, заклали ги, попът чел молитвата, след това изяли курбана. На следващия ден заваял хубав дъжд, но... не в Еркеч, а в Голица. Пак отишли при попа. – Отче, защо тъй, ва? В нашто село правим курбан, а в Голица вали?”

– А от къде взехте агнетата?

– От Голица ги крадохме.

– За това в Голица ще вали, а в Еркеч няма да вали.”

Остроумните шегобийци не са забравили и строгите крумови закони, застигащи всички крадци, чиито ръце били отсичани до лактите. Според местното обяснение, щом ръцете са къси “дългите ръкави на еркечката горна мъжка дреха *касаче* стават вече излишни”. Затова тази дреха в селото се шие с къси ръкави. С

къси ръкави тя е запазена в традиционния еркечки мъжки костюм до наши дни.

Момичетата от Еркеч се омъжвали само в селото, рядко отивали в друго село. За тях еркечани си имат приказка: “Хубава крава в село се продава”.

В много от публикуваните и съществуващите еркечки смешки, еркечаните са представени като остроумни, съобразителни, весели, силни хора, с корави души и твърда воля. На всеки въпрос или забележка те намират точен, верен и нетърпящ възражения и корекции отговор. Като такива те се проявяват в града, в съда, в околийското управление, в аптеката, в хоремага, навсякъде. “Кметът командировал общински служител и селския полицаи в града. На връщане, за да не дават пари за рейса, полицаят спрял лека кола и заповядал на шофьора: “Карай направо в Еркеч! Трябва да закарам този арестантин.” Тяхната пресметливост се вижда и от черния еркечки хумор, според който “Умрял човек да труфиш, все едно горски да поиш и да храниш”.

Еркечкият критерий за познаване на един човек не е “колко чувала сол са изяли заедно, а колко са крали заедно”. Неизвестно защо султанът замислил да заличи Еркеч и да разсели еркечани. Великият везир го посъветвал, да не ги пипа, по-добре да си седят там събрани на едно място. В противен случай ще развалят цялата империя.

Суровите балканджийски нрави, хитростта, пресметливостта, свободомислието, свежият и бистър ум, своенравието, твърдата воля, здравата връзка с планината са качества, с които еркечани се отличават от хората от съседните села. Може би някъде тук се крият причините, според които не само турците, но и българите от другите селища не са могли да живеят сред тях.

Днес дивната природа около Еркеч, запазените стари къщи, традиционните български обичаи, красивите женски и мъжки носии, танците и песните на тези балканджии, тяхното гостоприемство, откритите души, самочувствието им на българи, здравата им връзка с родната земя, с величествената планина, кристално чистият въздух, необятният простор привличат не само съвременните потомци на еркечани, но и българи от други краища, които създават условия за развитие на селски, културен и еко туризъм, развъждат нетипични за този край птици – каквито са щраусите. Всичко това наред с местните обичаи, фолклор и занаяти, бит и култура,

привличат много чуждестранни туристи. Село Еркеч (Козичино) и неговите жители живеят по нов начин, но здраво свързани със своите традиции.

Литература

1. Милетич, Л. Старото българско население в Североизточна България. С. 1902 г. с. 58-62
2. Георгиев, Г. А. Еркеч и еркечкият говор – Изв. на Семинара по славянска филология при Университета. С. 1907 г., кн. II. с. 132-200
3. Цит. съч.
4. Николова, М. – Кичи (кичинки), ИНМВ, 1975 г., кн. XI. с. 160-167
5. Велева, М. – За периодизацията в развитието на българските народни носии – ИЕИМ, 1974 г., кн. XV
6. Николова, М. цит. съч.
7. Велева, М., Ев г. Лепавцова – Български народни носии в Източна България през XIX и първата половина на XX в. т. III, С. 1979 г. с. 264-265
8. Георгиев, г. Т. – Еркечки смешки, изд. Димант, Бургас, 2000 г.

Erkech and erkechians (An attempt for characterization)

Rumiana Urumova
Resume

The aim of this presentation is to characterize the people from an ethnographical group living in two villages – Erkech and Golitsa located in the East Balkan Mountains. They are famous with the name Erkechians.

The Erkechians differ from the neighboring village people not only because of their special language resembling a song but also because of their clothes full of many old-time marks. They are endowed with rare physical strength and Balkan beauty.

The Erkechians possess strongly developed sense of humour. They are famous as good jokers and according to them Erkech is a centre of a big region on both sides of the Balkan mountains between Burgas and Varna, called by them “the Erkech District”. They have created and told about themselves many jokes bearing the spirit and moral of strong, brave, quick-witted, clever and resourceful people.

Most of these jokes are commented in the presentation so that different traits from the character and mentality of the Erkechian can be revealed by the strength of humour.

Архитектура и вътрешна уредба на подбалканската селска къща от Казанлъшко през епохата на Възраждането и след Освобождението

Стефка Дончева

Казанлъшкият регион обхваща част от долината на река Тунджа, северните склонове на Средна гора и южните поли на Средна Стара планина, затворени на запад от Калоферският балкан, а на изток достигащи до Хаинбоазкия проход и Твърдица. Селата разположени в този регион имат стара история, но много от тях се развиват и оформят като големи селища през епохата на Възраждането. Важна предпоставка за това тяхно развитие било масовото отглеждане на маслодайната роза и търговията с розово масло, както и разнообразните занаяти, възникнали от основния поминък на местното население-земеделие и животновъдство.

На оформлението и развитието на селската къща тук влияят не само посочените по-горе икономически предпоставки, но и специфичните природо-географски, климатични условия, както и търговията и комуникационните връзки с останалите райони и четирите посоки на света. А това са – на север – Габровско, Тревненско и Троянско; – на запад – Калоферско и Карловско; на юг – Старозагорско и Новозагорско; на изток – Сливенско.

От направеният преглед на архитектурата на селските къщи от Казанлъшкият край, бе установено, че не може да се говори за самостоятелен тип подбалканска къща. Напротив, всички те са повлияни или от Старопланинският или от Средногорският тип къщи.

Тези селища, които се намират в полите на Стара планина-като Тъжа, Скобелово, Ясеново, Шипка, Енина, Мъглиж и Гурково са с къщи, в които преобладава Старопланинският тип къщи, характерни за селищата от Тетевенско, Тревненско, Габровско, Жеравна и Арбанаси.

А в селищата разположени в равнината и северните склонове на Средна гора, като Габарево, Търничене, Турия, Средногорово, Ръжена, Милево, Паничерево и Николаево, преобладават белезите

на Копривщенската и Пловдивската къща, с обособено място за хамбар.

Общо селките къщи от Казанлъшко по своята архитектура и разпределение, могат да се разделят основно на три групи:

Към първата група спадат едноетажните, асиметрични с две или три стаи и открит чардак (наричан най-често – “сундрума”).

Към втората група спадат двуетажните асиметрични къщи с открит чардак, при който на първия етаж освен стая, използвана най-често като кухня има още изба и обор за животните.

Към третата група спадат къщите с обогатен план, двуетажни, симетрични, при които се появява вече и затворения с джамлъци чардак.

Най-често разпространена в селата от Казанлъшко през епохата на Възраждането е била къщата от първия тип-едноетажна, асиметрична, с открит чардак, от където идва и наименованието ѝ – отворена къща.

Тези къщи се строели в дъното на двора, най-често с южно изложение, повдигнати от земята на три-четири стъпала, с вкопана в земята маза, разположена само под едната стая и част от чардака. Най-честа тези къщи са били двуделни, т. е. имали са две стаи. Първата била кухня или наричана още “къщи” и втората “соба”, използвана като спалня и гостна едновременно. Рядко е имало трета малка стая – одая или килер.

Кухнята е била най-голямата стая. Най-характерното за нея било огнището (камина), разположено в ъгъла или на стената срещуположна на вратата, за да има тяга огъня. В кухнята се съсредоточавали всички основни жилищно-домакински функции и битови процеси на селското семейство. В стаята с огнището се приготвяла храната, месел се и се печал хляба, там е ставало храненето на семейството и са се извършвали различни домакински дейности, за които е била необходима светлината и топлината на огъня. Много често в кухнята, непосредствено до огнището е било мястото-къта за почивка и за спане на по-възрастните членове на семейството-майката и бащата, бабата и дядото.

Вътрешната архитектура и уредбата на стаята с огнището се характеризирала най-често с наличието на следните елементи, които са били неделима част от съдържанието ѝ. Това са огнището, водникът, полиците и стенните долапи.

Обикновено кухнята е имала най-малко две врати. Едната-входната, която водела до откритото пространство, наречено чардак или сундурма, а втората била междинна-тя свързвала кухнята със собата. В някои случаи при триделните жилища е имало още една-трета, която е свързвала кухнята с одаята или килера.

Вторият важен елемент в кухнята с огнището е бил водникът. Това било мястото определено за поставяне или окачване на съдовете с вода. Той се намирал винаги близо до входната врата на кухнята или зад нея. В по-бедните къщи водникът се оформял от няколко дървени куки, забити на една тясна хоризонтална дъска, закована на стената. На тези куки се окачвали бакърите и стомните с вода. В по-богатите къщи под тези куки се сковавала широка дървена поставка, наречена “лавица”, на която се слагали различни домакински съдове. На нея също стояла дървена копанка и домашния сапун за измиване на ръцете преди ядене. Над куките имало втора, по-тясна полица, на която се нареждали по-дребни съдове, точилката и кобилицата за бакърите.

Полиците били също един много важен и постоянен елемент от архитектурата на кухнята. Те били сковавани по всички стени на стаята, на разстояние 30-40 см. под тавана, от не много широки дъски с профилирана тясна летва, закована на предната страна и подпрени на няколко извити конзоли. На полиците са били подреждани различни домакински съдове-сахани, паници, пахарки, павурчета, бъклицы, кани-“шулета” и др.

Макар че водникът и полиците са имали преди всичко утилитарни функции, като архитектурен елемент от интериора на кухнята, те въздействували с декоративните си дървени форми и наредените по тях разноцветни съдове и предмети.

В кухнята винаги е имало и долапи-нарочани още “юклоци”. Те били големи, с четири или шест крила, заемащи обикновено една от стените и други по-малки, разположени от двете страни на огнището. В големите долапи се подреждали едри тъкани-постелки, завивки, възглавници и дрехи за обличане, а в малките до огнището се слагали хляба, солта, пипера, оцета и шарлана, тенджерите, тиганите и други дребни съдове. На източната стена до огнището, на височината на полиците било мястото на скования дървен иконостас, в който се държала иконата на Света Богородица и кандилото.

Кухнята, която се отоплявала и осветлявала от огнището, е имала обикновено един или два прозореца, гледащи към чердака. Те се закътваряли от вътрешната страна с дървени капаци - наречени "сюрмета", а отвън е имало решетка от дървени или железни пръчки, поставени отвесно или хоризонтално.

Подът на кухнята най-често е бил от тромбована пръст, отгоре измазан с червена глина, стените се варосвали в бяло, а таванът бил с видими греди, над които се наковавали дъски. В по-заможните къщи на пода се наковавало дъсчено дюшеме, а на тавана се нареждали профилирани дъски. Вратите и долапите се оформяли таблено.

Най-често огнището било с наковано дървено "було" и тясна поличка, на която се подреждали чашките за кафе, кафеничетата, мелничката за кафе, пъстрата тенекиена кутия за кафе и захар и др.

На самото огнище се окачвала желязна верига за черното менче, в което се топлела вода и се варели някои храни. Дървата в огнището се подпирали с желязно "конче" или "мечка" - красиво изковани и декорирани. Пиростията, ръжена, подницата и връшника, глиненото гърне за боб и сачът за печене на кътми ("меко") са били неизменно сложени на самото огнище, около горящия огън. От едната страна на огнището, на стената стоял окачен дървеният лъжичник, в който се подреждали дървените лъжици, ножове, джурлякът за джуркане на боб и коприва, а от другата страна стояла изправена чутурата от издълбано цяло дърво и желязно чукало, за счукване на червения пипер и самардалата, както и за грухане на житото. В нея се чукали орехи и други видове ядки. На стената до камината се окачвало лоеничето или газеничето, а по-късно и газената лампа, с които се осветявала кухнята.

На пода пред огнището постилали хасър, а върху него черга или козяк. Там по време на хранене слагали дървената паралия, около която сядали всички членове на семейството направо на земята. Само бащата-главата на семейството, дядото и бабата имали право да седат на малки трикраки дървени столчета по време на храненето.

Край свободните стени на кухнята понякога се нареждали-раклата с брашното и ноцвите върху нея, дъската за хляб, квасника, ситото, огрибката, месалите и миндилите за завиване на замесения

и разнет хляб. В ъгъла до долапа се изправяла високата дървена буталка за биене на млякото, а около нея-делвите и ръкатките за мляко, масло и айран. Когато къщата имала трета стая-одая или килер, инвентарът необходим за приготвяне на хляба и обработката на млякото се държал там.

Второто жилищно помещение в селската къща, наречено ”соба”, почти винаги е било свързано с междинна врата с кухнята. Тази стая заемала второстепенно място в жилищно-домакинския процес на семейството. По отношение обаче на вътрешно-пространственото и архитектурно-декоративното ѝ оформление, тя имала първостепенно значение и била най-представителното помещение в жилището.

Собата се използвала за спане на младото семейство и отглеждането на децата, а същевременно и като гостна. В този аспект, вътрешно-пространственото оформление на собата било подчинено на нейната двойна функция-жилищна и представителна.

Тази стая била най-светлото помещение в къщата. Тя имала обикновено два големи прозореца, а понякога и четири, разположени по два на двете стени. Прозорците на собата също се затваряли отвътре с плъзгащи се капаци-”сюрмета”.

Подът на собата задължително бил дъсчен, както и таванът, който често имал и допълнителна резбована украса.

Вратите на собата винаги били две-едната междинна, която я свързвала с кухнята, и втората-извеждаща навън към чардака.

Най-характерното за интериора на собата била зиданата печка, наричана ”кюмбе” или ”джамал”. Тя най-често се намирала на разделителната стена с кухнята и се опалвала откъм огнището. Когато в собата липсвала такава печка, тя се отоплявала от огнището в кухнята, като се отваряла междинната врата. Освен това се използвал глинен или меден мангал, напълнен с жарава от огнището.

Важен елемент от вътрешната архитектура на собата са били стенните долапи-”юкюци”. Те обикновено заемали една от стените на стаята, срещуположна на прозорците. Вратите на тези долапи били таблени, с допълнителна украса. В тях се прибирали постелките, завивките и възглавниците за спане, както и новите дрехи за обличане.

На три от стените на собата имало наковани полици, подобни на тези в кухнята. На тях се подреждали по-новите и красиви сахани,

глинени и порцеланови паници и чинии, павурчета, кани и бъклици. Всички те се използвали в празнични дни и за гости.

На две от стените, под ъгъл и под прозорците, обикновено се сковавали не много широки миндери. Подреждали ги с дюшеци и ги покривали с домашно тъкани вълнени или памучни покривки, боядисани в тъмно червено, светло червено или на червени и черни квадрати, обточени с ръчно плетени широки дантели. Покрай стената се подреждали червени вълнени възглавници, напълнени със сено или царевична шума. На тези миндери са почивали през деня или са сядали гостите, а спането е ставало на пода, като всяка вечер постилали, а сутрин вдигали постелките, завивките и възгланвиците и ги прибирали в долапа.

В собата на тавана на специални халки окачвали люлката на бебето, направена от цедилка, или на пода поставяли дървена люлка.

Подът на собата се постилал с разноцветна домашно тъкана вълнена черга, на широки ленти, наречени "пйти" - в зелено, червено, черно, жълто и оранжево. До стената се поставял дървеният съндък-писана ракла, в която се съхранявал чеиза на младата булка или на подрадтващата мома в семейството.

На стената в собата се окачвал семейният портрет, огледалото с преметнатия върху него бял кенарен пешкир с красива дантела и газената лампа за осветление.

Когато в жилището имало и трета стая, наречена "одая" или килер, то тогава това помещение е изпълнявало обикновено домакински и складови функции. В него се съхранявали различни по големина и предназначение съдове, хранителни продукти, ракли със стари дрехи, сандъци за брашно, нощовите, делвите за туршия, за мляко, за руп и мармалад, за мед и петмез.

Одаята имала обикновено една врата от към кухнята и порядко-втора от към чардака. Осветявала се е от едно малко прозорче, често намиращо се намиращо се високо до тавана. Подът на одаята или килера бил от тромбована пръст и измазан с глина, а таванът с видими греди и дъски наковани над тях.

Чардакът на отворения тип къщи, наричан още "судурма" или "сундурма" се характеризирал с многообразното си съдържание. От една страна той се явява, като открито продължение на откритото пространство на двора, а от друга е откритата част на

жилището. Използуването на чардака е било сезонно. През зимата той бил преходно пространство между двора и жилището, а през пролетта, лятото и есента се обитавал най-рационално. Чардакът в различните къщи бил с различна големина, но обикновено той заемал пространството пред всички стаи и в единия край имал повдигната с две стъпала част, наречена “къошк”. На този “къошк”, заслан с черга или китеник сядали при хубаво време гостите, а през топлите летни нощи там спяло семейството.

На чардака се извършвали различни дейности. На него се миели, къпели, перяли, простирали дрехи за сушене и проветряване. Често са чепкали и влачели вълна, почиствали исушели плодове, царевица, боб, орехи, слънчоглед и др.

През топлите дни на чардака монтирали стан, на който домакинята тъкала различни домашни тъкани. Когато собственика на къщата се занимавал с търговия или някакъв занаят, много често на чардака се складирвала готова стока или закупени суровини и продукти.

Подът на чардака е бил обикновено глинен, по рядко с наковани дъски, а таванът с видими греди и наковани дъски. Стрехата на покрива над чардака била широка-издадена към двора, за да пази сянка през лятото, и от дъжд и сняг през зимата. Покривът на чардака се крепял от няколко дървени колони/диреци) с квадратно или кръгло сечение, с резбовани капители. Между колоните имало накован и не много висок парапет, от плътни или ажурни дъски. Обикновено чардакът е бил повдигнат с няколко дървени стъпала, като най-долното стъпало често било от цял камък или от половина ступен воденичен камък.

Като архитектурен елемент в селската къща, чардакът участвувал със своя обем и конструкция в нейното външнопространствено изграждане. Но уредбата и използването му го присъединявали към жилищните помещения. По този начин той се явява като един постепенен комуникационен, функционален и архитектурен преход към стаите.

До тук аз се спрях подробно на архитектурата и вътрешната уредба на първия тип селска подбалканска къща от Казанлъшко, която е била най-разпространена през епохата на Възраждането.

Вторият тип, асиметричната двуетажна селска къща, строена и използвана през 19 век се среща по-рядко. Тя също е била

двуделна и триделна, според броя на стаите. При двуделната къща на първия етаж едната стая се обитавала от хората и се използвала като лятна кухня, тъй като е била с огнище или като мазе, а второто помещение се е използвало като обор за животните. На втория етаж разположението на двете или трите стаи е било също асиметрично, чардакът е бил открит и уредбата му била почти същата като при първия тип едноетажни жилища.

По-сложна архитектура и вътрешна уредба са имали селските къщи от третия тип-двуетажни, симетрични със затворен чардак, оформен на втория етаж като салон. В тези къщи обикновено на долния етаж е имало дюкян или занаятчийска работилница, една стая използвана като кухня и една-като мазе. На горния етаж също е имало кухня с огнище, понякога две кухни с две огнища, две соби и един килер между тях.

Обогатената архитектура на тези къщи може да се обясни с промяната на обществените и икономически отношения настъпили в селото около и след Освобождението на България от турско робство, с развитието на занаятите и търговията и с появата на по-заможни слоеве и сред селяните.

Вътрешната уредба обаче и в този трети тип къщи се е запазила традиционна, както при другите типове къщи. Само в отделни случаи се появявали някои вносни стоки и мебели, големи огледала, килими, красиви газени лампи с абажури и др.

В заключение може да се каже, че архитектурата и вътрешната уредба на подбалканската селска къща от Казанлъшко в края на 18 в. до началото на 20 век, се явява верен и непосредствен изразител на икономическото състояние и на порастналите материални възможности на нейните собственици и обитатели.

В тези селски къщи, всяко едно от помещенията е имало своя специфичен, вътрешно-пространствен облик. Наред с утилитарното си строго определено предназначение, всяко помещение и вещите в него са имали и художествено-декоративна стойност. В тези къщи нямало самоцелно обзавеждане. Напротив, всеки архитектурен елемент и предмет имал строго определено място в интериора и най-рационално бивал свързан с протичането на домашния бит.

Към уменията на майсторите-строители да изграждат отделните детайли на селското жилище се е прибавял безкрайно силният

усет за красота на местното население да създава чудесен уют и неповторима светлина в своя дом.

Декоративната украса на архитектурните елементи в тези къщи, съчетана с вътрешната уредба и използването на многоцветни тъкани, съдове и предмети, създавали едно неповторимо единство и чудесна хармония в цялостния интериор на подбалканската селска къща от Казанлъшко.

От всичко казано до тук, може да се изтъкне, че Казанлъшките къщи имат много общи черти със селските къщи от съседните региони, но същевременно с това имат и някои съществени различия, които ги отличават и обособяват като къщи от Розовата долина.

Библиография

1. Етнография на България-изд. на БАН-София, 1983 г., стр. 180-184 и 193-235

2. Б. Георгиева, И. Николов, С. Димитров-Българската селска къща от края на 19 в. и началото на 20 век – София, БАН, 1987 г.

3. Б. Георгиева, Ив. Иванчев, Лилия Пенева-Народната къща-вътрешна архитектура, уредба и покъщнина – София, БАН, 1987 г.

4. Г. Кожухаров-Българската къща от епохата на Възраждането – С, 1953 г.

5. Г. Арбалниев-Българската възрожденска къща и нейната украса-С, 1974 г.

6. Багра Георгиева-Вътрешната архитектура и уредбата на традиционното жилище в с. Боженци, Габровско – Сп. Българска етнография, кн. 3-4, 1978 г., стр. 42-53

7. Р. Ангелова-Сливен и неговата архитектура през епохата на Възраждането-София, 1959 г.

8. Хр. Пеев-Пловдивската къща през епохата на Възраждането-Пловдив, 1960 г.

Architecture and Interior of the Sub-Balkan Cottage from Kazanlak Region
during the Revival Period and after the Liberation

Stefka Doncheva
Resume

The architecture of the sub-Balkan Cottage from Kazanlak Region is examined and it is found out one cannot speak of independent type of sub-Balkan cottage. The architecture is influenced by the Balkan Mountains and Sredna Gora style.

Three groups of houses are differentiated: 1. One-storeyed asymmetric. 2. Two-storeyed asymmetric. 3. Two-storeyed symmetric with closed balcony.

The internal disposition of rooms and their purpose is examined. The arrangement and interior is described and their role in the every day life of the occupants.

Котленската женска носия и накити от XIX век

Величка Калева

“Всяка година и мода...
Петре ле габровчанино,
в Габрово мода вадят ли,
като на Котел касаба.
Габрово мода не вадят...
в Габрово правят гаванки,
пък ги на Котел продават.”¹

Деветнадесети век е времето на възхода и западането на овцевъдните Котел и околни селища. През XIX в. те се превръщат в занаятчийски и търговски центрове. Богатите приходи от търговията с аби и продажбата на добитък на източните пазари, водят до икономически просперитет. Той е съпътстван от промени в бита, културата и социалния състав на населението. Овчарите носят вълната, а целият процес до излизането на готовата продукция, която се изнася на пазарите е дело на жените.

За работността на котленки е писано много. И не напразно Ив Богоров обобщава, че котленки са: ”работни и пистовни, щото наздраво може да рече човек, че в Котел жените хранят мъжете”.² Наред с тези си качества те са и подигравчийки, и “вадят настръхни песни”. Затова баба Минка казва на Мих. Арnaudов, че ”Който е взел котлянка, все е прокопсал, пък който не е взел, добре е сторил.”³

Богатите приходи от успешната търговия позволяват на котленки да задоволяват своите капризи и женска суета, относно модерни тъкани и бижута. Мъжете носят на близките си жени копринени платове, накити, забрадки. От Анадола – копринени кърпи, които превръщат в “коравки престилки”; от Беломорието, от гр. Драма – забрадки “драм язмии”; от Влашко – “влашки язмии” и пр. Това изобилие от текстилни материали се потвърждава и от котленските народни песни. Известният хайдутин Шибил казва на Женда, че отива да преварди котляни:

“Котлияни, църугражгяни,
Тий носият стокъ сякъкъвъ,
Тий носият ъглаз и джънфез,
Джънфес и моруф гюмрюсик...”⁴

Котленската женска носия е характерна и за селата Жеравна, Ичера, Градец, Медвен, Катунцише и Тича. Има малки различия в предпочитанията към цвят, наименования на някои от частите на костюма и пр. През XIX в. новият костюм постепенно измества стария сукманен, който се доизносва като работно облекло и доста след в. пол. на XIX в. Той продължава да се носи и от по-консервативните или бедни котленки, които сами си го шият. Старата носия се е носела от млади жени, а в по-опростен вид и от жени на различна възраст. Ризата от бяло ленено платно е наричана мъшкулка. Ръкавите ѝ са украсени с килимени геометрични фигури, везани с копринени конци. Бродерията е ситна и фина. Съединителните шевове на мъшкулката са тесни дантелки. Сукманът е от лит син или черен вълнен плат. Тъмните платове са освежени от апликираните цветни, копринени или сукнени парчета плат (белки) по полите. Народната песен ни дава информация, че Стоян се върнал от гората с богат улов – момица “С купринена ризица, с пъстри поли чокманче”.⁵ На кръста си котленката запасва тъкана престилка на цветни черти и ивици, и сърмен колан с пафти.

Когато момата стане булка, на главата ѝ се слага червено, непрозрачно було, с формата на гугличка. Под нея е моминската забрадка, като двата ѝ края се кръстосват на гърдите и се препъхват в колана на престилката. В понеделник “деверът ще отбули булката с две клечки и ще хвърли булото на някоя овошка, и тогава турят на булката чело с превеска, които тя прави на рога”⁶ и я забраждат с пещемал. Рогата са с формата на конус. Направени са от конопени влакна и са облечени с платно. Челото е с килимени орнаменти. До края на живота си жената носи рога. Тази мода постепенно отмира и през в. пол. на XIX в. двурогото забраждане вече не съществува.

В новия котленски женски костюм има заемки от европейските модни градски костюми от XIX в. Обновяването на носията започва първо в Котел и Жеравна. Общо взето е подобна на костюмите от

другите български градове по това време, но в същото време е и твърде различна.⁷ Нововъведенията са пречупени от творчеството, фантазията и икономите на котленки, от климатичните и трудови условия.

Новата носия местното население нарича “цариградска” т. к. платовете за ушиването ѝ са донасяни от цариградските пазари. Това са коприни – джанфез, демикатон, атлаз, коразе, софта, харе или дамгахаре в ярки червени, зелени, виолетови, кафяви, оранжеви и др. цветове. От тях момите си шият дрехи и се пременят:

“С атлазiani хустани,
С гюмрусучани елеци,
С сини хаджийски престилки.”⁸

Появяват се нови дрехи, които ги няма в стария костюм – ръкавиците, салтамарката, минтанът, кюркът и др.

В “цариградската” премяна долната дреха – мъшкулка, запазва кройката си до в. пол. на XIX в., но вече е от копринено или тънко гладко или кенарено памучно платно. След години наименованието мъшкулка отпада и се нарича риза. Шевиците ѝ са заменени от обримчени с “чифутски ръб” краища на ръкавите, а полите са украсени с “турски ръб”. Към ръбовете на отвора за главата и вместо съединителни шевове е пришита тясна, бяла дантела. Предвид икономии само горната част на предницата и ръкавите са от копринено или тънко памучно платно. Допълнителен елемент към костюма е коприненият нагръдник, обточен по ръбовете с бяла дантела. На задната долна половина на тялото, над ризата, котленката е запасана с престилка. През в. пол. на XIX в. тя е заменена от хасяна, с богат набор и широки къдри по полите фуста.

Над ризата се облича безръкавен фустан, състоящ се от елек и рокля. Елекът е плътно прелепен към тялото. Към него е прекачена роклята, която всъщност е пола, със силен набор в кръста и големи едри дипли отдолу. Към фустана винаги се обличат ръкавици, наречени така понеже носят ръкавите. Те са къси до кръста, с пришити копринени ръкави с маншети и удължени разрези – “ушички”, които падат върху китката на ръката. Поради спестовността на котленки, граничеща със стиснатост, само видимите части на елека, роклята и ръкавиците са от копринени платове. Скритите части са от ниско качествени, обикновени парчета

плат, които могат да бъдат различни по цвят и материя. Предвид климатичните условия роклите са подплатени и ватирани.

След въвеждането на целия фустан ръкавиците отпадат. Върху него се облича “сълятасан”, “напат” (Медвен), наложен с вълна или памук елек, който има дълбоки шевове – “сълай”. Платът обикновено е от атлас или гюмрюсук, в син, зелен или виолетов цвят. Дълъг е до под ханша и предниците му се покриват една друга.

Върху елека, около кръста се засуква няколкократно т. н. “ивица”. Тя е едноцветна, “на лъкатушки”, “на очи”, “на перо”. Влагайки творчество, жените от Котленско измислят нови модели – “кобиличка”, “кръстче с пъп”, “биулско око”, “ахтапод” и доста др. Ивицата се тъче на стан или “на кори”, обикновено от вълнена прежда, но в Котел и Жеравна се използва памучна и копринена. Предпочитани за основата цветовете са зелен и жълт, с червени, черни и сини орнаменти.

В. пол. на XIX в. запасването на елека става с коланчето на престилката – т. н. “на корда”. Котленки са изобретателни и от донесените от източните пазари кърпи за глава, правят престилки. Тези от Ерусалим наричат “синя хаджийска”, а от Светогорските манастири – “силинишка”. Те са сини на цвят, с щамповани цветя, птички, кипариси, църковни сгради. Като видял, че тези платове вървят много, изобретателният грък Георги хаджията – женен за котленка, си направил хартиени шаблони. Налагал ги върху плата и мажел отворите с парафин. После боядисвал плата син.⁹ Така тези престилки станали местно производство. Жеравненки обаче предпочитат “коравката престилка” с розово поле и геометрични, предимно килимени орнаменти. Котленки запасват и ръчно изработени престилки. През в. пол. на XIX в. се тъкат престилки “на сурми”, “мармародна”, “тефтичена”, “ситен мармарод”. Постепенно се възприемат от останалите селища, където започват да се тъкат и да се наричат котленски престилки.

През празничните зимни дни върху всички тези дрехи се облича салтамарка (Котел, Ичера, Медвен, Катунисце), късе (Тича), късичко (Жеравна). Ушити са от вълнен плат или сукно в черен, тъмнозелен, тъмносин и кафяв цвят. Салтамарката е къса до кръста, с дълги ръкави и подплатена с агнешка кожа. Обточена е с лисичи кожи, сърмен гайтан и везана със сърмени линейни растителни орнаменти по предниците и края на ръкавите. Върху тези основни части на

моминския костюм, младата булка прибавя още антерия и кюрк (Жеравна – каплия, Медвен – бениш). На бъдещата булката и носят:

”Шам ълджиъ,
Зъ ънтириъ,
Чървен иъзмъ
Турунджиънъ,
И жълти чехли,
Зъ вяънчавъни.”¹⁰

Бой антерията е задължителна за младоженката, а после се използва само в дома. Тя е от черен сатен или домашно тъкан плат. Задължителна дреха за булката е кюркът. Изработен е от черно, синьо, кафяво сукно, подплатено с агнешки кожи. Той е с дълги ръкави, прелепнал в горната част и силно разкроени поли. Дължината му е различна, като може да достига и до глезените. Предавал се е по наследство. Богатите жени носели кюрка през зимата. Тази дреха е била много скъпа и бедните са я заемали от богатите. Тя е и ярък белег на богатство. Достъпна за всички жени и употребявана през зимата дреха, е скуртейката. Ушита е от сукно или дебел копринен плат, дълга до кръста, с дълги ръкави, вталена, подплатена с агнешки кожи. Предницата е обточена с лисичи кожи. Облича се над елека и престилката.

При по-топло време младоженката облича минтан от тежък копринен плат, най-често виолетов и подплатен с бял памучен плат. Минтанът е дълъг до под кръста и е с дълги ръкави. Жените го обличат върху елека и тогава препасват престилката.

С напредването на възрастта на жената, цветовете на дрехите ѝ стават все по-тъмни, до черни. Шият се предимно от домашни вълнени и памучни платове. Наборът им става съвсем скромнен. За трудовата дейност на жените дрехите трябва да са и удобни. За тази цел, дължината на елестите е намалена. Използва се и памучната “хлебна” престилка, с преобладаващи бели, сини, червени или жълти ивици по вътъка. За първи път невестата я запасва в понеделник, след сватбата. За всекидневната работа се използват престилки в по-тъмни багри, а за груба работа – “ямурлушка” престилка от дебела тъкан, с цвета на вълната и широки ивици.

Обличайки “цариградската” носия котленските моми започват да забраждат косите си с “калемен ръченик с уя” или “пып”. Те са от много тънка тъкан в пастелни цветове – зелени, сини, жълти,

кафяви и върху тях са щамповани растителни орнаменти. По края са украсени с дантелка. Ръченикът се завързва над ухото “и от дясната страна (се закичва) една китка цвете”.¹¹ За разлика от момите, невестите спускат ръченика ниско над челото. През студените зимни месеци котленки се забраждат с “божигробски” или “хаджийски” ръченици. Те са като “хаджийската” престилка. Постепенно моминското и невестинското забраждане и моминската и невестинската носия толкова се уеднаквяват, че руските войници настанени в Котел по време на Освобождението, не можели да различат момата от невестата.

През п. пол. на XIX в. котленки и жените от околните села обуват бели абени калцуни и бозави лапчуни. Ив. Богоров пише: “Те ходят повече по калцуни и не знаят да плетат чорапи.”¹² Но през в. пол. на същия век жените вече носят плетени бели вълнени чорапи. Момите обуват чехлички, а невестите чепички. За работа в къщи се използват терлици, а за гората чехли или плитки кожени обувки. А Хр. Димитров отбелязва, че: “старите жени носели от желта кожа набръчкани тежки полуобуща-чехли, които можели да обуват и влачат почти всички жени в семейството”. От Жеравна, срещу Великден, в Градец идвали дикиджии на еминии, чехли, женски кътъри.¹³

Празничната женска носия е богато украсена с накити, за разлика от всекидневната, която е изчистена от тях, за да не пречат при работа. Единственият задължителен накит и в делник и в празник са пафтите. Накитите украсяват предимно ушите, гърдите, кръста и ръцете. Върху забрадката моми и млади невести поставят сърмено перо и “отзад от косата им висят две кордели дълги до глезените, на някои златни, което наричат опашка”¹⁴

Всички накити са изработени от сребро, а може да са “азладисани” (позлатени), златни, седефени, бронзови, кокалени, със седеф и камъни. Според техниката на изработка са ковани, филигранови, лети. По форма са разнообразни. През п. пол. на XIX в. обичайно са от махмудия с различна стойност: цяла, половина, чейрек. През в. пол. на века котленки вече носят менгиши. Те са с различна големина, с много добра художествена изработка. Най-често използваните мингиши са от вида на “арпалиите” с форма на индийска палмета, лилия и др. Някои от тях са много семпли и леки, а други с по-сложни модели, масивни и тежки. Леки и семпли

са мингишите, чийто елементи образуват християнски кръст. На халката е закрепена малка листовидна плочка, на която с халкичка е закачена удължена седефена капка. На мястото на свързването им, перпендикулярно на тях са закачени две червени топчета.¹⁵ Интересна е и останалата една обечка представляваща две обърнати с гръб и със слепени опашки птички. Главите им са обърнати на противоположни страни. Върху тях има растителни орнаменти, а от човките им висят синджирчета, завършващи с полумесеци от лят филигран. На мястото на съединяването на птичките е закачен продълговат, с формата на голямо гроздово зърно камък. На него има синджир, завършващ с филиграново листо.¹⁶

Друг вид обеци предпочитани от котленки са от две съединени тела, украсени с растителни и линеарни орнаменти, цветни камъчета – сини, червени, зелени¹⁷, и малки топченца. Завършват със синджирени висулки на които са закачени палмети, листенца, сферички с бурмички. Най-тежките от всички запазени в ЕМ – Котел мингиши, украсявали ушите на котленки представляват кръгла плочка, на която е закачено конусовидно лято тяло. На него са закачени синджирчета с палмети, листенца, конуси. На големия конус има две по-малки конусовидни телца.¹⁸

Накит напомним герданието, покриващо гърдите или амулета, в който се поставят лековити билки предпазващи от уроки е куната (икона). Тя се закачва на врата със синджир. Представлява шест или осем ъгълна плоча с различна големина, обрамчена с ляти филигранови кръгове. На нея са закачени различни по дължина синджири. На тях и на самата плоча висят синджирчета, завършващи с кръстове, конуси, палмети и др. Плочката е с гнездо, в което е поставена седефена или метална плочка, с гравирани или цизелирани изображения на светци и религиозни сцени. Може да е украсена с разноцветен емайл, с кехлибарени топчета и растителни орнаменти.

Халката е нагръден накит, който се подарява от младоженека на бъдещата му съпруга. Това са два сребърни усукани тела, на които са закачени синджири с филигранови сфери, палмети и кръстове. Халката също като куната е християнизиран амулет. Върху нагръдните накити богатите жени слагали нанизы от златни монети – фъндъци и костадинки. Нанизите на жеравненските

чорбаджийки са достигали до коленете, като така са демонстрирали материалното си благополучие.

На кръста си жените запасват сърмен колан с чопрази. Коланът на пафтите обикновено е сърмен, с кожена дебела подложка. Обикновено формата на пафтите е листовидна, но се срещат и със силно извит и заострен връх¹⁹ или правоъгълни, чиято тясна страна е фестонирана.²⁰ По края пафтите може да са украсени с филигранови кръгчета. Имат гнезда, в които се поставят седефени, метални или кокалени плочки. Изображенията срещащи се по тях са: едноглав или двуглав орел с копие в едната човка – затова са наречени “орлови” пафти; растителни орнаменти, като най-често се среща ягодовият плод; сцени от църковната история – Благовещение, Константин и Елена, Рождество Христово. Тези пафти са донасяни като армаган от Светогорските манастири или от Ерусалим. Жеравненските майстори влагат своя талант и майсторство и изработват седефени плочки за пафти. На едната е изобразен Св. Георги убиващ ламята, а на другата, убийството на цар Калоян от Д. Солунски. Пафтите украсени с филигран са “бурмалии”, заради конусовидните розети. Това са тънки металически нишки, очертаващи многолистни розети и растителни орнаменти. Красотата им е подсилена от позлатата и от цветния емаил.

Ръцете на котленките са украсявани от гривни – “връхели” и “интишии”. Връхелите са коритести – 5 извити дъговидно “корички”, предимно с растителни орнаменти. Някои от тях имат гнезда за червени, сини и зелени камъчета²¹, а други на мястото на камъчето имат бурмичка. “Масурчестите връхели” са от няколко скачени едно за други кухи, лети тела, с линейна украса или преплетени ленти.²² “Синджирлиити интишии” са с различен брой сребърни или позлатени верижки, като те може да са свързани една с друга. На някои от тях има украса от топчета, ромбчета и др. Интересна е и гривната, която все едно е направена от тънка сребърна мрежа. На три места тя е съединена с три елипсовидни тела, неподвижно скачени едно за друго и украсени с бурмички.²³

Към празничната премяна котленки слагат на ръцете си отворени гривни. Такава гривна от фонда на ЕМ е принадлежала на Неша Раковска – сестрата на г. Раковски. Тя се състои от три големи, споени едно за друго кухи тела, които образуват отворена елипса. Средното тяло е набраздено и обикновено е позлатено. По

разширените подковообразни краища има множество гранулирани едри зърна. По гривната има и мрежа от ситно начупени черти и розетки. Украсата се допълва и от цветен емайл.²⁴

Пръстените с които се кичат котленки са “грошоват”, “столоват”, “бурмалия” и “канташлия”. Всички те са с кръгла халка. Грошоватите са с големината на турски грош, със звездовидни лети орнаменти. Столоватият е като грошоватия, но има споено кухо тяло и три цветчета поставени на три места от външната страна на халката. Канташлията е грошоват пръстен с гнездо, в което е монтиран цветен камък. Бурмалията е от едно филиграново конусовидно тяло, обградено от няколко малки “бурмички”.

По време на икономическия и културен подем на Котел и околните селища, особено ярка е социалната диференциация. Богатството се демонстрира с цветните лъскави коприни, с броя на костюмите и металическите накити. Блясъкът на празничния костюм “взема очите” и “църквата светва”.²⁵ Особено през в. четвърт на XIX в. стремежът на жените към богато и разкошно облекло е много засилен. Това дразни по-бедните слоеве и изостря апетитите за грабеж на турското население.

Първите които повеждат борба срещу женската показност, суетност и стремеж към скъпи дрехи и накити, са котленските първенци. Започва се с проповедите на владиката Вениамин през 1859 г., че стремежът към разкош е “щета за отечеството”. Но с котленки шега не бива. “И тъй като раздаваше нафора – пише Жендо Вичов, видя някаква булка от първа ръка и заповяда пред всички жени да ѝ зъмнат алтъните, с намерение по-лесно да увери народа в своето преждеречено слово...” Но Вениамин става “пишман, че се е родил”.²⁶ Скъсаните нанизы от врата на годеницата на Райно Попович по време на хорото и неговата пасивност, стават причина да се развали годежа и да напусне Котел (1827).

Народният певец също не е подминал стремежа към разкош и разказва за вдовеца Драганчо, сгоден за най-личната мома, която обаче е възнамерявала да го напусне. Тогава той ѝ купува:

“... ътлаз зъ хустан
Зелен гюмрусюк зъ илек,
И чърно сукно зъ късо
И угърлица зъ двестъ,
С сирмян пискюл зъ тристъ”.²⁷

Или за Стана, която шета:

”със жълти чехли на прябош,
със жълти чехли сирмяни,
сирмяни, клападаняни”.²⁸

Промяната на икономическите условия в страната се отразяват отрицателно на домашното производство в Котел и селата. Те обедняват и западат – особено Жеравна. След Освобождението Котел остава в пределите на Източна Румелия. Голям удар за котленци и богатствата им е и опустошителният пожар в града през 1894 г., когато изгарят четири пети от постройките. Мъката си по изчезналото в пламъците богатство, котленци претворяват в песен:

”Де ни е чутно имани
злато и сребро, и бакър,
сбирано с дълги гудини?
Гудини, йощи векове?
Де ни съ тижки диплузи,
тъкани, притъкавани?
Сяка гудина със нуво,
с чутни, прочути килими,
килими, йощи чюлюви,
със тефтичени пръстилки.
Къде са нашти наниз
със златни пафти чифтици?
Де угърлици, рубета
с нуви пиндари гулеми.
Скъпи мумински тувари?
Съндъци с платно тъкано,
за млади булки тъкано?
Де съ кичести пустелки,
пустелки и ръвъници,
козяци и пластеници?
сичку трупану с гудини
липса във дваисит съхатя!!!”²⁹

Контрастът между икономическото състояние на селищата и стремежът на жените към скъпи и бляскави дрехи, и накити е отразено в народната песен:

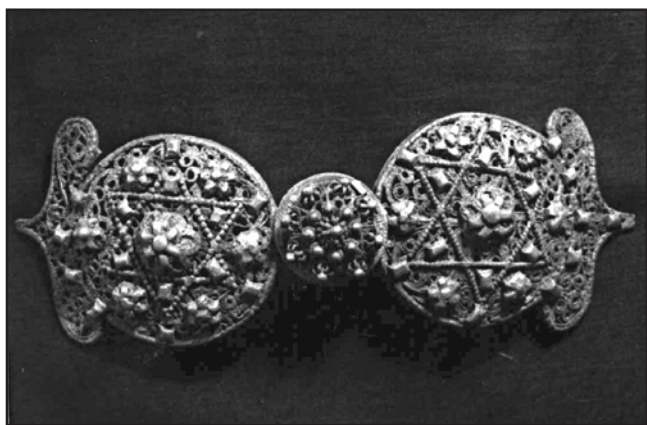
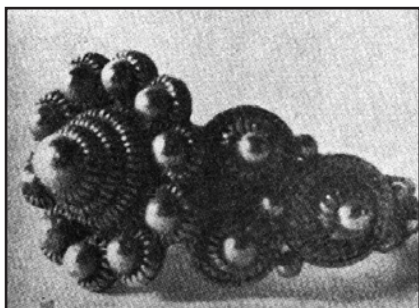
”В ниделя кукони,
в пунделник за клони...
В ниделя с чипички,
в пунделник с тирлички...”³⁰

В края на XIX и особено в нач. на XX в. икономическите условия в Котленско са особено влошени. Едва тогава котленки са отрезвени и принудени да приберат в раклите бляскавите костюми и накити, да ги предават от поколение на поколение, за да достигне до нас цялото това великолепиe от текстил, метал и седеф.

Бележки:

1. Въжарова, Б. Архив на ЕМ – Котел, събирани около 60-те год. на XX в. от покойната ни колежка Веса Стоянова.
2. МКВ, инв. № 1400/ОФ.
3. Станчев, Ст. Котел, С., 1963, с. 46.
4. Арнаудов, М. Из миналото на Котел. Заселване, бележити личности, стопански живот, фолклор, С., 1931, с. 79.
5. Димитров, Х. Градец (Котленска околия), Бургас, 1933, с. 266.
6. МКМ, инв. № 1400/ОФ.
7. Велева, М. Котленската носия през XIX и първата половина на XX век, ИЕИМ, кн. II, С., 1955, с. 15.
8. Николова, А. Архив на ЕМ.
9. Рандев, Р. и Георгиев, В. Архив на ЕМ – Котел.
10. Захариев, Г. Котленска сватба, с. 100.
11. МКВ, инв. № 1400/ОФ.
12. Пак там.
13. Димитров, Х. Цит. съч., с. 98.
14. МКВ, инв. № 1400/ОФ.
15. ЕМ – Котел, инв. № 1477/ОФ.
16. Пак там, инв. № 1475/ОФ.
17. Пак там, инв. № 1478/ОФ.
18. Пак там, инв. № 1392/ОФ.
19. Пак там, инв. № 1410/ОФ.
20. Пак там, инв. № 1400/ОФ.
21. Пак там, инв. № 1434/ОФ.
22. Пак там, инв. № 1317, 1311, 1306/ОФ.
23. Пак там, инв. № 1339/ОФ.
24. Пак там, инв. № 1507/ОФ.
25. Велева, М. Цит. съч., с. 49.
26. Киров, Г. Летописът на Жендо Вичов от Котел, СбНУ, кн. XII, с. 376.
27. Цонкова, Й. Архив на ЕМ.
28. Гайтанджиева, Т. От извора песен струи (Автентични котленски народни песни), ч. II, С., 1999, с. 53.
29. Пак там, с. 74.
30. Гайтанджиева, Т. и Кауфман, Н. От извора песен струи (Автентични котленски народни песни), С. 1993, с. 123.

*“Бурмалия” пръстен. Втората
половина на XIX в.*

Филигранови павти. Втората половина на XIX в.

Филигранови павти. Втората половина на XIX в.

*“Грошоват” пръстен.
Средата на XIX в.*

*“Грошоват” пръстен.
Средата на XIX в.*

“Халка”. Втората половина на XIX в.

Котленски носии – XIX в.

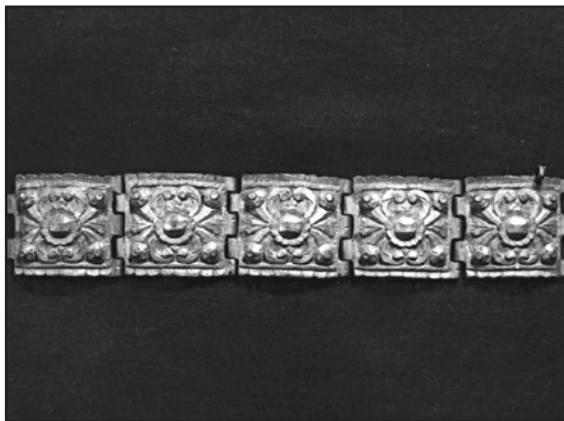

Котленски носии – XIX в.

*“Канташилия” пръстен.
Втората половина
на XIX в.*

*“Коритеста” гривна .
Втората половина
на XIX в.*

*“Коритеста” гривна.
Втората половина
на XIX в.*

*“Куна” със седефена плочка.
Втората половина на XIX в.*

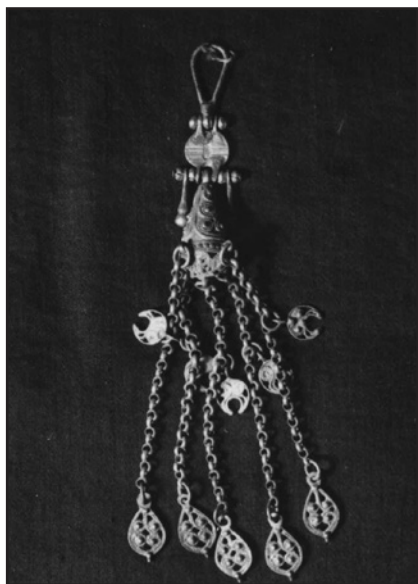
*“Масурчест връхел”. Вто-
рата половина на XIX в.*

*“Масурчест връхел”.
Втората половина
на XIX в.*

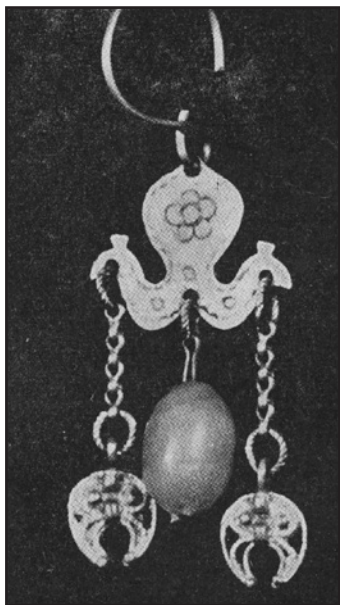

*Филигранова обеца.
Втората половина на XIX в.*

*Лята обеца с филигран.
Втората половина на XIX в.*

Обеца. Втората половина на XIX в.

*Отворена гривна с
позлата и емайл.
Средата на XIX в.*

*Пафти със седефени
плочки. На едната е
изобразен Св. Георги,
който убива ламята,
а на другата убийст-
вото на цар Калоян от
Д. Солунски. Втората
половина на XIX в.*

*Правоъгълни пафти.
Средата на XIX в.*

*“Синджирлия ин-
тишия”. Втората
половина на XIX в.*

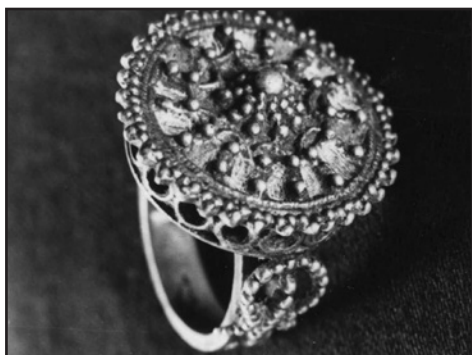

*Пафти с “ягодка”.
Втората половина
на XIX в.*

*“Орлови” пафти от
сребро с позлата.
Средата на XIX в.*

“Соловат” пръстен. Средата на XIX в.

*“Соловат” пръстен.
Средата на XIX в.*

*Невѣстенски костюм, двурого
забраждане. Началото на XIX в.*

The Kotel woman's national dress and decoration from
the end of 19th century

Velichka Kaleva
Resume

The report treats the Kotel woman's national dress from the 19th century. This is the time of the rise and decline of Kotel and the neighbouring settlements. The dress is typical for the villages of Zheravna, Ichera, Gradets, Medven, Katunishte and Ticha. The gradual change of the parts of the old low-cut sleeveless dress to the new ones is described.

The economic prosperity of the 19th century settlements influenced also the clothes. The woman's costume started to be sewn from fine silks, brought from the Eastern markets. The national dress was changed also according to the woman's imagination. It was influenced by the climatic and labour conditions. The ladies' costume was always accompanied by certain covering of head with a kerchief, wearing of decorations and shoes. The striving of women to material prosperity ostentation by clothes and decorations assumed dangerous proportions and therefore due measures had to be taken.

At the end of 19th century and the beginning of 20th century the economic conditions in the Kotel region changed for the worse. Finally the women were sobered down and made put their brilliant costumes and decorations into the chests.

Ролята на балканджиите преселници за развитието на занаятите в Търново през XIX век

Надка Василева

Балканджиите преселници в Търново от втората половина на XVIII и XIX век в това число и XX век внасят свежа струя в стопанския живот на града.

Тази тема, като цяло не е била обект на проучване, макар, че при разглеждане на икономическия живот на града, нееднократно срещаме примери за дейността на балканджийците, присъствието им в един или друг еснаф.

В настоящото съобщение си поставяме за цел да открием тяхната роля в динамичното развитие на занаятите, преди Освобождението и постепенното им преминаване в индустриално производство.

Много от майсторите занаятчии кожари, тъкачи, майстори на металообработващи изделия, коларство и железарство и др. след Освобождението са първите технолози в индустриалното производство на града.

В средата на XVIII век във връзка с войните, които води Турската империя, Търново нараства, като производител и доставчик. От данните на запазените османо-турски документи в ориенталския отдел на НБКМ¹, на Търново, като център на богат селско-стопански район с традиционни развити занаяти са възлагани много военни поръчки. В архивни единици се съдържат сведения за икономиката. В над 500 от тях са свързани с дислоцирането на войски. Българското производство на юг е свързано с изхранването на Цариград, на север с Русия и Централна Европа и с поддържането на турската армия и турския бит. В тази връзка занаятите укрепват и увеличават продукцията си. Нараства нуждата от работна ръка. В същото време високата раждаемост в балканските райони и липсата на достатъчен поминък за изхранване на увеличеното население създава възможност за засилване на миграцията, която въпреки да е възпирана от законите на Османската империя в случай е допусната с оглед изпълнение на поръчките за армията. Увеличението на продукцията на даден занаят зависи от търсенето било то пазара, било то военни поръчки

или дадената възможност за износ. На тази основа преди и след Кримската война настъпва подем на българското занаятчийство в Търново. При наличието на тези условия излишното балканско население се предвижда към градовете. В Търново във връзка с нуждите на турската армия се увеличава производството на кожи и производството на скиавини (вид вълнен плат), на памучен плат и предмети свързани с турския и българския бит-медникарството.

Един от най-развитите занаяти е кожарството. Табачеството е един от свещените занаяти на турците и затова те са давали големи привилегии на табаците и кожухарите. Тежките и трудни занаяти табачество, кожухарство, казанджийство постепенно минали изцяло в ръцете на българското население. Оформят се два района Горна махала по дн. ул. "Н. Пиколо" и Долна махала (от 1980 година-Асенова), превърнала се в крепост на българското кожарство. Значителна част от търновските жители са обозначени с прякори, свързани с упражняваната от тях професия.² Така през 1778 година в Долна махала били записани Върбан Дюлгер, Стоян Терзи, Койчо Табак, Богдан Калпакчи, Велику Казанджи, Велчо Самарджи, Стойко Мелничар, Георги Абаджи, Стойко Калпакчи, Калчо Калпакчи, Иван Дюлгер, Руси Дюлгер, Стойко Папукчи, Петко Фичиджи, Стоян Казанджи, Стоян Терзи, Ради Табак и пр. През 1779 година се появяват имената на Йован Табак, Върбан Дюлгер и Кънчо Чешмеджи. През 1784 година срещаме и имената на Йофчо Абаджи и Стойко Кувач. През 1790 година към тези имена се прибавят имената на Генчу Куцар, Койо Дюлгер, Никола Чилингир, Лазар Халач, Нену Семерджи, Йован Абаджи, Стоян Казанджи, Филю Кираджи, Ради Мелничар, Георги Кюморджи. Имената, свързани с определени занаяти преобладават в Нова махала и Долна махала. Най-многобройни били лицата с прякор Терзи, Абаджи, Табак и Гунарис (кожухар). През 1814 година особено голям е броят на хората с прякор Гунарис. Данните показват, че броят на търновци ангажирани със занаятчийско производство, растял непрекъснато.

В ръкописа си търновският гражданин Киро Тулешков отбелязва, че още в началото на XIX век в Търново имало хора, които притежавали по 5-6 калфи. Както се вижда калфите и чираците били обикновени наемни работници.

В сметководния тефтер от 1831-1859 година данъкоплатците в Търново били групирани в еснафите на кожухарите, терзиите, бакалите, абаджиите, казанджиите, гайтанджиите, куюмджиите, самарджиите, фучиджиите, касапите, кюркчиите, папукчиите и пр.

Сред домакинствата в Нова махала изобилстват хората с имена, както: Стойко Сливнели, Злато Килифарли, Цоню Новосели, Кону Ловчали, Кою Килифарли, Ангел Ресенли, Стою Тревнали, Иван Килифарли, Иван Ловчали, Никола Сливенли, Милуна Ловчала, Илия Габровали, Минчу Ледениколи, Лефтер Килифарли, Танчу Ловчали, Вълчо Заарли, Константин Рущукли и пр. Наличието на такива граждани, както и непрекъснатото умножаване на хора с прозвища, свързани с имена на околните селища, свидетелствуват за приток в града на българи от околностите. В една твърде благоприятна икономическа обстановка много балканджии дошли от Балкана и се насочили предимно към трудните и перспективни занаяти, бързо ги овладели и за кратко време се наложили, като добри майстори.³ Един от тях бил Аврам Ненов от махала Мечковци. Към средата на XIX век той вече бил един от заможните табаци, дарител на училището в града.

Кожарите Еню Трифонов и Иван Андреев Гаванаря дошли в града от махалата Цуцуманите, Габровско, за да изучават занаята, като табашки чираци. Те били роднини. Иван Андреев Гаванаря отначало купил къщата на Варимеза към горния край на Долна махала, но за да излезе "ачик" купил къщата на престарелия вече кожар х. Димитър. Тя била от малкото запазени от средновековието каменни къщи в Долна махала, от типа на г-жа Бойка. Затова Иван Гаванари бил в много изгодно положение в пазарния ден (понеделник), когато обущари, сарачи и цървулджии от Елена, Горна Оряховица, Дряново и др. идвали да купят от известните пред работилниците кожи. По време на строителството на ж. п. л. Русе – Варна през 1861-66 година Иван Гаванари ходил до Александрия и разбрал, че румънците работят с дъбова кора. Скоро кожарите от Търново и Габрово се научили за нововъведението и започнали усилено да търсят дъбови кори за дъбене (аргасване) на кожата. По това време при Иван Гаванари чиракувал шест месеца Христо Василев Влаев, който, като научил занаята се завърнал в Габрово. По-късно Христо Влаев преуспява в кожарството, усвоява производството на марокини, откъдето се променя и фамилията

му Марокинджиев. Габровските майстори възприели дъбенето на кожите от търновци, но като по предприемчиви започнали да си доставят дъбови кори от Румъния. Но най-хубавите мешини търновските кожари обработвали само със смрадлика.

През 70-те години на XIX век имало 57-58 табахани, те се намирали в самите къщи на табаците, съсредоточени по десния бряг на р. Янтра от единия до другия край на Долна махала под Трапезица. За развитието на кожарството се отглеждат много сурови кожи и после ги обработват. От овчите кожи правели мешини, а от козите – сахтян и марокин. Юфт правели от телешки и кравешки кожи.

Андрея Колев е балканджия и чиракувал, за да усвои занаята. Димитър Стамболу, бащата на Стефан Стамболов идва от Трявна в Търново, за да стане майстор. Никола Павлов родом от Тревненско е собственик на кожарска фабрика при ж. п. моста на Трапезица. Руси Иванов Тодоров Индустрията е родом от с. Каленица Ловешко – кожар в Търново.⁴ Учи кожухарския занаят в Търново. Работи в Цариград в английска фабрика за обработка на кожи. След 2 години се завръща в Търново и се залавя с табашкия занаят с обработка на сурови кожи. Високо са оценени произведенията му на изложението в Париж 1876 година, поради, което е наричан “Индустрията”. На изложението в Лайпциг 1878 година Руси се представил с една обработена биволска кожа. Той получил златен медал и поръчка от една търговска фирма за 1000000 кожи. Като имал предвид, че една кожа работел по два месеца, Руси пресметнал, че са необходими повече от 16000 години да живее, за да изпълни поръчката.

Тодор Георгиев родом от с. Арбанаси усвоява занаята и става кожухар. Пенчо Рашев е балканджия и чиракувал, за да стане кожухар в Търново. Хаджи Пенчо Хаджи Стоянов родом от с. Присово усвоява занаята и става кожухар в Търново. Като самостоятелен майстор с капитал 400 гроша прекупува и обработва заешки, овчи и кози кожи. Сдружава се с кожухаря Димитър х Станев и с Христо Папазоолу и се прехвърля на работа в х. Парашкевския хан. Натрупал значителен капитал. Оженва се за Зафира Петрова. Успял е да стане Хаджия, изучил всичките си синове. Дал капитал на Никола, който бил замесен в революционни работи. Табакови са потомци на Йонковия род. Хаджи Димо Минчев

баща на х Николи Хаджидимов Минчев е търговец на кожухарска стока. Косю Баклата е един от балканджиите започнал, като чирак в работилницата на чорбаджи Йонков. Той се оженил за неговата най-малка дъщеря. По-късно Косю Баклата прави дарение на църквата “Св. Никола”. Неговите синове Петър и Панайот създават фирмата “Братя Баклови” на едрия банков капитал, която работи 49 години.

Към средата на XIX век табашкият еснаф бил един от най-богатите и организирани еснафи в Търново. Лонджата на табашкия еснаф заседавала отначалото в килията на църквата “Св. Георги”. Нея, както и църквата “Св. Димитър” от 1185 година еснафът възобновил и поддържал със свои средства. През 1856 година поради нарасналите възможности и авторитет, табашкият еснаф построил своя представителна двуетажна каменна сграда. Както се вижда от двата каменни надписа, снети при разрушаване на сградата, тя била осветена на 6 юни 1856 година. На горния етаж било настанено училището, в което бил учител П. Р. Славейков и стаята, където заседава лонджата. На този етаж през 1872 година било открито читалището “Трапезица”. На долния етаж била складирана готовата продукция. Висококачествената работа на търновските табаци е засвидетелствувана от многобройните отличия, грамоти и медали получени на световните изложения в Лондон, Париж, Лайпциг. Със средствата на кожухарския еснаф, с труда на майстори, калфи и чираци през 1844 година Уста Колю Фичето построил църквата “Рождество Богородично”.

Един от най-старите и богати занаяти е абаджиството. Абаджиите изработвали от здрав плат аби, потури, елечи, салтамарки, ямурлуци и др. горни облекла. Между 1856-1860 година в Търново имало 60-70 дюкяна за продаване на готова абаджииска стока. В спомените си П. Кисимов разказва за баща си абаджия хаджи Георги Кисимов, който едва знаел да записва името си и малко да смята, но добре е разбрал, че по време на войната се печелят добри пари. Затова още в пролетта на 1853 година преди обявяването на войната усилил търговските си предприятия и спечелил голяма сума за времето си 1000000 гроша. Стоян Симилов е балканджия и чиракувал, за да усвои занаята абаджиство. Иван Колев Филев родом от Дряново чиракувал и усвоил занаятите абаджиство и терзийство, специализира в шиенето на панталони

и е спомоществовател на книги. Панайот Василев Типографов е балканджия и чиракувал, за да усвои занаята – абаджийство. Бащата на Михайл Сарафов бил абаджия и имал 5 души калфи и няколко чирака. Петър Стоянов Джамджиев е родом от Беброво, Еленско. Постъпва чирак при Велчо Атанасов Джамджията, родом от махалата “Градците” с. Вонеща вода. Спечелва доверието на майстора си, който му дава за жена дъщеря си Кирияки. Наследява търговията и част от имота на Велчо Джамджията. По време на Кримската война Петър Стоянов Джамджията е доставчик на турските войски във Варна. Ганчо Ангелов Галкилията, родом от Балванската махала, абаджия в Търново е издействал разрешението от султан Махмуд за строежа на църквата в Преображенския манастир и в Балванската махала.⁵

Редом с абаджийският занаят се развива терзийството. Терзиите шиели антерии, халати, кафтани, салтамарки, джубета и за турското население – фереджи, сая, яшмаци. Шиели горното и долно облекло от домашно тъкани платове от памук, коноп, лен, вълна и сукно. Франк-терзийството в Търново било пренесено от Никола Филиповски 1853 година по това време била внесена и шевната машина. В Търново учили франк-терзийство майстори от други градове. През 1862 година габровецът Димитър Дечков учил франк-терзийство в Търново. Също в Търново учили франк-терзийство Петър и Димитър Маждракът. Панайот Мянков Гайдаров е балканджия и чиракувал, за да усвои занаята терзийство. Тодор Басмаджията е балканджия и притежавал басмаджийска работилница. Тодор Недялков, Венко Георгиев са балканджии, чиракували, за да станат занаятчии в Търново. Мирчо Гайтанджията, Колю Гайтанджията и неговите баща и дядо са балканджии, чиракували и усвоили занаята-гайтанджиество. През 1800 година дядо Дончо е имал гайтанджииска работилница. Производството на гайтани е ставало ръчно, напредък е имало с дървения чарк и достигнало до съвършенство с железния чарк.

Янаки Златев изучава занаята при дядо си чохаджията Атанас Цонев. Който притежавал освен работилница и дюкян. Христо Караминков родом от с. Средни колиби е бил халач в Търново. Той е бил и член на Търновския революционен комитет. Стоян Смилов, Димитър Смилов са балканджии и чиракували, за да усвоят занаята халачество.

Много от забогателите занаятчий първоначално сами продавали стоките си, а после станали търговци-закупчици и износители. Георги Кисимов, абаджия имал работилница и дюкян. Също преселник, заможен занаятчия-кожухар бил хаджи Славчо хаджи Паскалев създава манифактура и се превърнал в едър търговец и индустриалец. Представителства имал в почти всички градове на страната и Виена. Закупувал сурови материали – кожи, които занаятчийте преработвали за негова сметка и продавал по панаирите в Лайпциг и др. Внасял готова фабрична продукция от Лайпциг и я продавал на Узунджовския панаир по 130-150 кола кожухарска стока и бакър. Открива фабрика за преработка на тютюн. С част от капитала му е открита пивоварна фабрика. След Освобождението оставя голяма сума в полза на търновските училища и общината. Колю Гайтанджията усвоил занаята от баща си и дядо си е известен, като първомайстор на гайтанджийския еснаф и виден за времето си търговец. Привлича съмишленици за делото 1834-35 година из средата на видните търновски занаятчий – балканджии и търговци, като Георги Кисимов, Рачо Казанджията, Желязко Бакърджията, Стефан Кантарджията, Кънчо Чохаджията, Стефан Калпакчията и др. Никола Димитров Смилов, син на Димитър Смилов-халача. Търгува с пашкули. Заедно с Ангел Попов откриват фабрика за книги, а после за макарони и фиде, а с Джорджо Момчев в 1861 година построяват и оборудват модерна парна мелница в местността “Дервента”. Кечаната фабрика създава Злати Иванов Златев, дългогодишен обушар в Търново.

Силно развит занаят е казанджиството. Казанджиите купували отначало бакъра на кюлчета от Токад, Мала Азия и изработвали различни видове бакърени съдове. По-късно доставчиците на бакър в Търново внасяли бакъра на листове и кръгове от Виена. Голяма част от майсторите казанджии са родени и израстнали в други селища на региона и страната. Рачо Казанджията, баща на П. Р. Славейков идва още, като момче от Трявна. Чиракувал в Търново, за да стане майстор-казанджия. Имал 16 души калфи и чираци. Атанас Муткуров е балканджия от Сливенския балкан. Той е баща на Петър Муткуров-участник в четата на Хаджи Ставри в Балкана и на Сава Муткуров по-късно военен министър. Атанас Муткуров чиракувал в Търново, за да стане майстор-казанджия. Добри Казанджията е балканджия. Чиракувал, за да

усвои занаята и стане майстор-казанджия. Васил Георгиев също балканджия, чиракувал в Търново, за да стане майстор-казанджия. Дюкяните на медникарите се намирали на пл. "Кая баш" пред дн. пл. Царевец, на Самоводския пазар, но най-много дюкяни имало на Казанджиинския мегдан (дн. ул. "Т. Стамболов"). Казанджиинският еснаф бил твърде влиятелен и със средствата заделени от касата си, подпомагал, както училищата в града, така и околните манастири Преображенския и Присовския. Кожухарският еснаф, абаджийския, терзийския, халашкия, ковашкия и кантарджийския отстъпили на градските училища лихвите за три години 1865-1867 година. Кожухарският еснаф бил покровител на Плаковския манастир "Св. Илия", терзийският еснаф бил ктитор на Дервентския манастир "Св. Тройца", абаджийският еснаф бил ктитор на Преображенския манастир. Много майстори медникари са спомоществатели през Възраждането. В своите изследвания Т. Николов посочва имената на тези майстори медникари: Рачо Казанджията-първомайстор, Гичо Казанджията, Марин Казанджията, Димитър Николов, Недялко Бучев, дядо Стойко Крушата, Васил Атанасов Шопа, Тодор Мечката, Желяз Бакарджията, Нягол Казанджията, Недю Бакарджията, Георги Ганчов Казанджията, Иван Чалъма, Григор Чироза и др.⁶

С оформянето на уличната мрежа на пазарно-чаршийските ядра и подмяната на уличния фонд балканджиите дюлгери упражнявали своя занаят. Никола (Колю) Фичев родом от Дряново през 1890 година се установява в Търново. През зимните дни се занимава с абаджилък. Участва в строежа на църквата "Св. Никола" и е признат за майстор. Построява църквите "Св. Атанас"-1861 година, "Св. Константин"-1872 година, "Св. Марина", "Св. Спас"-1863 година, хана "Хаджи Николи"-1858 година, Конака-1872 -1875 година. Освен църквите строи "Къщата с маймунката"-1849 година, входната врата на Преображенския манастир. Църквите му в Търново оформят площади и са центрове на махалите. През XIX век предават на града особен архитектурен облик.

Друг майстор е Стоян Цонев Герганов родом от с. Керека, който изгражда каменната ограда на девическата гимназия в Търново. Негово дело е дървената скеля на едносводовия виедукт – част от жп съоръжения (наречен по-късно Стамболов мост) в Търново-1892 година. Стройтелно дело на Стоян Герганов са къщите от двете страни на днешната улица "Независимост", която оформя

единствения запазен в града следосвобожденски архитектурен ансамбал и някои фабрични сгради.

Майстор Димитър Михайлов Иванов родом от с. Радковци самостоятелно довършва сградата на мъжката гимназия в Търново.

Читалище “Надежда” е построено от майстор-балканджия Георги Цвятков.⁷

Така посочените по горе конкретни примери ни дават основание да считаме, че преселниците балканджии в Търново през втората половина на XVIII век и през целия XIX век са изиграли положителна роля за развитието на производството на различните видове занаяти. Дали са своя принос посредством еснафските си сдружения за опазване на паметниците на културата, за развитието на просветата и културата. Балканджиите занаятчийци стават квалифицирани индустриални работници, но това е тема на друго проучване. Проучването на социалните прослойки показва политическата мотивация на вече свързаните занаятчийци работници и индустриалци от балкански села с градско производство. Предстои в бъдещата ми работа развитие на професионалния и социален статус на преселниците-балканджии.

Бележки:

1. Осmano-турски документи в НБКМ-БИА-ориенталски отдел, фонд 179, арх. единица от 355-358/1868-1877 г.), арх. Единица1318-1329/1843-1877 г.), документи за дислоцираната войска и военното снабдяване от 1628 г. – арх. единица 75, арх. единица 179-А, общо около 20000 единици.

2. История на Велико Търново том II, проф. д-р Страшимир Димитров, н. с. Данова Н., доц. Плетньов Г. “Абагар”, Велико Търново, 2000

3. Сп.”Векове”, кн. 6, 1975 г., с. 60, Панайотова К., Развитие на кожарството във Велико Търново до Освобождението.

4. ИОИМ, том IV, 1968 г., Драганова Т., Икономическо развитие на гр. Велико Търново през епохата на Възраждането част I

5. Димитров Руси, История на Ветринци Великотърновско, 2003, В. Търново, с. 45

6. ИМ -ВТ, Ф. Николов, Т., инв. № 35.

7. ДА-ВТ, фонд 112-К, опис 1, арх. Единица 2, л 30-32.

The role of immigrants mountain – dwellers about development
of the crafts in Tarnovo down XIX century

Nadka Vasileva
Resume

On the basis of concrete examples, which could be enlarged, it made an inference that immigrants mountain – dwellers in Veliko Tarnovo down the second half of XVIII c. and down all XIX c. have had exact part about development of the manufacture of different lines of crafts.

They gave their contribution through low – brow associates for keeping of monuments of material culture, about progress of public education and culture.

Павурджийството в Троянско

Тотю Тотевски

За павурджийството или витленичарство-изработване на калаени или калаено-оловни съдове е писано многократно, но сравнително изчерпателни, с незначителни технологични несъответствия са изследването “Художествените особености на калаените съдове“, включено в книгата “Метална пластика“ (София, 1983 г. колектив. стр. 74-83) и студия на Вяра Ковачева-Костадинова “Между Изтока и Запада: изкуството на павурджиите XVIII-XIX в. ” (София, 2000 г.)

Тъй като целта на настоящето кратко проучване по въпроса е ориентирано към Троянския регион, аз още в началото ще си позволя уточняване на една от констатациите на госпожа Ковачева – Костадинова. На стр. 11 тя пише: “Според надписите и оскъдната информация за съдовете 4 производството им отличава икономиката и бита на Самоков, Неврокоп, София, Кратово, Скопие, Битоля, Прилеп, Солун, Видин, Троян (гл. букви мои-Т. Т.), В. Търново, Пловдив, Пазарджик, Етрополе, Варна и т. н.” (пропуснат е големият център Карлово)¹

Дългогодишните проучвания, които съм правил на троянските занаяти, в това число металообработващи и дървообработващи, както и грънчарството не дават информация за производство на метални павури. Веднага уточнявам: майсторите Иван Малчевски от квартал Острец и Дянко Дянков от квартал Видима на гр. Априлци, леят калаени павури през последните десетилетия, но при тях занаятът не е основен, а поръчков и в ограничено количество.

На второ място бих отбелязал, че никой от малкото троянски и новоселски златари не е изработвал павури или калъпи за калаени павури.

Всичко казано до тук не се отнася за бъкларството и керамиката, които произвеждат голямо количество дървени и глинени съдове, общо наричани павури.

Едно от основанията на В. Ковачева-Костадинова за твърдението, че Троян е павурджийски център, без да е уточнен конкретно материала, са надписите. Напълно е възможно да има калаени павури с надписи, в които е споменато името на

селището, или град след 1868 г., Троян. Склонен съм обяче да твърдя, че павурите от калай не са произведени в Троян, а са купувани на летния панаир при Троянския манастир на празника на Света Богородица Троеручица. А там, както и при медникарите, съответните майстори-търговци са могли на момента да изпишат поръчаните надписи и години. Нека не забравяме и факта, че съседни селища: Тетевен, Етрополе и Карлово са доказани центрове за производство на калаени павури, а панаирът в село Орешак е бил известен още през XVIII век чак до Дунава и Беломорието.

КРАТКА ИСТОРИЧЕСКА СПРАВКА ЗА КАЛАЕНИТЕ СЪДОВЕ

Европейско калаено изкуство

Археологическите находки от калаени предмети са редки, тъй като подложен на химически процеси в земята мекият метал се разпада. Към най-старите европейски калаени паметници можем да отнесем т. нар. девоционалии, намирани най-често в коритото на река Сена, хвърлени във водата от набожните поклонници още през периода XI-XIII век – времето на кръстоносните походи. Въпросните девоционалии всъщност са метални плочки, изработени от калаено-оловна сплав и носени на врата. Обикновено те са изобразявали светец-покровител: в Англия свети Тома Кентърберийски, във Франция-свети Николай и свети Дионисий Парижки.²

Освен поклоннически атрибути от калай, олово или тяхната сплав, през XVII век в Англия и Русия започва масово производство на калаени изделия за бита и църквата. Още Рейнският събор от 823 г. разрешава изработването на утвар от злато, сребро и калай. Затова, особено в гробниците се намирали калаени потири, дискови, кръстове, дарохранителници. В Бохемия и Моравия от калай са изработвани дори кръщелни купели.

През XV и XVI век в Рейнската област Нидерландия и Северна Германия се изработват и т. нар. плоски павури.

В литературата те са известни и под името полеви или поклоннически. По форма те са кръгли – наподобяват лещено зърно – имат къса шия и две оребрени уши за закрепване на пояса или

окачване (премятане) през рамото на ремък. Украсата им най-често е гравирана или релефна и представя гербове или образите на светци – покровители.³

През II половина на XVI и I половина на XVII век във Франция калаеното производство преживява истински разцвет. Майсторите – моделиери и леярите се обединяват и създават множество шедьоври. Най – често срещаните форми са чиниите, дълбоките блюда, каните и чашите. Характерни украсни елементи са арабеските в плосък релеф, а предпочитаните сюжети са библейските и митологичните. В Германия стар център за калаени изделия е Нюрнберг, работи се и в Бохемия, Силезия, Рудните планини.

Бароковите калаени съдове с домакинско предназначение (гладки и орнаментирани) са дело на немските, австрийските, бохемските и трансилванските майстори.

През XVII век отново широка популярност добиват павурите⁴, чието производство продължава до XIX век, а в България до 20-те и 30-те години на XX век. По форма те са четириъгълни, шестостенни и кръгли. Затварят се с вин-това капачка с подвижна дръжка. Стените им са гладки, гравирани или с пластична украса. Калаените павури, както и другите съдове, са предпочитани, тъй като са по – евтини от сребърните и не сеа чупливи като глинените.

През XVIII век, времето на рококо – модата, назряват редица условия, които подготвят упадъка на калаеното производство. На пазара се появяват майсенският порцелан и италианският фаянс, големи леярни произвеждат огромни серии от калаени предмети, съдовете се унифицират и

Лека – полека интересът към тях остава само у колекционерите. Задълбочавайки се процесите продължават и през XIX век. На границата XIX – XX век т. нар. Югендстил отново засилва интереса към калаените производи. Връх стилът достига в Германия при фирмата на Кайзер от Опум, разположен близо до Крефелд.⁵

Преди да преминем към калаените съдове от Троянско ще се спра на още един въпрос – известната в металообработващите среди калаена чума – появата на черни язвени петна, своего рода корозия по предметите. По своята същност калаената чума представлява тетрагонална модификация на калай (калай α) в сива модификация (калай β) с тетраедърна елмазна решетка. Заразата прави различни по големина и форма подутини по предметите, които при допир се

разсипват в черно-сив кристален прах. Лекуването на “болните” предмети, ако заболяването се установи навреме, е чрез дълбоко изрязване и реставрация на заразените участъци.

Особености на калаеното изкуство в Близкия Изток

Производството на битови и ритуални предмети от калай, олово и тяхната сплав в Близкия изток търпи развитие, подобно на европейското, но пречупено през особеностите на ислямския бит, култура и религия. Един от известните центрове за калаено, а и не само такова, производство е градът Дамаск. Още в ранното средновековие, по подобие на керамичните бъклицы, типични за град Алепу (Халеб – град в северна Сирия на река Кувейк) се изработват калаени и оловни съдове, свързани с култа към свети Минас и вярата в светената вода, извираща до гроба му. Както култът, така и металните съдове със светена вода, достигат до Цариград и Солун, а оттам и по целите Балкани. Производството на глинени съдове, всъщност павури с кръгла форма, достига своите върхове в Предна Азия – Ирак, Армения, Грузия. Българските земи, особено след XV век, са в тесен контакт с приложното изкуство на Изтока. А халебските бъклицы донякъде отговарят на въпроса, кои съдове са по-стари – глинени или металните и кой кого копира, най-вече във формално отношение, тъй като декоративните системи до голяма степен се определят от спецификата на материала. Нека не забравяме и факта, че османското приложно изкуство заварва по българските земи развити занаяти, от които търпи влияние, поради откъсване от азиатските си корени.

Павурджийството в Троянско

В Троянския край, през XIX и XX век, са правени и използвани павури, изработени от калай (калаено-оловна сплав), глина и дърво-бук, дъб, череша, орех, черница, явор – от един вид материал или с редуване (прешарване) на дъги от различни растителни видове. Калаено-оловната сплав, в процентно отношение, копира европейската – 80 към 20% или 90 към 10%. Първата сплав е била предпочитана, тъй като е ставала по-твърда. Някой майстори са

заменяли оловото, поради опасност от отравяне или натрупване в костите, с антимоно – 5% или бисмут. По този начин се увеличава не само здравината на съдовете, но те стават и по-устойчиви на окисляване.

За отделните съдове, които това го подчертавам, са предназначени изключително за носене и консумация на ракия, са използвани следните наименования:

1. Калаените (оловно-калаените) съдове изключително с правоъгълна форма, се наричат павури, рядко юзове – по името на малкото стъклено шишенце за пиене на ракия, обикновено в кръчмата. Името витленик битува в Тетевенско и не е популярно в Троянско, включая и селата Шипково и Голяма Желязна, които граничат с Тетевенския край и даже имат диалектна близост. Същото е и с името пинта. А под наименованието плоска в Троянско е известна стругованата дървена бъклица, но тя е съд за вино.

2. Плоското, по-рядко кръглото, дървено буренце, с литраж от 50 до 200-250 грама, стегнато с дървени (ляскови) или железни обръчи, е познато под името бъкле и е рожба на обособен занаят – бъкларството – близък роднина на кацарството и бъднарството. Най-много бъклетата са произвеждани в селата Орешак, Ломец и Калейца.

3. Глинените павури обикновено са с правоъгълна или кръгла форма или наподобяват бъчва. Кръглите, известни под името шуле/ц), имат дупка в средата. Същият павур, но с по-голям отвор, е известен и под името геврек. Разбира се има и кръгли павури без дупка в средата. Всички кръгли павури стъпват на равно столче и в горния си край имат отвор за наливане и цифка за пиене. Павурите бъчвичка имат горен отвор за наливане и странична цифка за пиене. С тези си особености те се доближават до дървените бурета, с които взаимно си влияят. Жабата (жабката) или костенурката е съд, който копира античния аскос и е използван единствено за греене на ракия, наред с бърдука и медната котленица. Само по изключение жабата може да се носи в пояса, пълна с греяна ракия.

4. Павури с кръгла форма, на столче, с капаче на винт, са правени, най-вече по поръчка, и от майстори-медникари.

Декоративни елементи по павурите

Проучванията доказват, че релефни декоративни елементи се срещат при металните (калаените) и глинените павури.

Освен вертикалният растителен орнамент по четирите страни на металните павури, често по широките им плоскости се срещат, оформени като своего рода икони, изображения на свети Георги убиващ ламята и двуглавият орел.

Много по-широка е сюжетната гама на глинените павури. По запазени образци във фонда на Музея на занаятите – Троян се вижда, че върху цветна подложка, най-често в зелено, кафяво и жълто, разбира се използван е и естественият цвят на глината, са разработени следните сюжети: гербът на Царство България, свети Георги и ламята, образите на Георги Сава Раковски или Левски, житен клас с пилета, двуглавият орел и т. н. “Офицерско семейство” – офицер и дама скупенце, цветя – най-често еделвайс, грозде и лозови листа, венец от дъбови листа. По някой павури се среща и гравирана украса – цветя, соларни символи и поливи с цветни глазури.

Засега има два троянски павура, които носят датировка от XIX век. Единият, собственост на Националния етнографски музей, е от 1889 г., а другият, от фонда на Троянския музей, е от 1893 г.

По-разнообразни и по-стари са надписите и изписаните години върху глинените павури. Най-ранна дата върху павур в жълто от 1870 г., изработен от майстор Симеон Йонковски от с. Терзийско. Старото име на селото е Грънчар. От същото село глинени калъпени павури са изработвали и грънчарите Геро Решевски и Данчо Дочов Тотевски и синовете му Христо, Данчо и Стойко (дядо на автора). Други майстори, правили точени или калъпени павури са Колю Минков от Троян, Иван Добрев Бръснаков, Петко Цочев Бончев и Дачо Данков Иванов от село Борима, Минко Дочев Ковачев от село Горно Трапе, майстори от селата Гумощник, Бели Осъм, Калейца, Добродан. Всички те работят през периода 1900 – 1930 година.

През 1547 г. френският пътешественик Пиер Белон посещава Балканите-Халкидическия полуостров.⁶ Особено впечатление на любопитния французин правят т. нар. ”софийски шишета”, много търсени не само от българите, но и от гърци, власи, черкези. Обикновено въпросните шишета са изработвани от цепени върбови

пръчки и заливани с гореща борова смола. Подобнаи съдове са били предпочитани, защото не се пукат от слънцето като дървените, не са чупливи като глинените и са по-леки от калаените. В частна колекция е запазен елипсовиден глинен павур от 1922 г., който точно копира въпросните “софийски шишета “ от XVI век, което ме кара да приема хипотезата, че в Троянско или са произвеждани подобни съдове или поне са битували, откъдето като образци са преминали в керамиката.

В Троянско калаените павури не са често срещани. Останалите- глинените и дървените са с много по-широко разпространение. Причините за това са местното им производство, а и ниската им цена. “Когато едно време братя и сестри се делиха и мирно да ставаше сичко, като се стигнеше до калаения павур и кавгите почваха “, разказваше ми през 70-те години троянецът-долнокрайнинец бай Методи Минчев. Спорът обикновено се разрешавал с брадвата на дръвника-колкото са наследниците, толкова са и парчетата. И после всичко отивало при калайджиите. Това е и една от вероятните причини за малкото запазени калаени павури днес.

Павурът като форма навлиза и в иманярските легенди. Търсачите на скрити съкровища разказват, че поп Мартин от четата на Вълчан войвода имал златен павур, покрит със скъпоценни камъни, който берял 5 оки върла ракия. “и ми дай на мене павурът на попа и друго не ми трябва “ – често обича да повтаря бай Васил от село Орешак. И допълва: ”А какво има вътре само аз и братът знаем !”

Днес изработването на калаени павури се практикува единствено от споменатите по-горе майстори Иван Малчевски и Дянок Дянков. Търсенето е ограничено предимно сред колекционерите и хората, които си възстановяват старите къщи.

Подобна е участта и на глинените павури. За съжаление почти напълно е замряло производството на бъклета, особено орешашките, нямаше на кого да предадат занаята и той си отиде заедно с тях. А търсене на точно този съд за ракия има и днес.

Независимо от това, че изработването на павури от калай, глина и дърво не е основно за майсторите в отделните браншове, все пак то остава следа в спектъра на троянското занаятчийство. И макар, че не му е обръщано достатъчно внимание, то има своите върхове, особено при керамиката, които тепърва трябва да бъдат проучвани

и във формално, и в декоративно отношение. Този малък и със специфична форма и предназначение позабравен съд заслужава вниманието на изследвачите, работещи в сферата на народните художествени занаяти.

Бележки:

1. Ковачева-Костадинова, Вяра. Между Изтока и Запада: изкуството на павурджиите XVIII-XIX в., с. 11.
2. Большая иллюстрированная энциклопедия древностей, Прага, 1983 г., с. 355.
3. Пак там, с. 356.
4. Пак там, с. 359.
5. Пак там, с. 362.
6. Ковачева-Костадинова, Вяра. Цит. съч., с. 14.

The brandy flask making in the region of Troyan

Totyó Totevski
Resume

The pavour made of tin-lead alloy, copper, wood or clay is a vessel for brandy which in the past man put in his sash.

The studies made for tin brandy flasks show that they have not been produced in the Troyan region. During the recent decades two masters of cast brandy flasks have worked in the town of Apriltsi – Dyanko Dyankov from Vidima quarter and Ivan Malchevski from Ostrets quarter.

The brandy flasks in this region produced mainly in the towns of Teteven, Karlovo and Etropole were bought and inscribed during the fair at the Troyan Monastery.

Throughout the 19th and 20th century a large quantity of small wooden brandy vessels – *bakle* were made in the Troyan region mostly in the villages of Oreshak, Lomets and Kaleytsa.

As it used to be in the past today the clay brandy flasks are round shaped and resemble a small barrel. The round shaped known as *shule/shulets* have an opening in the middle. The Bulgarian coat of arms, St. George and the Dragon, the portraits of Levski and Rakovski, the two-headed eagle, coloured ornaments of plants are the most often worked out subjects as an embossment on the clay brandy flasks.

Round shaped brandy flasks on a stem and a lid with a screw can be made to order by the coppersmiths.

Домашната индустрия - основоположник на текстилната промишленост в Габрово

Величка Илиева

Основното занимание на жената от Габрово и Габровско през Възрожденската епоха е грижата за дома и семейството ѝ, както и приготвянето на тъкани за облекло, постелки и завивки и такива за употреба в домашния бит.¹ Като добра домакиня, тя е изпъквала със стремежа си за подобряване на материалното благосъстояние на близките и себе си. И тъй като местните и природни и географски условия не давали големи възможности за изкарване на допълнителни средства за прехрана, най-важните ѝ занимания, свързани с текстилното производство, постепенно се разширяват, до оформянето на цял занаят-домашна вълнена индустрия. „Зародила се и разрастнала изключително в ръцете на габровката, тя е завладяла отначало местния пазар, а след това съседните и по-далечни пазари, за да дойде до положението, щото десетки хиляди аршини шаек и пояси да бъдат изнасяни от кърджиите из обширната турска империя и отвъд нейните предели. И тук лежи същата причина, каквато е за появяването на другите занаяти, изпълнявани от мъже-неблагоприятните условия за земеделие. Габровката не е имала в какво да употреби всичкото си свободно време, и тя се отдава на домашната индустрия, за да подпомага в изхранването на семейството си. Чисто злато се е внасяло в Габрово срещу здравия балкански шаек. Печалбата в процент за домакинята е възлизала до 60% и за търговеца до 20%”.²

Производството на тъкани за домашни нужди включва: обработка на вълна, коноп(гръсти), памук, коприна, козина и тяхното боядисване, предимно с растителни багрила, а към края на XIXв. с анилинови бои. От вълна са изработвали черги, олюви, кебета, алища, възглавници, престилки, пояси, месали, шаяци и други вълнени платове; от памук, коноп и коприна са тъкали платна за долно облекло, платна за кърпи, пешкири, покривки.³ В изработката на тези тъкани за домашни нужди е участвувала всяка жена от градската и селска къща.

Изработка на текстилни продукти, което включва и обработката на суровинните материали през втората половина на XIXв. формира

в Габрово един специфичен занаят, известен като домашна вълнена индустрия.⁴ В това понятие се включва производството на шаяк и други платове, както и гайтанджийството като подготовка на материала за плетене, на чиято основа израства индустриалната мощ на Габрово.

Ще се спрем на някои исторически и хронологически факти поотделно. Производството на шаяк от габровските жени заема важно място в нейните занимания. През 1882 г. един чуждестранен пътешественик Helwald пише „... Габрово е едновременно фабричен и търговски град. Предимство обаче заема неговата първа страна-фабричната. Където и да влезе човек, ще намери мъже, жени и деца в най-нежната им възраст, заети с работа, и във всяка къща, ако не друго, най-малкото шаяк се произвежда.”⁵ За изработване на шаяците габровката използва хубава вълна „рунска”.⁶ В нейните ръце тя е претърпявала следните операции-пране, влачене, предене и тъкане. Цветът на преждата, която се получава е бил черен, сив и светло бозав. Те много рядко са били боядисвани пак от нея с естествени багрила. Вълната, използвана за тъкане е получавана от собственото стадо, но тя винаги е била недостатъчна, затова най-често се е купувала от местните кърджии. Според данни на д-р Цончев⁷ селските жени предпочитали черната, а градските-сивата и бозавата вълна. Вносът на вълна датира от началото на XIXв. Още в 1813 г. в тефтерите на Братя Сахатчиеви е отбелязано, че те са внесли в Габрово 2085 оки прежда по 4 S гроша оката. Вносът се засилва през 40-те години. „Домашната шаячна индустрия в някои български градове, в това число и в Габрово, получава силен тласък в своето развитие след унищожаването на еничарския корпус от султан Махмуд и основаването в Цариград на т. наречения „хамбар” или интендантска работилница (1826 г.). В този хамбар се изработвало облеклото на новосформираната турска войска от домашен шаяк. Това обстоятелство е наложило на габровката да пласира част от времето си и труда си в изработката на шаяци за този нов пазар.”⁸ До този период домашната вълнена индустрия в Габрово се е ограничавала само с изработката на шаяци за нуждите на домакинствата и за продан на калоферски търговци, които са ги изпращали в Цариград. След появата на гайтана, търговията с шаяци преминава в ръцете на габровските гайтанджии.⁹

Шаяците се тъкат на домашен хоризонтален стан, четворна тъкан, с широчина 35-38 см. След изтъкаване, те се подлагат на допълнителна обработка-апретиране на тепавица, гладене и свиване на топчета. На тепавичаря се заплаща от производителката. По данни през 60^{те}-70^{те} години цената била следната: за тепане-1 аршин струва 8 пари. Навиването на тепания шаяк се прави от двама души: на едно обло дърво единият изпъва, а другият навива, след което топът шаяк се суши. След Освобождението се появяваат и примитивни преси. Така изгладеният шаяк е готов за продажба. Един топ съдържа 82 аршина дължина. За неговото изтъкаване се използват 12 оки непрана вълна.

Има множество писменни данни(търговски тефтери, изследванията на д-р Цончев), от които е видно, че за един доста дълъг период от време преди Освобождението няма съществени колебания в цените. Най-често производителката печелела по 2 гроша на аршин, а търговецът по 6 гроша на аршин. От манастирските тефтери на Габровския девически манастир за времето от 1861 до 1883 година се вижда, че цената на манастирския шаяк била с 10-20 пари повече от този на жените в Габрово като по-качествен. През този период те изработвали по 1500 аршина годишно.

Вестник „Турция“ пише, че „габровските шаяци били на мода и като ги препоръчва пред европейските, бележи, че и в Карлово и Калофер са тъкани такива, но не били тъй тънки”.¹⁰

Затова и износът на шаяк и аби от Габрово е бил значителен. Той е правен от търговци българи и турци. По сведения, например, през 1845 г. е предаден наведнъж от един габровец 500 аршина шаяк, а през 70^{те} години са изнасяни 20 000 аршина. Това не е много, но не е и малко. Не е много заради процъфтяващото гайтанджийство. През това време производството на прежда от габровката отива изключително в ръцете на гайтанджиите.

След Освобождението новосъздадената интелигенция вече е по-придирчива към облеклото и местните шаяци. Ето защо габровските търговци започват да внасят боядисани и равномерно изпредени тънки прежди. Така например Станчо поп Цонев изпраща във Виена на тамошен търговец мостри от добре изпредена прежда в Габрово и пита за цените в оки и грошове, за да си направи сметката по-добре. Заедно с Досю Андрейчев, Станчо Цонев започва да внася прежди от чужбина за тъкане на по-добри и качествени вълнени

платове, като на жените-тъкачки се раздава готова фабрична прежда от Англия и Австро Унгария, за да се стигне до местно производство на прежди. Разбира се, пръв успява в това начинание Иван Колчев Калпазанов, който през 1882 г. построява и пуска в действие първа предачна фабрика и така поставя началото на текстилната индустрия, гордост и на по-съвременно Габрово.

Втори важен клон на домашната габровска индустрия е производството на гайтанена прежда, свързана с гайтанджийството. Гайтанджийството е по-нов занаят, който през XIX в. е донесъл на Габрово известност извън пределите на Османската империя. Неговата поява е около 30-те години на XIX в.

Гайтанът се появил във вид на плосък ширит(лента), който се пришива по съединителните шевове на дрехата, за да я заздрави, а впоследствие и като елемент на украса по ръкавите, яките, пешовете, крачолите, колчаците, по сукмани, елечета, салтамарки, потури във вид на кръгчета, охлювчета, „вители” и други.¹¹ Както всички вълнени изделия и гайтанът по това време се произвежда ръчно. Всички източници споменават за ръчно плетене на вълнен шнур, обток. Това е периодът, в който калоферки плетат вълнени ширити и ги разнасят из цялата империя. В този важен клон на домашната индустрия габровката се включва късно, но в такива мащаби, че едва ли не всяко домакинство се е прехранвало с това. Домашните плетачки едва са смогвали да изпълнят поръчките на абаджии и търговци. Така голямото търсене усъвършенствува качеството на гайтана. Той има едно плоско лице, което прилепва към дрехата и едно обло. Голямото търсене налага и механизация на производството чрез въвеждане на чарка. Това пък превръща постепенно домашното гайтанено производство в занаятчийско.

Ето как протича този процес. Габровци като предприемчиви, с напредничаво мислене, хора, разбират доходността на гайтанджийството и впрягат в ръцете си цели домакинства. Дядо Георги, първият габровски гайтанджия, доставял прежда от съседските жени, а също и сам предял на хурка.¹² Този начин се оказва съвсем недостатъчен. Развитието и голямото търсене налага нови форми на доставка: 1. гайтанджията или негов посредник купува прежда от жените от Габрово 2. гайтанджията купува вълна, раздава я на жени за обработка(чепкане, влачене)-влачерки и на други за предене-предачки. Има едно много хубаво описание за снабдяване:

„Гайтанджията сам(или калфата му) е излизал из махлите на града със затъкнато на пояса малко кантарче и на вика му„гайтанджията”, имащи изпредена прежда домакини са излизали пред къщите си и му я продавали, ако се спазарят за цената. А габровските колибарки, слизайки в пазарни дни в града, донасяли изпредената от тях прежда и я продавали на дюкяна на гайтанджията”.¹³

Развитието на този дял от домашната индустрия бил огромен, но количествата гайтанена прежда към 1860 година тук били съвсем недостатъчни и затова гайтанджиите събирали преди от Севлиевско, Казанлъшко, Тревненско, Дряновско. Преждата, изработена в Габрово и Казанлък била по-качествена, защото била предена на чекрък. Тя била по-тънка и по-равномерно изпредена и за нея се плащало по-скъпо.

Гайтанджиите търсят нови начини за производсво, за да бъдат конкурентни на пазара. Така се оформя едно цяло съсловие, което буквално трупя печалби от габровската домашна индустрия-това са кърджиите. Те доставят огромни количества вълна-от СтароЗагорско, Карнобатско. Цялата обработка се извършва от наети жени от гайтанджията: перачки, които я изпират на реката срещу 3-4 гроша надница, жени, които я развличват срещу 2-4 гроша надница и такива, които я изпридат по 4 гроша за ока. Да перат, влечат и предат в дома на гайтанджията са идвали най-бедните жени от града и околните села. Така произведената домашна прежда имала един огромен недостатък-тя не била еднаква. Предена и пресуквана от различни ръце, тя била с различни качества-една по-дебела, друга-по-тънка, една-по-гладка, друга-по-рошава. А изискванията за качество ставали все по-големи.

Износът на гайтан се увеличава ежегодно след 1840 година и ако в края на 60-те години на XIX в. са изнасяни 1 250 000 топа, което се равнява на 70 000 оки, десет години по-късно вече е 1 S милиона топа.¹⁴ Големи количества са изнасяни по панаири в отделни градове. Според рапорта на австрийския консул в Русе от 1856 година на Узунджовския панаир габровските гайтанджии са занесли 150 бали по двеста пакета всяка една.¹⁵ Така гайтанът от Габрово се разпространява в Бесарабия, Румъния, крайбрежието на Мраморно море, Босна, Сърбия, Македония. Успоредно с гайтана, гайтанджиите са продавали и шаяк.

Гайтанджийството, което в началото било чисто домашно производство, впоследствие се превръща в занаят, към 70-те години се укрупнява и върви към индустриализация. Една група хора от този еснаф успяват да натрупат значителни капитали от продажба на гйтани и шаеци и след Освобождението стават производители на фабрични прежди и платове. Пионери в това начинание са Станчо поп Цонев и Досю Андрейчев, които, след като доставят фабрична прежда, я дават за тъкане на шаеци по домашни станове. А други, като Ив. Калпазанов, Хр. Бобчев, Братя Стойчеви прибягват към добиване на местна фабрична прежда. Търсенето на шаеци и гйтани след Освобождението достига неочаквани размери. Като последица се явява отварянето на първата фабрика за прежди на Ив. Калпазанов. Така историята на домашната вълнена индустрия се свързва с историята на голямата текстилна промишленост в Габрово. Фабриката на Калпазанов произвежда прежди, шаяци, платове. След нея е открита и фабрика „Александър” през 1883 г. След тях идват и други. Така предишните гайтанджии се превръщат във фабриканти-едно ново индустриално поколение. Тази индустрия става извор за сигурна прехрана на много семейства. Една трета от населението на Габрово намери хляб в текстилните предприятия, които се укрупняваха и увеличаваха броя си. Така текстилната промишленост създадена на мястото на богатата домашна индустрия стана източник за сигурна прехрана на непроизводителното население от този балкански град.

Бележки:

1. Архив АЕК „Етър”, отдел Бит”, т. 1-VIII, Информации
2. Книга за Габровската индустрия, Печатница КНИПЕГРАФЪ А. Д. -София, 1934 г., стр. 11
3. Архив АЕК „Етър”, отдел Бит”, т. 1-VIII, Информации
4. Цончев, д-р Петър, Из стопанското минало на Габрово, С, 1996 (1929), стр. 43
- Книга за Габровската индустрия, Печатница КНИПЕГРАФЪ А. Д. -София, 1934 г., стр. 11
5. Hellward, Fr, Die heutige Turkei, Leipzig, u. Berlin, 303-304
6. „рунска вълна” от руното на овцата
- Архив АЕК „Етър”, отдел Бит”, т. 1-VIII, Информации
7. Цончев, д-р Петър, Из стопанското минало на Габрово, С, 1996(1929), стр. 51

8. пак там, стр. 56
9. пак там, стр. 291
10. в. Турция”, бр. 23, 1871 г.
11. Архив АЕК„Етър”, отдел Биг”, т. 1-VIII, Информации
12. Цончев, д-р Петър, Из стопанското минало на Габрово, С, 1996(1929), стр. 290
13. пак там, стр. 292
14. пак там, стр 431
15. пак там, стр. 314.

The home-craft – originator of the textile production in Gabrovo

Velichka Ilieva
Resume

The main occupation of woman from Gabrovo and Gabrovo region during the Revival period is the concern for home and family as well as for the making of fabrics for clothes, covering and use in the domestic way of life. These most important preoccupations have developed and become a source for receiving of additional funds. The article treats the production of frieze and woolen-braid wool which has turned from purely domestic activity to an originator of the big textile industry in Gabrovo that has become a source for assured living of the unproductive population from this Balkan mountains town.

Гайтанджийската фамилия Гъдеви от Габрово

Пенка Колева

Изборът ми да спра вниманието си на тази фамилия не е случаен, въпреки че през втората половина на 19 в. има около 40 габровски фамилии, които се занимават с гайтанджийство и някои от тях по-късно имат съществен принос за развитието на текстилната промишленост в града. (Приложение 1)

Причината е, че последната издънка на този род – Недю Христов Гъдев (26. XII. 1904 – 6. IX. 1993) е пряко свързан с историята на музея: след изграждане на гайтанджийската одая през 1964 г. в Етъра, директорът Лазар Донков кани не друг, а бай Недю да оборудва със свои чаркове гайтанджийницата, където работи до 1970 г. и успява да обучи свои заместник. Неговият дядо – също Неню Гъдев около 1850 г е един от първите гайтанджии, които изнасят одаите си извън Габрово, до устието на река Сивек

(приток на Янтра), защото разбират, че температурата на водата до извора е по-близо до земната т. е. водата не замръзва и чарковете могат да работят през цялата година. В местността Бауловото, където сега е стружията на музея и на с. Чарково той прави първите си одаи за изплитане на гайтан.

Какво ми прави впечатление, когато изучавах живота на тази фамилия – наред с професионалното израстване, окрупняване на капитали и създаване на сдружения, за които ще стане дума по – късно, мъжете от рода остават благородни и състрадателни, отзивчиви към чуждите нужди и строги в къщи.

”Моят баща (Христо Н. Гъдев) – пише бай Недю е бил опълченец в 10 дружина. След Освобождението им дават земя в с. Обнова, Плевенско, но баща ми е отказал. Не е приел и пенсията, като сметнал, че със занаята си може да изхранва семейството си, а такива богаташи като Пенчо свата и Хаджистойчеви не се отказаха.”¹

Константин Вапцов в своите спомени отбелязва "... постоянен посетител на кафенето на Генчо Джандата и страстен играч на табла беше Христо Гъдев, богат гайтанджия.... изглежда, че е бил много пестелив човек".² Жена му често пращала слугинята да и купи от кафенето за гологан кафе. Но този пестелив човек през зимата купувал за вдовиците дърва и ги раздавал безплатно. Освен това по Коледа колел по две прасета: едното за тях, а другото разпределял между бедни комшии "пращаше нас да го раздаваме, за да се учим на милосърдие" и друго "баща ми раздаваше заеми на нуждаещите се без полици и разписки, на доверие" – разказва Недю Гъдев.

Христо Гъдев е един от предприемчивите гайтанджии – само две години след 1882 г., когато Иван К. Калпазанов пуска първата предачна фабрика, оборудвана с най-добрите машини на немската фирма "Хартман" осем гайтанджии (Хр. Бобчев, Бр. х. Стойчеви, Христо Гъдев, Велчо Рашеев, Бр. Конкилеви и др) под формата на сдружение създават фабрика "Александър" – 1884 г., оборудвана с английски предачни машини³. Тази фабрика била без специален майстор, а се управлявала от самите съдружници: Хр. Бобчев отговарял за дараците, а Христо Гъдев за вретената т. е. на него е бил поверен предачния отдел.

СЪБИРАТЕЛНО ДРУЖЕСТВО
„Христо Н. Гъдевъ & Синове“ - Габрово
 ПРОИЗВОДСТВО НА РАЗНИ ВИДОВЕ ГАЙТАНИ И ДРУГИ ВЪЛНЕНИ ИЗДЪЛИЯ.

Телегр. адресъ: _____
 ХРИСТО ГЪДЕВЪ СИНОВЕ. _____ Габрово, _____ 192 ____ год.
 Телефонъ № _____

Да Дава

Фактура № _____

За изпратената за Ваша сметка, рискъ и отговорностъ чрез _____
 въ _____ колети добре изтеглено и въ здраво положение долуозначената стока на стойностъ _____ лева _____

за която сума _____

очакваме новитъ Ви поръчки и оставаме _____

Оригинала е обсерванъ съ _____ лв. _____

Съ почитание:
 Събирателно Д-во „Хр. Н. Гъдевъ & Синове“

№ по редъ	НАИМЕНОВАНИЕ НА СТОКИТЪ	КОЛИЧЕСТВО		ЦЕНА		СТОЙНОСТЪ	
		кгр.	гр.	лева	ст.	лева	ст.
	190 - 155						

Примен. в метр.

Приносът на съдружниците е, че тази фабрика е за изпридане на прежда от местна вълна, което стимулира родното производство.

Недю Гъдев разказва следната поучителна история: ”В Англия е изпратен 40 – годишният Иван П. Червенаков (1844-1923) да достави машини. Завели го в ябълкова градина и го наблюдавали дали ще си напълни джобовете или ще си откъсне само една ябълка. Той си откъснал една ябълка, тогава англичаните му казали, че ще му продадат машини”⁴.

Пазарът и търсенето на гайтан непрекъснато се разширявал, ето защо през 1888/89 г. 17 габровски гайтанджии, между които и Гъдеви, образуват Акционерно дружество “Успех”, после се включва целия гайтанджийски еснаф и основават Еснафската фабрика за вълнени прежди и платове. (след 1919 г. Пенчо Семов изкупува акциите и я преустройва)

Интересно е завещанието, което прави Христо Недев Гъдев на 25. X. 1924 г., две години преди да почине – 1. V. 1926 г. (Приложение 2)

Малкият Недю започва работа край баща си още 14 годишен. Разкарва вълна и прежда, докарва суров гайтан с бащиния кон и каруца.”Спомням си един път отивам с каруцата за прежда във фабриката на Ганчо Попов (на Смирненски) и той ми каза: “Понеже виждам как се трудите и сега съм решил на тебе, Недьо, да ти дам 50 кг. гайтанена прежда на кредит и ще кажеш на баща си, че печалбата да е за тебе и след продажбата ще ми се отчетеш. Така бай Ганчо ни насърчаваше още от юноши в труд и честност”⁵

Последните представители на гайтанджийството в Габрово са Недю Гъдев и Стефан Кирчев.⁶ Бай Недю приживе събира архива си – до педантичност са запазени преписки, разписки, спомени – когато го прелиствах имах чувството, че този човек цял живот се е занимавал с история – разбиране за значимост и документиране на дейностите които е извършвал: лични бележки, разкриващи любопитни подробности от професионалната му работа – от тях се разбира, че през периода 1968-70 г. е продал два броя чаркове – “дванадесетак” на ИМ – Казанлък, преписката е със Стефка Дончева (етнограф в музея); 1970 г. един брой чарк – “дванадесетак” на Националния музей в София, където ще служи и за преподаване

НЕДЮ ХР. ГЖДЕВЪ—ГАБРОВО	
Производство и търговия съ гайтанъ, пояси и др.	
Г. _____	

Колетъ № _____	Въ гр. _____

на студенти като първа машина на вълнената индустрия, запазени са квитанции от изпращане на гайтан от името на Етъра. и др.

“През 1943 г. закупих стар бакър по цени 700 до 800 лв. кг. и срещу 100 кг. държавата ми отпусна 80 кг. нов бакър и от същия направих голям гайтанджийски казан от 1000 л. В Бакърената фабрика Братя Наумови – София и същия ми струваше франко Габрово 105, 000 лв. След национализацията го продадох почти нов за 320 лв. на Милю Бакърджията до новата баня “ – е записал с педантичност майсторът.

В спомените си той разказва за видовете гайтан, за търговията с него, за боядисването (Н. Гъдев е един от най-добрите текстилни бояджии в града). “Освен по цяла България, ние изнасяхме гайтан и в Гърция на о. Тасос, о. Метелин, Кипър, Турция, Италия, М. Азия, Македония, Черна Гора. Моят брат Христо, заедно с Ракийски по едно време имаха дюкян в Пловдив в Куршум хан (после тези магазинчета ги събориха, за да построят халите)”. “Гайтанът се плете от чисто вълнена прежда от № 12 за тройка гайтан, а за Турция се плетеше гайтан три и две (6 калема въртят двойка и 6 калема тройка). Сега се работи само тройка. По разните градове

вървеше различен гайтан, например в Троян отиваха цветни гайтани от четворка и петорка прежди, в Пловдив също (зелен, оранжев, морав). Вървеше и пикочев гайтан, на който боята се заздравява след боядисване, като кисне в пикоч 2-3 часа. Това беше само за тъмносиния гайтан, който боядисвахме с индигова боя. Такъв гайтан се продаваше само в Троян. В Кюстендил пък вървеше само осмак гайтан, на 8 чарка, той не е объл, а квадратен.”

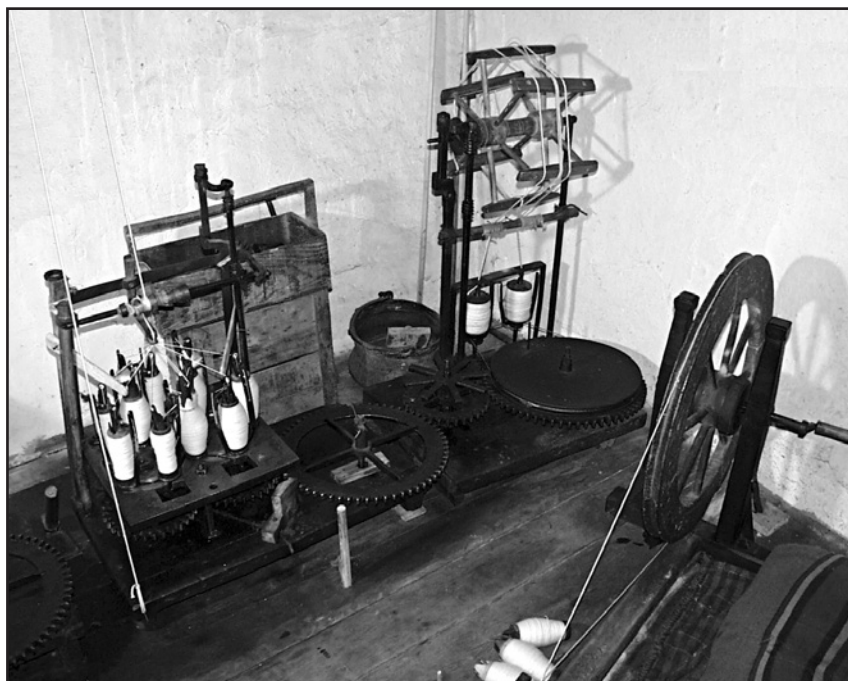
Особено ценни за нас са бележките му озаглавени: Къде е имало чаркове за плетене на гайтан, където с енциклопедична подробност се изреждат местностите, имената на гайтанджиите с одаите и чарковете в тях (Приложение – 3)

Недю Гъдев е с разностранны интереси – запален турист той е един от организаторите на строежа на х. Узана (В ОДА – Габрово има спомени на Н. Гъдев за строежа на х. Узана). В тези спомени той пише: ”Туризма не е спорт! Туризма е средство за възпитаване на душата. Туризма е религия, която служи в най – величествената катедрала – Природата, на великите принципи – доброто, истината, красотата: три принципа, три пътя на човека към човечността...”

В Етъра има много ценни документи, които се съхраняват в научния архив. Аз ще спомена само един: под инв. № 3033 е записан Диплом на Недю Хр. Гъдев, издаден от Габровското градско общинско управление във връзка с Първа промишлена изложба 16 – 30. I. 1927 г. за превъзходство на изложените разни видове гайтани. Гъдеви излагат: “първо един чарк, и подред – едно руно непрана вълна, до него – изпрана, извлачена, определена, оплетен гайтан. Това беше изложба за цяла България, тук се запознахме и с други занаятчии и намираме и клиенти. Получихме и диплом” – ще си спомни по-късно бай Недю.

От казаното до тук следва извода, че една голяма част от габровските гайтанджии, сред които е и фамилията Гъдеви, през 80-те години на 19 в. натрупват капитал, който съумяват да обединят в акционерни сдружения и създават първите предачни фабрики. Появата на текстилната индустрия в Габрово се дължи изключително на гайтанджийския занаят.

Гайтанджийството, което започва като чисто домашно производство, преминава в занаятчийско, а в последствие и във фабрично т. е. създава се едно ново индустриално поколение, чиито гръбнак са старите габровски чаркаджии. Това е една съществена част

от приноса на габровските гайтанджии за стопанския разцвет на града. В този просперипет на града фамилията Гъдеви има своя дял – те изграждат одаи с чаркове за плетене на гайтан; имат собствен пласмент и търговия не само в пределите на страната, но и извън нея. Особено активни са търговските им връзки с Гърция и островите; с натрупания капитал, бащата Христо Гъдев участва с акции във фабрика “Александър” (1884) и във фабрика “Успех” (1889/9). По-късно Конкилеви, Хаджистойчеви, Бобчеви, Кашеви, Червенакови и други..., откриват собствени фабрики, но това е друга тема.

Последният представител на фамилията Гъдеви – бай Недю със своята професионална работа в музея (оборудване на работилницата със собствени машини, непрекъсната демонстрация и организиране на производство и пласмент на гайтан, обучение на майстор), направи възможно традициите в занаята да не прекъсват и старите чаркове да продължават целодневно да тракат и до сега, за да увековечават славата на възрожденско Габрово.

Бележки:

1. ОДА, ф. Ч. П. оп. 21 Спомени на Недю Христов Гъдев
2. д-р Константин Колчев Вапцов “Габрово по време на Освобождението” (непубликувани)
3. Книга на Габровската индустрия, 1934
4. Архив АЕК “Етър”, т. I, 1979
5. ОДА, ф. ЧП, оп. 21
6. Архив АЕК “Етър”, т. I

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Списък на занаятчиите – гайтанджии в Габрово

1. Фамилия Гъдеви
2. Васил П. Халачев – дава на фабрика “Александър” газена тенекия със златни пари
3. Иван П. Червенаков и син
4. Братя Хаджистойчеви – Цанко и Петър
5. Пенчо Цокев
6. Христо Конкилев – по-късно става акционер във ф-ка “Харикон” (зад Златното пиле) и ф-ка “Троица” (на Боровото)
7. Петър Конкилев
8. Пайнавелови
9. Петко Кашев
10. Манол Кашев
11. Цоньо Досев Андрейчин
12. Иван П. Кирчев
13. Денчо П. Кирчев
14. Иван К. Калпазанов
15. Рачо, Косьо и Христо Бобчеви
16. Пенчо Ив. Семов
17. Добри Цанков Добрев – работилницата му е била, където е сега администрацията на Окръжния музей
18. Христо Гъбенски
19. Иван Ив. Аврамов – гайтанджия и първи основател на ножарската фабрика в Нова махала
20. Коста Симеонов
21. Христо Заимов
22. Цоньо г. Екимов

23. Христо Трегъов
24. Георги и Йонко Спасичеви
25. Илия Ив. Червенаков
26. Иван Цанков Хаджистойчев
27. Христо П. Хаджистойчев
28. Колю Христов Конкилев – по-късно собст. На фабрика “Балкан”
29. Цоньо Хр. Конкилев
30. Братя Ботю и Христо П. Радеви – основатели на фабрика “Орел”
31. Христо Къдийски
32. Минчо К. Вапцов
33. Симеон К. Симеонов
34. Коста М. Неделчев
35. Никола П. Русчуклиев

Някои от фамилиите имат по двама-трима братя, така занимаващи се с гайтанджийство през 19 в. са около 40.

Най-много чаркове са имали братя Хаджистойчеви – 120 чарка; одаите били разположени на стария път за “Св. Никола”. Христо Бобчев и Иван П. Кирчев са имали по 100 чарка. Пенчо Семов е първият гайтанджия, който слага чаркове на мотор (не на вода). На мястото където сега е парахода, той прави работилница с 25 чарка на матор. Няма баяджийня, затова давал гайтанът за боядисване на “ишлиме” в бояджийната на Гъдеви.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Публично нотариално завещание (препис – извлечение)

Днес 25. X. 1924 г. (двадесет и пети октомври хиляда деветстотин двадесет и четвърта година) яви се при мене Кънчо Христов Габровски Миревия съдия лично непознатите ми Христо Недев Гъдев....., заяви, че иска да направи публично завещание, като в присъствие на горните свидетели ми заяви следното:

1Завещавам на жена си Стилияна Хр. Н. Гъдева, на синовете си Недю Хр. Гъдев, Юрдан Хр. Гъдев и на дъщеря си Минка Хр. Гъдева по мъж Иван г. Чернева, всички от гр. Габрово къща в гр. Габрово, ул. Николаевска, заедно с всички постройки в двора,

с граници: Хр. Гъдев, Стефан Цанев, Иваница Баюва, Христо Божилов и път.

2. На сина си Хр. Хр. Н. Гъдев завещавам I. една бахчия от около 2 декара в местността “Радичевец” с граници: Петър Пармаков, Иван Гаржев и от две страни дол и път и II. гора на същата местност от около 3 декара с граници същи на бахцията и III. четири чарка

3. На жена си Стилияна Хр. Н. Гъдева завещавам: I. Една бахчия и една ливада около 7 декара на м. Дядовото Досево, с граници Иван Гаржев,

Петър Балабанов и дол и II. 50 000 (петдеест хиляди лева) в стока след смъртта ми III. Всичката покъщнина, като столове, маси, дрехи и други, каквито се намерят във време на смъртта ми в къщи.

4. На Юрдан Хр. Н. Гъдев завещавам един казан с вместимост около 400 кг.

5. На Недю Хр. Гъдев един казан с вместимост около 600 кг.

6. На Юрдан Хр. Гъдев и Недю Хр. Гъдев завещавам по 5 (пет) чарка.

7. На жена си Стилияна Хр. Н. Гъдева завещавам пет чарка.

8. На Минка Хр. Н. Гъдева по мъж Ив. г. Чернева завещавам една тава пестилжийска.

ЗАВЕЩАТЕЛ: Христо Н. Гъдев

Дело № 577-1924 год.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Къде е имало чаркове за плетене на гайтан

1. Баулски чукове – където е сега Стружнята на музея

– Деню Кирчев – 3 одаи по 14 чарка

– Недю Гъдев – 3 одаи по 14 чарка

2. Месността Чукиля (малко по – нагоре от паркинга на музея – срещу реката)

- Васил Халачев – към 6 одаи по 14 чарка
- Иван П. Червенаков – “ “
- Цоню Екимов – “ “
- Хр. Кадийски – “

До самите чаркове имаше Тепавица – собственост на Васил Партенев

3. с. Чарково

- Бр. Петър и Асен Заимови
- Хр. Метев
- Кашеви
- Хр. Н. Гъдев (Недю Хр. Гъдев) ... 4 одаи по 16 чарка
- Тепавици – 2 бр. на Цоню Цокев
- Воденица (караджейка) на Петко Гаджев

4. с. Потока

- Пею К. Караколев – 1 одая с 14 чарка
- Христо Метев – 1 одая с 14 ч. И 1 одая с 16 чарка
- Ботю и Христо Радеви – 2 одаи по 16 чарка
- Христо Н. Гъдев – 1 одая с 14 чарка
- Колю и Цоню Конкилеви – 1 одая с 14 чарка

5. с. Червен бряг – сега Радецки

- Петър Конкилев – 2 одаи по 14 чарка
- Христо К. Конкилев – 2 одаи по 14 ч.
- Иван Цанков Станев – 2 одаи по 14.
- Бр. Петър и Цанко х. Стойчеви – 4 одаи по 18 чарка
- Пенчо Цокев – 1 одая с 14 чарка

6. Под Соколски манастир – с. Водици

- Петко Кашев – 2 одаи по 16 чарка
- Иван П. Кирчев – 3 одаи по 20 чарка
- Коста Симеонов – 2 одаи по 16 чарка
- Коста Симеонов има и Тепавица

7. м. Тепавиците (сега Капитан дядо Никола)

- Иван Гатев Тепавичаров – имал Тепавица
 - Бр. Христо, Георги и Никола Рашееви – 3 одаи по 20 чарка
- и Тепавица

Баща им Велко Евстатиев Рашеев (1834-1906) е един от най-старите габровски гайтанджии, имал 45 чарка

– Рачо и Христо Бобчеви – 3 одаи

– След моста на Капитана имаше яз и отвеждаща вада, на която имаше около 10 – 12 одаи за гайтан

8. м. Бобчевия яз – до паметника на Петко Денев

– Деню П. Кирчев – 1 одая с 16 чарка

– Дим. Пайнавелов – 1 одая с 14 чарка

– Бр. Гъбенски – 1 одая с 14 чарка

– Иван П. Червенаков – 1 одая с 16 чарка

– Пею Караколев – 1 одая с 14 чарка

– Минчо К. Вапцов – 1 одая с 16 чарка

– Христо Трильов – 1 одая с 16 чарка

– Цоню Екимов – 1 одая с 14 чарка

– Георги Спасичев – 2 одаи по 14 чарка

9. Между улицине “Н. Рилски” и “Лиляна” минаваше вада и там в близост до фабрика “Александър” (сега цех 10 на “Т. Генев”) имаше чаркове

– Хр. Бобчев 2 одаи по 16 чарка

– В двора на Бобчев (сега цех “Петолъчка”) имаше Тепавица и Бояджийна

10. На ул.” Априловски булевард” минаваше вада, идваща от яз, който беше до сегашния завод “Буря”. На същата вада, до Баба Зара (бившия Андрея Момерин) имаше към 7 – 8 одаи с чаркове.

11. Пенчо Ив. Семов имаше 24 чарка на вилата си и същите се движеха на мотор – електродвигател, около 1928 г.

Под цех 4 на “Т. Генев (бивша Кирчев) до скока имаше яз и вада. Там има Воденица – караджейка и Тепавица, собственост на Иван Рашеев (сега там е Машинния завод).

The Braid-Maker's Family – Gudevi from Gabrovo

Penka Koleva
Resume

During the second half of the 19th century there were about forty families in Gabrovo engaged with the woolen-braid craft. This report treats the Gadevs' family since their last representative – Nedyo Hristov Gadev is directly connected with the museum history – his woolen-braid cog wheels are displayed in the workshop; he worked in the room from 1964 to 1970 and trained Dosyo Kazandzhiev in the craft.

Besides the Gadevs' participated with their funds as an association in “Alexander” factory (1884) and in “Uspesh” guild factory (1888) that promoted the home production by producing local wool in factories.

Едно описание на уред за счукване на дъбови кори от 1872 г. в град Осман пазар (Омуртаг)

Мирослав Тошев

През епохата на османското владичество и българското Възраждане Осман пазар¹ е административен и икономически център на сравнително обширен район включващ в себе си по-голямата част от покрайнините Герлово и Тузлука². Стопанският облик на града е силно повлиян от развитието на занаятчийското производство. През 60-те години на XIX век тук се практикуват 22 вида занаяти упражнявани от 316 майстори, калфи и чираци³. В Осман пазар има 310 дюкяна, 19 магазина, 3 фурни и др.⁴

Сред производствените дейности на османпазарското население значимо място заема обработката на кожи от едър и дребен добитък. Макар известната ни, достигнала до днес информация по въпроса да е оскъдна, тя дава обща представа за развитието на този занаят.

В Осман пазар е била обособена кожарска махала наричана “Табахната”⁵. Тук са се изкупували говеждите кожи от Герлово, където имало “твърде големи стада” добитък⁶.

Според османските статистически документи в стария Осман пазар са работили 28 табакхани⁷, а годишното им производство е възлизало на 5000 броя обработени кожи⁸. Вероятно качеството на изработката им е било достатъчно високо, тъй като тукашните лицеви кожи са се изнасяли в Смирна и Влахия⁹.

На 9 юли 1872 г. в Осман пазар пребивава унгарския пътешественик Феликс Каниц¹⁰. Той посещава местните майстори кожари и е силно впечатлен от един, по думите му “оригинален апарат за приготвяне на смяйна дъбова кора”, която се използва при обработката на кожата¹¹. Ето неговото описание: “Мачкането на кората става по твърде оригинален начин. На един кол, висок един метър, се прикачва свободно подвижна, хоризонтална греда, дълга 4 метра. В двата си края тя има два чука. Те падат в два хавана, в които са поставени корите, определени за смачкване. Конструкцията на апарата е изчислена за най-просто действие на лостовете. Но къде остава движещата сила? На този въпрос един работник се качи на напречната греда, скръсти ръце на хълбоците си и започна да танцува по средата на рамото на лоста, движещ в равномерно

темпо краката си и поставящ така двата чука в движение. Попитах, дали при подобно напрежение не би се развалил твърде бързо и най-здравия бял дроб на човека. Младия турчин, приличащ на Херкулес, отговори, че това не го уморява”¹².

При прегледа на достъпната ми научна литература не успях да намеря подробно описание на аналогично приспособление¹³. Най-близка по конструктивни белези се явява “чукалница”-та използвана от габровските табаци. При нея работната част се състои също от два поредно вдигащи се и спускащи се дървени чука, но те се привеждат в движение от запрегнат кон и следователно тя има принципно различно устройство¹⁴.

Друг механизъм за смилане на дъбилната суровина в Габрово са воденичните камъни, като горния от тях е разположен вертикално и също се движи с животинска тяга¹⁵. Подобно съоръжение, но работещо с водна сила се е използвало в Троян – друг голям български кожарски център¹⁶.

В заключение може да се предположи, че описаният уред от град Осман пазар заема междинно място в развитието на счукващо-смилещите механизми, като се намира на по-високо стъпало от ръчните чукалници и стриващите камъни, но е по-прост

по конструкция от механизмите задвижвани с животинска тяга и водна сила.

Бележки:

1. През 1934 г. града е преименуван и до днес носи името Омуртаг.
2. По-подробно за миналото на града и района виж сб. Град Омуртаг и Омуртагския край-история и култура, том 1, Варна, 1999 г. и том 2, В. Търново, 2003 г.
3. М. Тошев, Панаирът в град Омуртаг (предварителни проучвания), сб. Етнологията на границите на два века, В. Търново, 2000 г., с. 478.
4. В. Тодоров-Хиндалов, Принос към българската история, Годишник на Народната библиотека в София, София, 1926 г., с. 193.
5. Ф. Каниц, Дунавска България и Балканът, София, б. г. и., том III, с. 62; Л. Стефанов, Град Омуртаг, Омуртаг, 1935 г., с. 15, 24.
6. Ф. Каниц, цит. съч. с. 93.
7. В. Тодоров-Хиндалов, цит. съч. с. 193.
8. Ф. Каниц, цит. съч. с. 63.
9. Бюлетин на географското общество, том XII, серия 7, Париж, 1876 г., Доклад на г. Обаре, консул на Франция в Русчук, с. 167. Превода на този доклад се съхранява в Исторически музей-Омуртаг.
10. Ф. Каниц, цит. съч. с. 59 и сл.
11. Пак там с. 43.
12. Пак там с. 62-63.
13. Благодаря на колегата д-р Ангел Янков – Етнографски музей – Пловдив, за насоките в прегледа на научната литература.
14. П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, София, 1929 г. с. 138.
15. Пак там.
16. г. Цанов, С. Ковачев, Т. Тотевски, Терминологичен речник на занаятите в Троянския край, София, 1992 г., с. 47.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Идейна рисунка на описания от Ф. Каниц уред. Художник Васил Василев.

A description of an oak bark crushing device from 1872 in the town
of Osman pazar (Omurtag)

Miroslav Toshev
Resume

During the time of the Ottoman rule and the Bulgarian Revival Osman Pazar is an administrative and business centre of a comparatively vast region including the bigger part of the outlying settlements of Gerlovo and Tuzluka. The economic aspect of the town is strongly influenced by the development of the crafts and the processing of cattle, sheep and goats skins stands out among them.

On 9 July, 1872 the famous Hungarian traveler Phelix Kanitz stayed in Osman Pazar and was greatly impressed by an oak bark crushing device necessary for the processing of raw skins. The device is described in detail and it is emphasized that it is drawn by man power.

Probably the device from the town of Osman Pazar is an intermediate stage in the development of crushing-grinding devices and it is on higher level in comparison with the hand pestles and grinding stones but is simpler in construction to the animal – or water -drawn mechanisms.

Лозарството и винарството - основни поминъци на балканджиите в Карнобатския край

*Димчо Момчилов
Наташа Чакърова-Кръстева*

Лозарството и винарството са познати в Карнобатския край от дълбока древност. Доказателство са многобройните веществени свидетелства от античността-елинистическата и римската епоха: скъпата импортна червенофигурна керамика (най-вече кратери с образи на Дионис, вакханки, сатири – от фонд “Археология” на ИМ-Карнобат), античната тара, множество съдове, характеризиращи консумацията на вино и обредните възлияния, разкрити главно по археологически път при разкопки на тракийски надгробни могили в региона.

По тези земи, по различен повод и в различно време, от XV до XIX в., са минали чужди пътешественици¹ – немци, французи, австрийци, англичани, арменци, поляци, унгарци, руснаци. Сред тях са: Ами Буе, Джордж Кепъл, Михаил Кутузов, Ал. Дюгамел. Почти всички споменават в бележките си добре поддържаните лозя и хубавото вино, като Ал. Дюгамел отбелязва, че всички карнобатски села имат лозя, но се отличават с производството на вино и са известни шест, сред които са Черкешли (дн. Славянци), Сунгурларе и Синанджиклар (дн. Грозден).

Настоящият доклад има за цел да представи в обзорен вид като лозаро-винарски селища Славянци, Грозден, Чубра (представени досега в историко-етнографски аспект²) и Сунгурларе. Населени с котленски преселници, те са сред балканджийските селища на Карнобатския край.

Благоприятните природо-географски условия – бедни и сухи глинесто-песъчливи почви и хладен климат, позволяват да се отглеждат бели винени сортове³. В землищата на Славянци, Грозден, Чубра и Сунгурларе в миналото местните сортове “Мискет Червен”, “Памид”, “Кокороко” и “Виненка” са отглеждани на собствен корен и са били достатъчно устойчиви на филуксера. Върху тези землища е сложено началото на лозарството в Сунгурларската долина още през годините на турското владичество⁴.

През годините населението в Сунгурласко натрупало богат опит, както в отглеждането на лозата, така и в приготвянето на различни типове вина, сред които т. нар. “Кераца”, получена от сорта “Алжирка” и прочутия пелин (обикновен и сладък), приготвян от гроздето, наричано от местното население “Кимеон”-добре известният по-късно “Мискет”. По-късно това прочуто вино става известно с името “Сунгурларски мискет”, защото именно в Сунгурларската долина започва да се произвежда в големи количества⁵.

Първото международно представяне на “Сунгурларски мискет” от района на Сунгурларската долина става от братята Иван и Милко Христови от Сунгурларе. През 1898 г., като акционери в дружество “Схулис”, те получават златен медал за своето вино в Анверс (Белгия)⁶.

Че лозарството и винарството са сред основните поминъци на населението в този район показват стоките, които се търгували на прочутия в Южна България Карнобатски панаир-“каци, кадужи, бурета за вино и ракия, които амуджиите от Балкана докарват”, необходими за прибиране и преработване на гроздовата реколта.

В първите години на ХХ в. започва да се отделя още по-голямо внимание на развитието на лозарството и винарството в Сунгурларско. Предприемат се мерки за насърчаване и подобряване на производството, води се борба с болестите и вредителите⁷.

Възприемането на новостите и осъзнаване на необходимостта от научни подходи в отглеждането на лозите и в производството на добро вино кара младите хора да се посветят на лозарството и винарството. Отделни земеделци карат практически курс по ново лозарство. В селата от Сунгурларската долина се получава като абонамент към местните читалища “Природа”, “Садово”, “Земеделски приятел” и др.

Голяма просветителска роля в района играе “Известия” на Карнобатското земеделско дружество, а земеделското училище в Сунгурларе, основано през 1927 г. подготвя кадри по лозарство за целия район. За подготвянето им допринасят много местни агрономи, сред които Руси Радев от с. Черница и Коста Радев от Сунгурларе. Ръководствата на кооперациите поддържат връзки и с научни работници по лозарство, като проф. Неделчо Неделчев⁸.

Разрастване на лозарството и винарството в Сунгурларско започва по-осезаемо от средата на 20-те години на XX в. Тогава започват да се учредяват кооперации, към които впоследствие се създават отдели за кооперативно обработване на гроздето и за продажба на вино и ракия.

През есента на 1925 г. се провежда учредително събрание на винарска кооперация в с. Славянци. За председател е избран Бано Кънев. През 1926 г. в двора на Ненчо Радулов изграждат винарска изба (завършена през есента). Същата година от преработката на грозде получават над 260 000 л вино. За популяризиране на това качествено вино, в края на 1926 г., Управителният съвет на кооперацията взема решение да се открие клон в София, а също и ресторант за продажба на вино и ракия на едро и дребно. Нова винарска изба с капацитет над 700 000 л. е построена през 1934 г., но се оказала недостатъчна да прибре гроздовата реколта, когато същата година от преботката на 1 600 000 кг грозде се получили над 960 000 л вино и над 6 000 л ракия. Наложило се ново разширение на винарската изба през 1938 г., последвали го и други през 1941 и 1942 г. Цел на кооперацията в с. Славянци е “разширяването на лозята, качествено им подобряване, внедряването на многолежени плугове, навременното пръскане на лозята с различни препарати против заразни блести и подобряване на нашите мискетови вина за вътрешен и външен пазар”⁹.

През 1926 г. към кооперация “Съзнание”-Грозден също се открива винарски отдел¹⁰ и през 1931 г. започва винопроизводство. На 2 януари 1928 г. в Сунгурларе е създадена производителна лозаро-винарска кооперация “Сунгурларски мискет”, която още първата година открива винарска изба и получава качествено еднотипово вино¹¹

В почти всички села северно от Карнобат, в землището на Сунгурларската долина, се поддържали хубави лозови масиви, приготвяло се добро вино. Например с. Чубра било наречено “малката Америка”, тъй като забогатяло само от производството на грозде и вино. Привлякло кръчмари и клиенти от Ямбол, Елхово, Котел, Жеравна, Медвен¹².

Най-добре обаче е организирана работата в кооперациите на Славянци, Грозден и Сунгурларе, които успешно конкурират

частните богати лозари и винари, притежаващи лозя от около 60-80 дка и собствени изби.

През 1929-1931 г. в Сунгурларската долина започват да навлизат клонове на големи винарски фирми от София и други градове-“Попилиеви”, “Мушиков”, “Троянка”, “Бъдеще”, “Тодор Маринов”, и др., проявяващи голям интерес към виното “Сунгурларски мискет”, получено от сорта “Розов мискет” (“Червен мискет”), който само тук оцелява от филоксерата¹³.

Тръстовете “Бъдеще”, “Южна лоза” и др. започват обаче да спекулират с белите мискетови вина. Представят всички свои бели вина из страната като мискетови вина на кооперациите от Сунгурларската долина. “За да се пресече тази спекулация и за да се запознаят консуматорите, както в нашата страна, така и в чужбина с истинските наши бели мискетови вина, се е наложило обединяването на винарските кооперации на трите села-Славянци, Грозден и Сунгурларе в един общ съюз”¹⁴. През 1933 г. се създава съюз на лозаро-винарите и на отдел “Бяло мискетово сунгурларско вино”. За председател е избран Иван Маринов от с. Грозден¹⁵. Този съюз си поставя цел представителство и продажба на едро на вино от Сунгурларската долина. За да се рекламира бялото мискетово вино и за да се завоюва пазар за него, в София се открива склад за вино, собствено производство на кооперациите на лозарите от Сунгурларско.

За ускореното кооперативно развитие в района спомагат популярните банки в Лозарево и Сунгурларе и членството на кооперациите в Районния земеделски кооперативен синдикат “Орало” град Карнобат. Мощният районен съюз на кооператорите довежда до икономически стабилитет и създава организационни и финансови възможности за технически нововъведения. В края на 30-те години кооператорите закупуват първите трактори и камиони¹⁶, със собствени средства. Кооперацията в с. Грозден, която от 30 тона преработено грозде през 1931 г. достига до 3 000 тона през 1944 г. водоснабдява и електрифицира селото, прекарва телефонна линия със Сунгурларе¹⁷, кооперация “Сунгурларски мискет” през 1937 г. организира безплатна медицинска помощ за своите членове, през 1943 г. електрифицира селото¹⁸, през 1939 г. отпуска 5 000 лв и закупува учебни пособия за училището в селото¹⁹. Няма начинание, няма мероприятие, осъществявано в с. Славянци,

на което кооперацията да не е оказала безкористна материална помощ. При електрифицирането на селото, при водоснабдяването му, при закупуване на киноапарата, при обзавеждането на кино-театрален салон, на читалищната библиотека с инвентар и книги, подпомагане на училището²⁰.

През 30-те години започва увеличаване на лозята в района, увеличава се гроздето за преработка, нараства и производството на вино. Представителството в София успява трайно да наложи “Сунгурларски мискет”, защото е качествено сортово вино. Повишава се интереса към засаждане на нови лозя. В землището на с. Грозден се засаждат директни лози от местния т. нар. “Червен мискет” (“Сунгуларски мискет”), както и някои други сортове, сред които “Червена виненка”, “Памид”. С всяка измината година лозаро-винарите от Сунгурларската долина подобяват условията на работа-въвеждат механизация, подобряват технологията, преминават към засаждане на лозя от около 300-400 дка в с. Грозден²¹. На 29. XI. 1937 г. се образува Районен кооперативен съюз в Сунгурларе с устав, който позволява в него да се включат и други кооперации, освен дотогавашните от Сунгурларе, Славянци, Грозден. Избран е дирекционен съвет в състав: Петър Безуханов, Иван Маринов, Матей Вълчанов. РКС разширява дейността си и създава складове в София и Варна, открива представителства в Пловдив, Габрово, Бургас²².

През 1939 г. се прави износ на вино за пръв път. За Германия от с. Фердинандово (дн. с. Славянци) – 1 200 000 л, от Сунгурларе и Грозден-по 600 000 лв. на цена 6 лв за литър²³.

Особено значение за виноизноса изиграва прокарването на жп линията Карнобат-Шумен през 1938-1941 г., пресичаща източната част на Сунгурларската долина. По това време сунгурларското мискетово вино чрез участието в изложенията на вина във Варна, Пловдив и другаде и чрез търговските сделки, особено с Чехия и Германия, продължава да носи славата на долината²⁴. “Обединените кооперации представляваха за времето си най-мощната кооперативна централа, с милиони литри вино за външния пазар и за клоновете в София, Варна... В последствие тази износна дейност премина към основаната в София Лозарска централа “Лозецентрал” и съюзът прекрати своята дейност през 1942 г. и всяка кооперация заработи отделно с общо представителство “Лозецентрал” София”²⁵.

Така година след година трудът, натрупаният опит и любовта на хората от Сунгурларската долина успяват да я утвърдят като един от известните лозаро-винарски райони в България.

През 1950 г. в Сунгурларе е създадено опитно поле по лозарството, с чиято научна дейност се цели да се повиши културата на лозарството в района и да се увеличи добивът на грозде от единица площ със запазване качеството му, като се прилагат научните постижения в практиката, проучване възможността за виреене на други висококачествени сортове лози в този район, търсене на възможности за правилно разместване на сортовете с оглед на най-ефективното им ползване, да се разработи агротехнически комплекс при отглеждането на сорта “Червен мискет”.

Започва интензивна реконструкция и модернизация на лозарството, внедряване на съвременни промишлени технологии, усилено се работи по подобряване на сортовия състав. Започва изкореняване на старите и проредени лозя, и засаждането на нови насаждения. Оформят се големи лозови масиви в землищата на Сунгурларе, Грозден, Славянци и Чубра. В края на 1970 г. в лозовите масиви са съществували 6-7 междуредови разстояния. След това новите лозя се засаждат на две междуредия 2, 50 на 1, 50 и 3, 25 на 1, 25, което улеснява механизиранията обработка, внасянето на минерални торове и хербициди, борбата с болести и неприятели, изнасянето на гроздето, лозовите пръчки и др. Усилено се работи по изменение на сортовия състав.

Докато през 1964 г. основен сорт в Сунгурларската долина е “Червен мискет” останалите сортове са “Памид”, “Виненка”, “Димят” и др., в периода 1970-1976 г. сортовия състав се изменя-“Червен мискет” – 57%, “Ркацител” – 21%, “Ризлинг” – италиански – 7, 5%, “Мискет отонел” – 7%, директни сортове – 6%, други сортове – 1,5%. Изхождайки от голямото значение, което придобиват за международния пазар и сококачествените бели вина, се провежда и продължителна дейност по подобряване качествата на няколко новосъздадени и утвърдени от Държавната сортова комисия бели винени сортове, като “Камчия”, “Тракийски бисер”, “Ризлинг”, “: Мискет варненски” и др.²⁶.

За въвеждане на съвременни промишлени технологии в лозарството в продължение на 15 години в Опитната станция по сортоизпитване в град Сунгурларе, от 1962 г. до 1976 г., се

провеждат многобройни проучвания, посветени на подобряване на сортимента и внедряване на най-подходящите десертни и винени сортове, осигуряващи стабилни добиви и високо качество на гроздовата реколта. Наблюдавани са общо 50 сорта, от които двадесет винени, предназначени за производство на бели сухи вина, и тредесет десертни. По-обстойности изследвания са направени със стандартните сортове “Червен мискет”, “Италиански ризлинг”, “Алиготе”, “Совиньон”, “Ркацител”, “Юни блан”, “Пино Шардоне”, “Пино гри”, “Трамиер розов” и новите български сортове “Камчия”, “Български ризлинг”, “Тракийски бисер”. От десертните по-задълбочено са проучени “Дунавски мискет”, “Тракийски мискет”, “Чауш” и “Перл дьо Ксаба”²⁷. Проучванията показват, че с най-големи възможности за осигуряване на високи добиви при условията на Сунгурларския микрорайон са сортовете “Камчия”, “Български ризлинг”, “Тракийски бисер” и “Юни блан” – 1 800-2 300 кг, а от десертните сортове – “Дунавски мискет” – 2 200 кг²⁸.

Наред със сорта, определено значение за развитието и плододаването на лозите има и подложката, както и правилния и конкретен избор на формирутката. Засаждат се нови лозя, които се повдигат на стълбена формирутка. През 1970-1976 г. повдигнатите на стълбена формирутка лозя са 66% от лозята²⁹. Работи се по концентрация и модернизация на лозята, затова се намаляват площите на плододавачите лозя³⁰.

Успоредно с грижите за усъвършенстване на лозарството се работи и по подобряване технологията на виното-мачкане и ронкане на грозде, градуси на ферментация, подсилване на гроздовата мъст, преработка и зреене на виното, предпазване от болести, лечение, бистреене и т. н.³¹.

“Сунгурларски мискет” е едно от най-хубавите бели вина, които се произвеждат в нашата страна. Доказателство за това са големия брой награди и дипломи в класации от редица изложения в България и чужбина. След първата получена награда през 1898 г. в Анверс, Белгия-златен медал, в 1902, 1924, 1934, 1936, 1937 от Лондон, Бреслау (Германия), Варна, Пловдив; 1956, 1958, 1959, 1960-от Пловдив, Люблина, Братислава, Будапеща, Пловдив; 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966-от Будапеща, Братислава, Люблина, Пловдив, Бургас, Стара Загора, София, Тбисли и още много други.³² Независимо от това специалистите непрекъснато

работят за подобряване на технологията му. Още през 1956 г. в резултат от няколкогодишни опити се стига до нова технологична схема за получаване на висококачествено мискетово вино с ясно подчертан и траен мискетов аромат и подобро екстрактно съдържание³³, за да се стигне до сегашните успехи на “Винекс” АД-Славянци, производител на трапезни стабилизирани вина, ракии, вермут, аперативи и др., създадена през 1950 г. като клон на Държавния спиртен монопол-Бургас³⁴. Признание за достигнатите успехи-разнообразен асортимент и типове вина, както и високото им качество е износът на продукцията в Полша, Англия, Германия, Финландия, Швеция, Япония, Литва, Словакия, Мексико, Русия, Грузия, както и получените награди през последните години-сребърен медал от Сан Франциско (за ракията “Цар Симеон”)-1997 г. и бронзов медал от Франция в конкурса “Шардоне дьо Монд”-1999 г. и др.

Лозарството и винарството са сред основните поминъци на балканджиите от Сунгурларско, а виното е свързано с празниците и делниците му. От най-древни времена лозето и виното заемат особено място в духовния живот на хората от Сунгурларската долина. С бъклица и вино във всеки дом посрещат коледарите, в новогодишната баница с късмети слагат и лозова пръчица, гроздето е елемент в украсата на обредните хлябове, младоженците вземат прошка от кумовете и побацима си на Сирни заговезни с бъклица вино, без вино не минават и сватбите и кръщенетата, почитането на именниците, както и погребалните обичаи. Трайно в живота на балканджиите от Карнобатския край се е запазил през вековете празника на мъжете-лозари Трифоновден. Празник на цялото село, с характерни обредни действия – отрязване на лозови пръчки с наричане за плодородие, свиването на венчета от тях, целящо също предизвикването на бъдеща богата родитба от грозде³⁵.

Трифон Зарезан и досега продължава да се тачи и отбелязва в Сунгурларската долина. Четиринадесети февруари (Трифон Зарезан по стар стил) е избран за Ден на Сунгурларе и е празник за селата в цялата община, най-вече за околните балканджийски села Славянци, Чубра и Грозден, които са главните лозаро-винарски средища в района. Празникът преминава с голяма тържественост. Разбира се някои от традиционните обичаи са изменени и осъвременени. Провежда се конкурс за “Най-добро домашно бяло

вино”. Спечелилият този конкурс се избира за “ Цар на лозята ” и е на особена почит в този ден. Коронясаният цар води множеството до лозовия масив край града и тук става традиционното зарязване на лозата. Празникът продължава в местността “Ичмята”, където отрано сутринта са запалени и горят огньовете. Провежда се и конкурс. – надпяване, както и други забавни игри и състезания. Съвременният ден на лозаря в Сунгурларе протича с много танци, песни, хумор³⁶. По този начин лозарите и винарите продължават да отстояват достойнствата на своите вина.

Лозарството и винарството са допринесли за обществено-икономическото замогване на балканджийските, както и на другите села в Сунгурларската долина, затова през 1980 г. възниква идеята за създаване в град Сунгурларе на музейна сбирка, отразяваща развитието на традиционните за този край поминъци. В реставрираната двукратна възрожденска къща, строена през 1882 г. в котленско-жеревненски стил, собственост на богатите винари братя Иван и Милко Христови, прочули Сунгурларе и България с мискетовото вино още в края на XIX в., на 14 февруари 1988 г. е открита музейната сбирка “Лозарство и винарство в Сунгурларската долина”. В нея са показани запазени оръдия на труда за лозарската дейност и фотодокументални материали за развитието на лозарството и винарството в този край през годините. Музейната сбирка разполага и с библиотека, в която са събрани десетки архивни единици, фото и фономатериали, отразяващи историята и културата на целия Сунгурларски лозаро-винарски район.

Бележки

1. **Грозанова, Е.** Карнобат и Карнобатският край през XV-XVIII в. -В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т. 3. С., 1993, 36; **Радкова, Р.** Историческо развитие на Карнобат и Карнобатския край през Възраждането. Т. 3. С., 1993, 122; **Кепъл, Дж.** Английски пътеписи за Балканите края на XVI-30-те години на XIX в. С., 1987, 747; **Кутузов, М.** Руски пътеписи за българските земи-XVII-XIX в. С., 1986, 63; **Дюгамел, А.** Руски пътеписи за българските земи-XVII-XIX в. С., 1986, 131.

2. **Момчилов, Д., М. Тошев, Н. Чакърва-Кръстева, Е. Банчева, М. Димитрова.** Карнобатските балканджийски села Чубра и Славянци. -В: Сб. Народна култура на балканджиите. Т. II. Габрово, 2001, 60-81; **Момчилов, Д., Н. Чакърва-Кръстева, М. Тошев.** Карнобатското

балканджийско село Грозден. -В: Сб. Народна култура на балканджиите. Т. III, Габрово, 2003, 60-81; **Чакърва-Кръстева, Н.** Село Скала, Карнобатско. -В: Сб. Народна култура на балканджиите. Т. III. 2003, 53-59.

3. **Рангелов, Б., Д. Драганов.** Географски и климатически условия за развитие на лозарството в Югоизточна България. -Селскостопанска мисъл, бр. 9, 1960.

4. Архив на музейна сбирка “Лозарство и винарство” гр. Сунгурларе.

5. **Нейчев, Т.** Карнобат в миналото и подвизитена Алексей Нейчев. С., 1938, 18-20.

6. **Келеведжиев, Д.** История на с. Сунгурларе. С., 1972.

7. Архив на музейна сбирка “Лозарство и винарство” гр. Сунгурларе.

8. Пак там.

9. ИМ-Карнобат, НСпФ, инв. №243-**Иванов (Дънеков), Ив.** История на с. Славянци.

10. **Маринов, Ив.** За доброто на хората. С., 1991.

11. **Стойчев, Ат.** Производителна лозаровинарска кооперация “Сунгурларски мискет”, “Лозаро и винарство”, бр. 2, 1993, 28-29; **Келеведжиев, Д.** цит. съч..

12. ИМ-Карнобат, НСпФ-**М. Тошев**-теренни проучвания.

13. **Маринов, Ив.** Цит. съч., 37, 54.

14. ИМ-Карнобат, НСпФ, инв. №243.

15. **Маринов, Ив.** Цит. съч., 50; Стойчев, Ат. Цит., 28-29.

16. Архив на музейна сбирка “Лозарство и винарство” гр. Сунгурларе.

17. **Маринов, Ив.** Цит. съч., 124.

18. **Стойчев, Ат.** Цит. съч., 29.

19. Архив на музейната сбирка “Лозарство и винарство” гр. Сунгурларе.

20. ИМ-Карнобат, НСпФ, инв. №243.

21. **Маринов, Ив.** Цит. съч., 94.

22. **Стойчев, Ат.** Цит. съч., 29.

23. Архив на музейна сбирка “Лозарство и винарство” гр. Сунгурларе.

24. Пак там.

25. ИМ-Карнобат, НСпФ, инв. №243.

26. **Георгиев, З.** Реконструкция и модернизация на лозарството в АПК Сунгурларе през VI-та петилетка. -Лозарство и винарство, бр. 6, IX, 1979.

27. **Георгиев, З.** Изследвания върху биологията на някои новосъздадени бели винени сортове лози в Сунгурларски микрорайон. С., 1987.

28. **Георгиев, З.** Проучване на някои стандартни и хибридни сортове и реконструкция на лозарството в Сунгурлска долина. Плевен, 1978.

29. Пак там, 35.

30. Пак там, 33.

31. **Маринов, Ив.** Цит. съч., 57.

32. **Келеведжиев, Д.** Цит. съч., 237.

33. **Иванов, Тр.** Върху технологията на Сунгурларското бяло мискетово вино. С., 1959, 296-297.

34. ДА-Бургас. Пътеводител на архивните фондове, колекциите и частичните постъпления. ч. II, 154-155.

35. **Василева, М.** Традиционни календарни и семейни обичаи в Карнобатско. -В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т. 3. С., 1993, 177.

36. Мечта от бъдещето-Юбилеен вестник на читалище "Просвета" гр. Сунгурларе, ноември 2002.

The vine-growing and wine-producing – basic means of living
of the balkan mountains settlers in the karnobat region

Dimcho Momchilov
Natasha Chakarova-Krasteva
Resume

This report surveys and presents as vine-growing and wine-producing centers four of the Balkan Mountains settlements from the Karnobat region – Slavyantsi, Grozden, Chubra and Sungurlare.

Since ancient time the vine-yard and wine hold a special place in the spiritual life of people from Sungurlare valley both on workdays and on holidays and the vine-growing and wine-producing were among the basic means of living of the local inhabitants. The report traces their development through years as well as their contribution to the social and economical well-being of the region, for the popularity of the valley and the Sungurlare misket famous not only in Bulgaria but on the international market as well where the wine was introduced for the first time in 1898 and won a gold medal in Anvers, Belgium.

Ходене на романия (По материали от с. Боженци, Габровско)

Николай Колев

Слабо развитото земеделие в планинските райони на България са принуждавали населението в миналото да търси допълнителни начини за припечелване. Мъжкото население отивало на гурбет за по-дълго време и се занимавало с градинарство, зидарство, работило в тогоневите маази по Беломорието. Жените ходели най-често като жетварки за няколко седмици, след което се връщали да пожънат собствените си ниви.

Организацията на жетварските дружини е била вече обект на проучване от някои автори¹. Ходенето на жетва е най-вече означавано като “ходене на романия”, а самите жетварки се наричали “романкѝ”. К. Куев² търси генезиса на названието “романия”, “Романѝя” във времето, когато император Константин премества столицата си от Рим в Константинопол (330 г.). От това време балканската част на римската империя и по-конкретно Македония и Тракия е наричана Романѝя. Това название се среща в Търновския надпис на Иван Асен (1230 г.)³, среща се в пътеписите на много чужденци минали през България през XV-XVIII в.⁴, а също така и в много народни песни до най-ново време.

С настоящето съобщение се цели да се допълнят публикациите за ходене на романия с нови, конкретно събрани материали в с. Боженци, Габровско през 1977 г.⁵

Докато мъжкото население от с. Боженци ходело на гурбет като дялгери, младите и неженени момичета ходели на “романия”, т.е. работели като надничарки по време на жетвения сезон в Южна България. Обичай било в Габровско всяко момиче да отиде поне веднъж на романия. Всички моми ходели, даже и чорбаджийските дъщери, за да не бъдат обвинени, че са лениви. Слугините в Габрово, Трявна и Дряново се условияли така, че да са свободни за романия. Девоjkите с радост отивали, макар че ги очаквала тежка работа.

Причините за ходенето на романия са предимно от икономически характер-чрез жетвата младите момичета припечелвали малко пари, с което “притуряли” нещо към чеиза си или пък са помагали при изхранването на семейството си. За ходенето на романия спомагало

и обстоятелството, че жетвата в Габровско ставала един месец по-късно отколкото в Тракия.

Жетварките били организирани в чети и дружини, ръководени от “драгоманин”. Те били опитни лица. Няколко седмици преди жетвата те посещавали селата, където се търсели жетварки, ориентирали се за необходимото число жетварки, спазарявали се със земевладелците, на които ще женат, след което се връщали и организирвали четите и дружините.

Преди жетва всяка жетварка си е приготвяла наточен сърп, паламарка, по-дебело горно облекло, една чергица за постелка и една за завивка. Драгоманинът събирал тези неща преди отпътуването, като давал на всяка жетварка по един чифт цървули.

В началото на юни всеки драгоманин си събира четата и я води у дома си, за да могат да тръгнат рано на следващата сутрин. Той ги гощава и си назначава “чакъмджийка”, която се грижи за момичетата като майка през цялото време на романията, като освен това изпълнява и домакинската работа. Драгоманинът осигурявал и “кираджия”, който се грижил за пренасянето на багажа.

На другия ден, рано сутринта, четата потегляла в посока към Трявна. Раздялата с близките ставала в м. “Раздълна китка”. Романките, заедно с мъжете, които отивали като връзвачи на снопове, били изпращани от цялото село. Играели се хора, пеели се песни, с които жетварките се прощавали с близките си:

Сбогом, прощавай,
моя мила мамо,
пък ми се надявай,
равна Романио.

Някои чети имали гайдар или цигулар, който ги веселял.

От с. Боженци ходели на романия предимно в Сливенско: Млекарево (Юртчи), Сокол (Ердуванлии), Питово (Гердеме), Прохорово (Кара кюрт), Еленово (Карамуратлии); в Ямболско: Ботево (Чомлек Къой), Роза (Гюлеменово). Има спомени за ходене романия и в Бургаско: Лясково (Аптаразак), Камено (Каялии), Бакаджик. В този случай придвижването ставало с влак, като романките пътували натоварени в конски вагони до Айтос, откъдето били наемани от чорбаджиите.

Обикновено придвижването до селата, в които ще жънат ставало пеш. Само багажът бил прекарван с коне. Пътували най-малко две денонощия. Първата нощ преспивали край с. Бърдените, Габровско или край с. Павлева китка, Габровско или край Божурища, Старозагорско. На следващия ден стигали до Рохова (Розова) поляна преди Нова Загора.

Тук се събирали много жетварски чети и дружини-понякога е имало 1 000-2 000 романкѝ, събрани на тази поляна. Вечерта протичала в много шум, игри и забави. За забава правели “сватба”, като избирали момиче за булка, което украсявали с “вала” (було) и младоженец.

На следващия ден по обяд пристигали в Нова Загора, където романките били наемани от чорбаджиите. Драгоманите се пазарели с чорбаджиите, докато “скъсат”, докато “отсекат пазарлъка”. Цената на жетвата била по-висока, когато сеитбите са хубави и по-ниска, когато сеитбите са по-слаби. Пазаренето ставало в кръчмите. Обикновено един чорбаджия наемал по една чета, състояща се от около 20 души заедно с връзвачите. Наетите романкѝ натоварвали на каруците и ги закарвали в селото на чорбаджията, на който ще женат. Тук те били гощавани, преспивали, а на другия ден ги закарвали на нивата, където оставали до края на жетвата, независимо от времето.

Облеклото на романките от Габровско било еднакво за всички: чер безръкавен сукман, бяла риза с широки ръкави, бяла памучна забрадка на глава, с забоден цвят от бял кремък или други цветя, басмяна престилка и цървули на краката, закупени от драгоманина, като за това им удържал по-късно пари. За жетвата си правили ръкавели, та да не си нараняват ръцете при жетва, а косите си прибирели в специални плетени торбички, за да не изсивяват.

Жътвата започвала най-сръчната и най-пъргавата жетварка, наричана “чакъмджийка” (тур. Sekip-ивица от нива за жетва). След връзването на първия сноп, те го изправяли на чорбаджията, за което получавали “бакшийш” (перс., тур. bansis-подарък), състоящ се най-често от пари. Момите женели, мъжете връзвали, а чорбаджията с ратаите събирал снопите и ги правели на кръстци. Жетвата траела 15-25-30 дни, като през това време жетварите спели и се хранели на полето. Жетвата прекъсвали само на Петровден, на който ден не женели, а играели и се веселели.

По време на жетвата “драгаманинът” (гр....., от араб. tergisman, буквално преводач, тълковател) не женел, а осигурявал храната и водата. Храната била давана от чорбаджията, а пренасяна на полето от драгаманина или от специален човек. До Петровден тя била постна-хляб, сирене, боб, кисело мляко, след което започвали да готвят месо на чорба и яхния. Ядели по пет пъти на ден: сутрин закусвали с хляб и сирене, след това ядели на обед (около 12 часа), на пладне (около 14 ч.), на “кавалтѝя” (араб., тур. kahvaltizaуска), “икиндѝя” (тур. ikindi-времето между пладне и вечеря, т. е. около 16 ч.) и вечер преди залез слънце. Храната се разпределяла от чакъмджийката. Тя слагала и тя вдигала трапезата, докато другите си почиват, и когато е готова ги приканвала да продължат жетвата.

Женели почти по 20 часа на денонощието-от тъмно до тъмно. Сутрин започвали жетвата в 3 ч., а вечер лягали към 23 ч. По време на жетвата пеели песни, които били много кратки, а когато слънцето залязвало казвали: “Прощавай дядо Райко (така се обръщали към слънцето), много здраве на мама и татя”. Вечер спели под открито небе, край снопите и кръстците. За да се предпазят от змии ядели чесън или запушвали тютюн около заспалите жетварки.

На Петровден женели до обяд, след което ако не е вече привършила жетвата отивали в селото, където били гощавани от чорбаджията. Не работели и на следващия ден – “Павльовден”, за да няма пожар. Тази забрана е била строго спазвана от чорбаджии и жетвари в миналото. Тя е своево рода народно суеверие, почиващо на неясната връзка между природните сили и човека. Вечерта на Петровден имало народни веселия в селото, в които вземали участие и романките от с. Боженци и другите села от Габровско. Ако имало още да се жени след Павльовден жетварите били отново откарвани на нивата.

Когато привършела жетвата жетварките сплитали “брадѝ” от специално оставени за целта 20-30 класа, връзвали я с червен конец, сплитали я с полски цветя и я подарявали на чорбаджията ако е бил на нивата или я занасяли в село, ако е бил в селото, за което получавали пари или червени “ялъци” (кърпи). Преспивали и на други ден добре нахранени те потегляли за своя роден край пейки:

Прощавай, оставай,
равна Романійо,
пък ми се надявай,
мила моя мамо.

Драгоманинът получавал парите за извършената жетва и най-често ги раздавал на момите още докато са били в селото, където са женели, за да могат да си купят някои подаръци. Освен това имало и опасност от разбойници, които обикновено нападали драгоманина, знаейки, че парите са в него. Най-голям “пай” от парите получавал драгоманинът, следван от кираджията (ако е извършвал пренасянето на багажа със собствени коне) и чакъмджийката, която получавала винаги повече от останалите жетварки.

Връщайки се в Боженци момите-романки ходели на пазара в Габрово, за да похарчат припечеленото по време на жетвата.

Броят на романките зависел от плодородието и спокойствието на държавата. С развитието на фабричната индустрия в Габрово, която погълнала много женски работни ръце, броят на романките намалява. Употребата на машинни жетварки, разпокъсването на чифлиците, колективизацията на селското стопанство у нас-всичко това прекъсва окончателно “ходенето на романия”, като са останали само спомените за това време.

Бележки:

1. Срв. Д. Уста-Генчев, Жътварските задруги низ Търновско, в: СбНУ, г. VII, 1892, с. 484-495

Ив. Ев. Гешов, Овчарите от Котленско и жетварите от Търновско, Псп, кн. XXXII-XXXIII, 1890, стр. 310-326

2. К. Куев, Областното име Романця или Романия в народната ни песен и история, в: Език и литература, кн. I, 1946, с. 22-31

3. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, 1972, с. 341 и с. 593

4. Вж. К. Куев, цит. съч., с. 27

5. Материалите за това съобщение са събрани от следните информатори: Цана Михова Димова 83 г., основно образование, Куна Иванова Панкова, 79 г., основно образование, Стефана (Цана) Костова 70 г., основно образование, Мария Трифонова Пенчева, 82 г., основно образование, Иван Петков Димов, 75 г. основно образование, земеделец, Тотю Христов Станев, 78 г. строител, Петър Христов Шаламанов, 76 г. строител, всички участвували в “ходене на романия”.

Going to Romanya

Based on materials from the village of Bozhentsi, Gabrovo region

Nikolay Kolev
Resume

This report treats a specific form of harvest of the Balkan Mountains population in other districts of the country. Mostly women and girls used to go to romanya as harvesters. The organization and members of harvest company are described. The directions of moving, the ways of move and duration are traced. The way of life of harvesters, their work, forms of merry-making and amusement during the work process, clothes, food, songs and teases are described. The ways of bargaining, contracting and payment are examined, too.

Църковностроителните традиции на преселниците балканджии в Лудогорието през XIX век

Даниела ГАНЧЕВА

Полиетническата и религиозна характеристика на Лудогорието през късното средновековие създава специфични условия за определянето, изграждането и съществуването на свещеното място за източно – православните християни. Наложената забрана да се вдигат високи и представителни църковни сгради променя архитектурния облик на българския общоселищен социокултурен център.

Архиологически следи от църковни храмове, които могат да бъдат отнесени към този период откриваме единствено в селата: Пороище, Хърсово и Голям извор.¹ Според историческите извори през XVII век в Разград има две църкви, една е българска, а другата – арменска.² Със сигурност се знаят имената само на християнските храмове в с. Пороище (“Св. Богородица”, “Св. Димитър”, “Св. Никола” и “Св. Атанас”) и в град Разград (“Св. Никола”). В тях се черкували и християните от близките села.

По време на руско-турските войни от 1806–1812 г. и 1828–1829 църквите са разрушени и опожарени. Единствено пороищенската църква “Св. Атанас” и разградската – “Св. Никола” са частично запазени и макар осквернени са обновени от новозаселилите се балканджии. Въстановяването на “Св. Атанас” започва сравнително скоро след опустошенията от 1810 година и се извършва от преселници, дошли предимно от Еленския Балкан. В дописка за в. “Право” от 1872 г. възрожденският просветител Д. Мънзов пише следните редове: “От читиритях черкви са подновили само черквата Св. Атанас. Направата и е проста и половината е почти в земята, но вътре е добре изработена.”³ По време на войната от 1828–1829 г. е опожарена църквата, построена в балканджийската махала на с. Хърсово.⁴ Старата разградска църква е опустошена по време на същата война. Според А. Явашев, след завръщането си в града, българите я поправят. Основна роля в това начинание имат балканджиите, които се установяват трайно в града, в квартала, който е в близост до руините на старата църква. Те са търговци, занаятчии, попове и учители. Идват от Елена, Търново, Дряново,

Габрово, Севлиево и околните им селищат. Вероятно и финансовото обезпечаване и строителството са тяхно дело. В минея на църквата “Св. Никола” има бележка, която е с дата 1830 г. Освещаването се извършва на 10 октомври 1832 г. от Търновския митрополит. Храмът е малка, вкопана базилика. Има мъжко и женско отделение. По традиция в женската част се влиза от западната страна, а в мъжката – от южния вход.⁵ В края на “новата махала”, разположена в източната част на града, там където се заселват преселници от Балкана, в близост до техните гробища вероятно има параклис. Мястото е известно като “Черквището”. До 40 -те години на ХХ все още е запазена традицията, шествието за реката на Йордановден да тръгва от там.⁶

Характерна особеност за региона е, че до средата на ХІХ век функцията на църковна сграда се изпълнява от определен за целта частен дом или реконструирана стопанска постройка. Това важи и за селищата с компактни маси от балканджийско население. В архитектурен план, те не се отличават от останалите постройки в селото. Ориентацията е изток – запад. Формата е правоъгълна. Сградата е полувкопана в земята, с каменен градеж и ниски стрехи. Ситуирането и като неразделна и трудно различима част от останалите архитектурни обекти в никакъв случай не намалява нейната сакрална значимост. Нещо по-вече и в пряк и в семантичен смисъл, тя отразява идеята за тъждество между Божия и своя дом. Този молитвен дом се превръща в религиозен, етнически и просветен маркер за селището. В съзнанието на традиционният човек, той изцяло се отъждествява със своето социализирано пространство, тя е полифункционално средище, което събира в едно християнския култов център, килийното училище и домът на свещенослужителя. Поради сложната смесица от функции, тази сграда не е църква в класически вид и не е осветена. Затава е разбираемо, че в някои селища става известна с името “попска къща”.

Ситуацията в Лудогорието не се изменя дори и след подписването на Одринския мир през 1829 г., когато отпада забраната за строеж на високи християнски храмове. От 1830 до 1850 г. се изграждат само 4 църкви: въстановената в Разград – “Св. Никола” и новоиздигнатите през 1836 г.: “Св. Великомъченик Георги” в с. Благоево (балканджийско), “Св. Апостоли Петър и Павел” в с. Осенец (капанско) и през 1845 г. “Света Троица”

в с. Голям извор (балканджийско). В летописните бележки на Христофор Никович се посочва, че “С. Георги” е осветена на 14 октомври, а “Свети Апостоли” – на 30 юни. Обредът е извършен от архиерей Неофит Червенски.⁷

Новите храмове не се отклоняват от архитектурно – строителните традиции характерните за епохата на късното средновековие. Външният им вид не се откроява от околните сгради и в никакъв случай не бие на очи. Запазените описания на църквите в гр. Разград, с. Благоево и с. Осенец разкриват тяхната еднотипност. Те са еднокорабни базилики, вкопани в земята на дълбочина около 2м. – 2. 50м. Зидовете и подът са камени. Липсват купол и камбанария. Има външно клепало, което обикновено се поставя на старо дърво. В с. Голям извор, е закачено на вековен бряст. То се намира близо до югозападния ъгъл на църквата. Отликите са по скоро в детайлите свързани с изпълнителската работа на майсторите строители и иконописци.

Най-пълна информация е съхранена в разказът, който е записан по повод 100 годишнината на храма “Св. Апостоли Петър и Павел”: “Самото църковно сдание е изградено с камъни. Зидовете му имат 0. 90 м. дебелина. Слиза се вътре по 5 стъпала. Подът... е бил постлан с камени плочи, които са сменени през 1896 г. Таванът е бил обкован с дъски, хоризонтален, а не сводообразен... Около църквата южно и западно има направени навеси – сушина широка 2 м., сложена на 14 дъбови стълбове. В църквата се влиза през две врати – западна наречена за женска врата... и южна врата – наречена за мъжка... Светлината прониква през пет малки прозорчета... Вътрешното разпределение е както следва: олтар с дъсчена преграда на която са поставени един ред големи икони, а над тях втори ред малки. Освен царските двери има още две, южни и северни. Пред южните двери на олтара е аналоя за черковните певци. Отделението за мъжете... е отделено от женското отделение с дъсчена преграда, решетката на която пак има икони. Пангаря – мястото за продаване на вощеници е до вратите на мъжкото отделение и вътрешната врата на женското. До самите западни врати, вътре в дясно има стъпала по които се изкачва на II етаж... Там обикновено стоят младите жени и момите. На средата на това отделение е поставена икона. Олтарът е много мъльк.”⁸ Камбанарията е вдигната допълнително през 1884 г. Планът на сградата в капанското село е даден от светогорски поклонник. В

построяването му са взели участие местни хора и най – вероятно балканджии от съседните села. Работата се ръководи от майстор Злати Дюлгеров. Иконите са дело на поп Иванчо Заграф, син на дишлия от гр. Елена поп Райко. Иванчо Зограф се установява в гр. Разград.⁹ Той е известен майстор. Наеман е за изработването на украсата и иконописа на църквите в различни възрожденски градове. Счита се, че образописва “ Св. Петър и Павел” в гр. Котел и “Св. Богородица” в гр. Пловдив. Негова е и иконата на “Св. Георги” -1838 г. в църквата “Арахангел Михаил” в Копривщица.¹⁰

Хатихумаюнът от 12 февруари 1858 г. потвърждава дадените на християните права от гюлханския хатишерив. Новият султански декрет дава възможност за развитие на църковното строителство в района на Лудогорието. Пряк резултат от него са последвалите (в рамките на две десетилетия) молби до султана, отправяни от селските християнски общини. Най – често, като мотив се посочва необходимостта от поправка и реконструкция старата християнска църква. Доводът се използва и от селата, които никога не са имали официален представителен храм. В процеса на политически, икономически и социални промени, все още в условията на преобладаващо чуждо етническо и религиозно присъствие, християнските църкви постепенно променят своя късносредновековен облик.

Още същата година фермани за нови църковни сгради си издействат гр. Разград и селата: Топчии и Побит камък В основата на искането за нова църква в града и село Побит камък са преселниците балканджии. Село Топчии е с местно капанско население, но то е разположено в съседство с Побит камък.¹¹ Интересен е фактът, че се повтаря случейт от 1836 г., когато балканджии и капанци действат заедно (въпреки междуселските дразги) за постигане на общорелигиозни цели, които в периода на Възраждане са съотнесени към идеята за етническо самоосъзнаване.

През 1860 г. на мястото на старата църква разградлии построяват нова, която запазва името на светеца покровител “Св. Никола Мирликийски”. Майстор Станчо Русенеца Данаилов започва строежа на 13 април 1860 г. и приключва работата си за четири месеца. Изградена е трикорабна безкуполна псевдобазилика. Богослуженията започват още на 6 август същата година, но сградата остава незавършена.¹² От две дописки, публикувани във вестник

“България” от 1862 г. става ясно, че църквата е недовършена. За направата и са наети над 20 дюлгери, водени от уста Генчо Кънъов от тревненските колиби Генчовци. От публикацията става ясно, че уста Генчо вече е известен с умелата си работа по Османпазарската църква и строежа на една къща в Ески Джумая. За майсторлъка му в гр. Рзград, отзивът във вестника е категоричен: “Благодариме на господина Генча, и препоръчваме го!”.¹³ Тревненци работят по църквата от 23 май до 3 ноември 1862 г. Заплащането става повреме на събора на Арахангеловден (8 ноември). Явно групата на уста Генчо е много популярна в Лудогорието, защото е наета заедно с тайфата на уста Тодор Тончев и за строежа на джамията в с. Дянково. Вероятно са участвали в изграждането и на други строителни обекти в региона. Знае се, че продължително време заедно с уста Генчо работи известният преселник от Тревненско – майстор Косьо Балкански.¹⁴

По времето, когато тревненските дюлгери приключват своята работа, в града пристига Захари Живописец. Той е нает за направата на 14 големи “светици”.¹⁵ Тревненският образописец Захари Цанюв (Стефанов) е роден около 1816 г. Професията на зограф, наследява от баща си майстор Цаню Захариев. От своя страна Захари Живописец обучава своя син Цаню (Стефан). Баща и син работят заедно и в църквата “Св. Никола”.¹⁶ С дата 1863 г. са иконите на Св. Никола, Св. Илия, Св. Спиридон, Св. Андрей, Св. Йоан Кръстител, Св. Атанас, а също и на Богородица и Исус Христос. На иконата на Богородица има надпис, който освен годината съдържа имената на двамата зографи, където изрично се посочва, че Стефан е син на Захари и са от Трявна. Вероятно двамата иконописци продължават да работят в околните села по поръчки и в следващите години. Доказателство за това са икони от други църкви, които носят техните подписи. Икона на Исус Вседържател с имената на ктиторите и това на художника Захари Живописец. С датировка от 1865 г. има негова икона и в балканджийското село Черешево.

В султанската тура от първите дни на месец рамазан 1275 г. по мюсюлманското летоброене (1858 г.) за с. Побит камък) изцяло с балканджийско население) се разрешава да се построи църква. Изрично са посочени размерите и: дължина 40 аршина, широчина 20 аршина, с 16 прозореца и две врати. Строителните работи се извършват от местните майстори дядо Генчо и Илия Христов.¹⁷

По преписка в “Осмогласник” от 1859 г. се откриват сведения от по-късен период че през 1864 г. Църквата приева името на “Св. Арахангел Михаил”. По план е трикорабна безкуполна базилика. Зидана е от дялни камъни. Подът също е каменен. Характерна особеност е амвонът. Нито една от останалите църкви, строени в региона през епохата на Възраждането не включва във вътрешното си оформление този елемент. Значение има фактът, че приди да започне строежът майсторите обхождат съседните селища. Може би, освен български християнски храмове са посетили и тези, на останалите етнически и религиозни общности. Вероятно детайлът в интериора е повлиян от тях. В общ план църквата на село Побит камък е направена по подобие на тази в с. Благоево.

Вътрешната украса е поверена изцяло на Цаню Захариев, който по същото време помага и на баща си при иконописването на църквата в гр. Разград. Работата по образописите и иконостаса в храма на с. Побит камък продължава две години. Иконте, подписани от неговата ръка сочат като година 1858 -ма. Според местна легенда, той не пукал никого в църквата до завършване на всички светици.¹⁸

За строежът на църквата в с. Топчии се знае сравнително малко. Дата на освещаването е 1 май 1859 г. Закрилник на селото става “Св. Георги”. Вероятно съседството с преселниците балканджии е повлияло при издигането на храма и в него са учасвали майстори строители от балкана. За съжаление по време на Руско – турската война от 1877 – 1878 г. сградата е унищожена и на нейно място е издигната друга едва през 1928 г. Тя е голяма еднокорабна базилика и по традиция запазва името на старата църква “Св. Георги”.

През 1864 г. в региона са построени още две църкви. Интересен е факта, че те носят еднакви имена. За храма “Успение Богородично” в с. Дряновец има информация в регистрите за венчаване, които са от същата година. По план е сводеста еднокорабна базилика. Втората църква е издигната в с. Каменово. Сведения за нейния строеж откриваме в църковната книга “Апостол”.¹⁹ Писмени данни за майсторите строители и иконописци липсват, но вероятно са дошли от Балкана или са наети от съседните балканджийски села. Местното население в тези две села е капанско и дори след Освобождението, негов поминък са скотовъдството и земеделието.

Една година по – късно е построена църква и в хърцойското с. Костанденец. Годината на завършване (1865-та) е изсечена в горната част на олтара. Градежът е каменен. По план е голяма безкуполна базилика. Носи името на “Св. Димитър”.²⁰ Знае се, че в работата са се включили балканджи от съседните села. От Балкана е донесена и иконата на Св. Богородица с младенеца. Отдолу в левия ъгъл се чете: “ Габрово 1888 г. Рус... Димитър Цанков “.

По инициатива на свещеник Иван Попгеоргиев от гр. Килифарево през 1866 г. е построена църквата “Св. Параскева” в с. Хърсово. Това едно от първите селища, в което се установяват трайно преселници от Балкана. Повиканите от гр. Трявна строители работят усилено и успяват да изградят еднокорабната базилика само за седем месеца. Наетите иконописци са също от гр. Трявна, но имената им остават неизвестни.²¹

През 1867 г. със своя църква се сдобиват и жителите на днешния гр. Цар Калоян. Покровител на храма и селището става Св. Димитър. По време на Рускотурската война от 1877 – 1878 г. е опожарена и по – късно възстановена. Тя е еднокорабна куполна базилика с богат иконостас, правен в края на XIX век.

По-точна информация за майсторите на църкви в Лудогорието откриваме за периода непосредствено преди и след Освободителната война. Надписът над входа на църквата “Св. Георги” в с. Кривня удостоверява, че е завършена през 1872 г. Тя е еднокорабна сводеста църква. Стенописвана е на следващата година. Икона в ляво от иконостаса носи следния надпис: “Туй писа Цоню Зограф от Трявна 1873 г.”.

Годината на завършване и името на църквата в балканджийското село Каменар научаваме от текст, издълбан върху плоча, поставена над главния вход. Това става на 30 май 1873 година. Църквата е осветена с името “Св. Троица”. Сградата е от типа на вкопаните еднокорабни базилики.

Строителството и зографисването на църквата “Св. Параскева” в с. Тетово е свързано с традициите на тревненската школа. От поставения надпис над входа научаваме, че съградена по времето на султан Азис, българския Екзарх Антим, Митрополит Григорий и Енорийски свещеник Сава в лето от Рождество Христово 1874-то, в първия ден на септември. Тя е трикорабна базилика, с плосък правоъгълен покрив и без купол. Една от иконите е подписана: “

1863 лето Зограф Койчо от Травна”. Има и по – късно рисувани икони с датировки от 1871 – ва и 1873 г.

Разрешението за строеж на своята църква, капанците от с. Сеново получават през 1873 г. Но най-вероятно поради финансови причини “Св. Богородица” е завършена през 1875 г. Освещаването и се забавя още по-вече. Извършва се през октомври 1883 г.) едва след Освобождението). Строежът е на уста Драго от дряновските села.²² Сведения за градежа откриваме в “Цветник”, съхраняван в църквата.

По време Руско – турската война от 1877-1878 г. значителна част от църквите са подложени на разрушение и разграбване. В зависимост от щетите и фитансовите възможности след Освобождението част от тях са възстановени. Някои от селските общини организират строеж на нови храмове.

В традициите на старата църковна архитектура е издигнатата църква ”Успение Богородично” в с. Езерче. Паметната записка за построяването и през 1881 г. е положена върху корицата на “Апостол” от същата година. Сградата е малка. По план е еднокорабна базилика. В строетелството и се включват майстори строители от балканджийските села.

От следосвобожденската храмова архитектура представляват интерес двете църкви построени в балканджиските села Благоево и Балкански. Това са селищата, от които излизат най -много потомствени майстори строители и ковачи.

По време на Освободителната война старата църква в с. Благоево е разрушена и опожарена. До построяването на нова, християнските обреди се извършват в училището (неговата сграда е вдигната още през 1881 г). Градежът на “Св. Петка” е от 1891 г.²³ Тя е базиликален тип. Кубето и е съборено през 1920 г., а камбанарията и е правена допълнително – 1923 г. Иконостасът и иконите от 1893 г са свързани с традициите на тревненска майсторска школа.

В населеното с преселници с. Балкански, църквата е построена и осветена през 1897 г. Предприемач и главен майстор е прочутият в Лудогорието Тодор Тончев (Строил е заедно с Кольо Фичето каменния мост над река Бяла. Негово дело са часовниковата кула в гр. Разград, както и много жилища и обществени сгради). Заселва се тук от с. Дурча, Тревненско. Той си подбира за работници

балканджий от селото, съседните селища и “млади момчета от Тревненския Балкан”.²⁵ Сред местните майстори се открояват имената на Ангел Цанев, и братята Христо и Станю Балкански. Христо и Станю са синове на дошлия от с. Престой) Джуровци) Тревненско уста Косьо Балкански, известен още с прякора Боура.²⁶ От това село излизат четирма големи майстори – Тодор Тончев, Ганчо Досев, Дачо Йорданов (Юргов), Белчо Костадинов.²⁷

Строежът на църквата “Св. Димитър” в с. Балкански продължава две години. Причина за протакането са големите дъждове през 1896 г. Архитектурният план е направен от уста Тодор Тончев. За да завърши църквата той продал две ниви, медни съдове и наниза от жълтици на жена си. Сградата е трикорабна базилика. Отличава се от църквите в съседните села с размерите и начина на изпълнение. Над входа има надпис: “Построй съ 1897 год. “. Вътрешната украса е дело на тревненски зографи. Освещаването се извършва на Димитровден. От тогава съборът на църквата и селото става всяка година на този ден.

Въстановяването на църковните строителни и образописни традиции в района на Разградско през XIX век е свързано с развитието на занаятите и различните етапи на движение и разселване на балканджиите в полето. В условията на османското господство, въпреки забраната за издигане на мономентални християнски храмове, строителите успяват да съхранят своя стил. Той присъства още в първите църкви, които са възстановени от преселниците след разрушенията от 1810 и 1828 г.

В архитектурно отношение до Освобождението се запазва еднокорабният базиликален тип с две части – притвор и наос. Градежът е каменен и полувкопан. Обикновено пет стъпала (надолу) водят от входа към вътрешността. Подът е покрит с каменна настилка. Въпреки малките размери се оформят мъжко и женско отделение. Покривът е двускатен. Липсват куполи и камбанарии. Най често клепалото или камбаната се поставят непосредствено пред входа или в югоизточната част на дворното пространство. Църквата е оградена с каменен зид. Майсторите строители идват от Тревненско, Габровско, Дряновско и Еленско. Стенописите и иконите са дело на зографи от Трявна и Елена. Доминираща роля в района има тревненската школа.

Промените в строителните традиции след влизане в сила на Хатихумаюна са бавни и незначителни. В по-голямата част от селата, в годините до Освобождението продължават да се строят малки и вкопани еднокорабни църкви. Първите представителни църковни сгради се вдигат в селищата с компактно балканджийско население. Едва през 80-те години на XIX век започва строителство на камбанарии.

В първите десетилетия на XIX век преобладава делът на майсторите, които идват от Балкана със своите предварително организирани тйфи. Част от строителите откриват в района на Лудогорието трайна перспектива за развитие насвоята дейност. Официалната власт и местното население изпитват потребност от квалифицирана работна ръка за изграждането на обществени и частни домове. Затова те се установяват тук заедно с други преселници – занаятчии. Именно балканджийските майстори създават новия възрожденски архитектурен облик на селищата в региона. Тези майстори донасят традиции от Балкана, и придават своя стил на работа на второ и дори – трето поколение строители, които вече се раждат в новите поселения. Родове на потомствени строители през XIX и началото на XX век има в селата: Благоево, Балкански, Побит камък, Черешево и Каменар.

Договорните отношения между майстор – предприемач и общинското или църковно настоятелство включват: парично заплащане, осигуряване на подслон и храна за работниците. Домакинствата се редуват в доставката на храна. Парите се дават след завършване на работата. Обикновено това става в неделен ден или на голям църковен празник. Много често с доброволен труд в доставката на строителен материал и някои строителни дейности се включва местното население.

Традициите в храмовата архитектура и живопис продължават да се проявяват и през 30-те години на XX век, когато за реконструкциите на старите и сроежите на нови църкви в Разградско се наемат изключително хора от Балкана.

Бележки:

1. Голям извор. Историческо минало, географско и етнографско описание и културно-стопански прояви. Редактира комитет. С., 1946, с. 28., Маргос, А. Нови данни за историята на с. Пороище. В. “Лудогорска правда”, бр. 1588, 16. I. 1969., Маргос, А., А. Симеонова. Архнологически

проучвания в с. Пороище. В. "Ново Лудогорие", бр. 1895, 5. II. 1971., Маргос, А. Късносредновековна църква в с. Хърсово, Разградско. ИНМВ, т. 19, 1983, с. 133-135.

2. Явашов, Ан. Разград. Неговото археологическо и неговото археологическо и историческо минало. Ч. I., С., 1930, с. 85 (Цитира сведения от Филип Станиславов за 1659 г.)

3. Мънзов, Д. В. "Право", Цариград, г. III, бр. 4, 3. IV. 1872, с. 3-4.

4. Добрев, Ст. Хърсово Разградски окръг г. С., 34

5. Явашов, Ан. Цит. съч., с. 172.

6. Явашов, Ан. Цит. съч., с. 172.

7. Явашов, Ан. Цит. съч., с. 119.

8. Крум Денев, 100 годишнината на църквата в с. Осенец, Разградско. Сб. 100 годишнината на Църквата Св. Св. Апостоли Петър и Павел и училището с. Осенец Разградско., Търговище, 1936, с. 23 – 24.

9. Явашов, Ан., Цит. съч., с. 123.

10. В. "Разградски новини", г. III, бр. 100, 1906.

11. Георгиев И., Петров Д., Цвятков Цв., Петров Ц. Исторически очерк за село Побит камък Разградска област. Варна, 1988, с. 15.

12. В. "България", Цариград, г. IV, бр. 9, 11. VI. 1862, с. 4-5.

13. В. "България", Цариград, г. IV, бр. 33, 26. XI. 1862, с. 8 и бр. 34, 3. XII. 1862, с. 4.

14. Георгиев, г. История на село Балкански. Историко – демографски и фолклорно етноложки изследвания. 1988, с. 44.

15. В. "България", Цариград, г. IV, бр. 34, 3. XII. 1862, с. 4.

16. Василев, А. Изобразителни изкуства из някои Добруджански селища – В: Комплексна научна Добруджанска експедиция през 1954 година. Доклади и материали. С., 1956, с. 82 – 83.

17. Георгиев И., Петров Д., Цвятков Цв., Петров Ц. Цит. съч., с. 47.

18. Георгиев И., Петров Д., Цвятков Цв., Петров Ц. Цит. съч., с. 48.

19. Арх. ИМР., инв. № 431, с. 4.

20. Арх. ИМР., инв. № 431, с. 1.

21. Попов, М. Кратко изложение за с. Хърсово, Разградско окръжие. – В: "Паметник", 1896, № 5, с. 430-433.

22. Арх. ИМР., инв. № 431, с. 6.

23. Арх. ИМР., инв. № 547, с. 17.

24. Арх. ИМР., инв. № 431, с. 19.

25. Георгиев, г. Цит. съч., с. 70.

26. Георгиев, г. Цит. съч., с. 42.

27. Знаят се имената на още около 30 дюлгери, от това село. Те работят в Североизточна България в края на XIX и нач. на XX в. По-голямата част от тях са потомствени майстори.

Church building traditions of the mountaineer settlers in the Ludogorie
region during 19th century

Daniela Gancheva
Resume

The development of the church building, architecture and art in the Ludogorie region in 19th century is historically connected with the models of the Revival cultural tradition whose bearers are not only the mountaineers settlers but also the builders and painters who came from the Balkan Mountains. The presented regional studies are an attempt to localize the places from which the settlements come and where representatives of the Balkan schools for church building and icon-painting work. The information collected for the individual sites reveals the specificity in church building traditions.

За един малко проучен тревненски резбар

Юлия Нинова

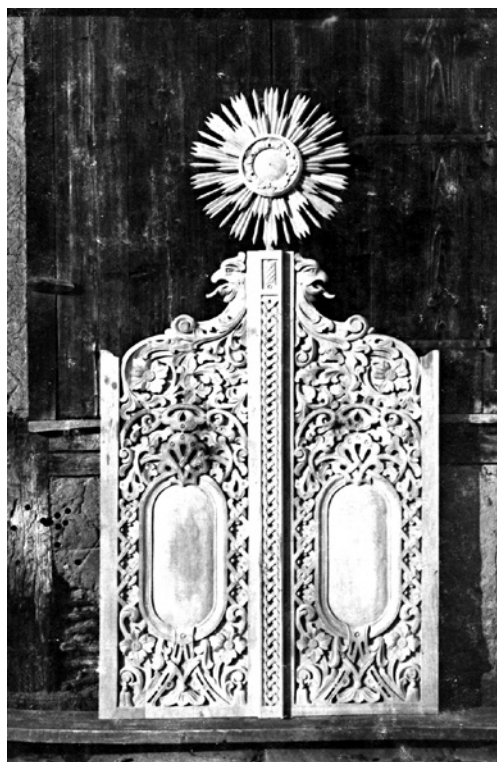
Безспорен е приносът на възрожденските тревненски резбари в българския културен живот. Неизброими са селищата, в които работят те. Освобождението не слага край на творческото им дело. Въпреки сериозните социално-икономически промени, които настъпват у нас, резбарското изкуство продължава да съществува. Силата на вековната традиция не му позволява да изчезне.

Настоящото съобщение представлява един опит да се хвърли повече светлина върху живота и дейността на един заслужил, но малко проучен резбар от Тревненския край – Тотю Славков. Повод за това са постъпилите в музея негови документи – майсторско свидетелство, контракти с църковните настоятелства на различни селища, удостоверения за извършена от него работа, снимки, проекти за олтарни двери, иконостаси и владишки тронове. Те се отнасят за цялостна или частична украса на определени църкви в периода от началото до 40-те години на ХХ век.

Биографичните данни за Тотю Славков са оскъдни. През 1945 година Асен Василиев посещава работилницата му в с. Раданци. С него майсторът споделя: "Толкоз години работя, но досега никоѝ като вас не се е сетил да ме споходи, да види какво правя, добре ли е, не е ли. Сега излязоха модерни майстори, но все пак се намира работа и за мен. Аз не съм учил в никакво училище, а каквото зная, зная го от старите наши майстори и от практика.." ¹

Има разминаване в сведенията за рождената година и място на Тотю Славков. Според Асен Василиев той е роден през 1883 година в с. Куманите, а в майсторското му свидетелство е записано 1880 г. и с. Геновци (Генчовци), Дряновска околия. Дъщеря му Иванка Тотева смята, че по-вероятна е годината 1883, тъй като баща ѝ умира на 92 годишна възраст през 1976 г. ²

Първоначално Тотю Славков работи при баща си Славко Донев, който е майстор-зидар. От 1903 до 1906 г. отива при Цаню Ганчев да работи на църковни постройки. През този период построяват църквите в селата Драчево, Бургаско и Горска Поляна, Ямболско.

*Олтарна врата
работена от Тотю
Славков*

Иконостасите на тези църкви правят с Божко Цанев, син на Цаню Ганчев. Заедно с Иван Касев изработват иконостаса на църквата в с. Горско Дюлево, Коларовградско. Този иконостас младежът приема като своя първа самостоятелна работа.

През 1905 г. отива в София при Генчо Марангозов, който по това време работи резби за Лиежкото изложение. Помага му и за изрязването на иконостаса в Костинброд и в църквата

“Св. Кирил и Методий” в София. През 1912-1914 г. Тотю Славков прави двери, слънце и владишки трон за църквата в с. Кюлевча, Коларовградско и иконостас за църквата в с. Горско Писарево, Търновско. Първата световна война прекъсва работата на резбаря и той загубва пет години. Едва през 1924 г. резбова църквата “Рождество Богородично” в с. Симеоново, Ямболско.

В периода до 1940 г. Тотю Славков самостоятелно или по-рядко заедно с Иван Касев прави дърворезбената украса на църквите в 31 селища в България. През 1980 г. Специализиран музей-Трявна провежда анкетно проучване, което разкрива данни за още 15 непубликувани дотогава работи на майстора.³ При настоящото проучване е намерено удостоверение, което му е дадено от Кричимското църковно настоятелство.⁴ Фактът, че е работил и в тамошната църква до момента не беше известен. Така общия брой обекти, в които със сигурност е резбоval Тотю Славков наброява 47. Имайки предвид тази цифра спокойно можем да кажем, че това е

*Църковен иконостас работен от Тотю Славков
за църквата в село Стоките Севлиево*

един силно продуктивен в професионално отношение майстор. Той работи в различни райони на страната, като най-силно застъпени са Ямболско, Сливенско, Бургаско, Пловдивско.

В Даскалова къща в Трявна, където се намира музея на резбарското изкуство е изложено майсторското свидетелство на Тотю Славков. То е издадено от Варненската търговско-индустриална камара на 13 май 1914 година. В него е посочено, че той има право да практикува като самостоятелен “майстор по дърводелски и резбарски занаят”.⁵

Резбарите обикновено работят по предварително сключен договор. Писмените договори са задължителни още през втората половина на XIX в. Част от контрактите на Тотю Славков са писани лично от него, други – от църковното настоятелство на съответното селище, а има и такива, които са изготвени от адвокат. Такъв е договора за украсата на църквата “Св. Пророк Илия” в село Кюлевча, Шуменско⁶. Има случаи, в които са сключени два договора за една и съща църква (с. Пъстрен, Старозагорско)⁷. Единият се отнася за столарската изработка, а другият – за резбарската украса. Това е правено вероятно за да има по-голяма яснота при договарянето.

Общо взето контрактите са оформяни по една и съща схема. На първо място са посочени договарящите се страни – от една страна майсторът, от друга – църковното настоятелство. Има договори, които са сключени с двама майстори – Тотю Славков и Иван Касев (с. Копусчии, дн. Падина, Провадийско)⁸

Следва точно описание на работата, която майсторът трябва да извърши. В някои църкви Тотю Славков е резбовал само олтарната врата и владишкия трон (с. Пъстрен, Старозагорско), в други – цялата украса, включваща и иконостаса. На майстора се възлага предварително да представи изготвен от него проект, който да бъде одобрен от църковното настоятелство. В по-вечето случаи той трябва да е нов, но има и такива настоятели, които вече са харесали украсата във вече готови църкви и искат тяхната да бъде подобна или същата. В договора за църквата на гара Кричим се казва: "Резбите същите по детаела с малки допълнения на места направени в Кадиевския еконостас"⁹. А кадиевци искат архиерейски трон "точно по снимката на Чирпанската църква"¹⁰.

Във всички договори е посочен материала, който да се използва. Когато се касае за столарска работа, това е обикновено "бор, сух и по възможност без чепове"¹¹. За резба е предпочитана липа.¹²Точно се упоменават размерите – височина, ширина и дълбочина "с празни места за 6 начални икони, 12 апостолски и две големи икони на северната и южна врата"¹³. Боядисване и лакиране е предвидено да се направи след монтирането на иконостаса. В с. Кюлевча, Коларовградско поръчителите искат позлатяване на трона и слънцето.

Съществен момент от договарянето е определяне точната сума, която майсторът ще получи за извършената работа. През първите десетилетия на XX век резбарската украса намалява и се съсредоточва предимно върху иконостаса и култовите мебели. Вероятно причина за това е недотам доброто финансово състояние на църковните настоятелства. Доказателство за това е факта, че заплащането става на части и то в доста продължителен период от време. В договора с Войнишкото настоятелство от 8 юни 1938 г. вноските са разпределени така: 5000лв. капаро, при поставяне на иконостаса и трона – 5000лв., на 20. 10. 1939 г. – 7500лв., и на 20. 10. 1940 г. – 7500лв. ¹⁴.

В договора за църквата в с. Пъстрен, Старозагорско е вмъкната интересна клауза, според която ако настоятелството успее да изплати цялата сума до поставянето на иконостаса и трона, то Тотю Славков е длъжен да направи отстъпка от 2000 лв.¹⁵

В тези документи точно се регламентира и начина на доставка. В договора за Пъстренската църква е посочено, че превоза до Ст. Загора е задължение на майстора, а от там до селото – на настоятелите. От това става ясно, че работата не се извършва на място, а в работилницата на Тотю Славков в с. Божковци. Негова грижа е да осигури материала, т. к. е упоменато, че от страна на поръчителите ще му се достави само една греда “дълга 8метра, широка 14/16 см, на която ще бъде прикрепен иконостаса.”

Във всички договори е посочен крайния срок за завършване на работата. Прави впечатление, че обикновено той е доста кратък – около 2-3 месеца.

Контрактът влиза в сила от датата на подписването му. Следват подписи на настоятелите и печат на църквата. Обикновено Тотю Славков се подписва като “майстор-резбар”, “майстор-столар”, но някъде се среща и “предприемач-резбар”. Може би в тези случаи той извършва работата не сам, а заедно с други хора.

На последната страница на част от договорите Тотю Славков точно отбелязва изплащането на отделните парични вноски, удостоверени с подпис и на места с печат. Някои от сумите са му давани на ръка, други са изпращани с пощенски записи, чийто номера са отбелязани, трети са привездани чрез Популярна банка.

Общо взето плащанията са извършени в срока, посочен в договора, но се забелязват и закъснения. Например в случая с Кадиевската църква последната вноска трябва да се приведе до 1.11.1938 г., а Тотю Славков я получава през месец март 1939 г.¹⁶

Във всички договори е упоменато, че ако една от страните направи някакво нарушение по тях е длъжна да изплати на другата определена сума като обезщетение. Независимо от забавянията никъде в документите не се споменава това да се е случило на практика.

Наред с договорите за извършване на определена столарска или резбарска работа, в архива на Тотю Славков са запазени

много удостоверения. Те са давани на майстора след завършване на съответния обект. Според тях могат да се датират някои негови работи, за които няма запазени други писмени сведения. Тези документи не само потвърждават украсата на една или друга църква, те са извор на редица допълнителни сведения.

По-вечето от тях са стандартни и си приличат, но има и такива, в които настоятелите, останали доволни, добавят по нещо от себе си. Така например в удостоверението на Войнишкото настоятелство са записани някои лични качества на майстора: "Тотю Славков като човек е добросъвестен, честен, точен, работлив, религиозен и добър по душа"¹⁷. Това е и един от малкото документи, в които е споменат начина на работа на майстора: "иконостас и архиерейски трон, с отличен Египетски резбарски стил съчитан с старобългарски и нов такъв. "Това навежда на мисълта, че въпреки промените, които се налагат през първата половина на ХХ век, Тотю Славков не се е откъснал напълно от традицията и умело съчетава различни методи на работа.

За благодарността към майстора и за стремежа на всяко селище да има по-лична, по-красива църква може да се съди от следния цитат: "Бай Тотю остави един иконостас в селото ни, с който ще се гордее нашата църква, че ще стои по-високо не само от околните селски, но и градски църкви"¹⁸.

Документите от тази група имат основна задача да потвърдят качествата и уменията на майстора пред бъдещи работодатели. По-голямата част от тях завършват така: "От голяма благодарност настоятелството му дава настоящето удостоверение да му послужи за реклама и препоръка"¹⁹.

Снимковият материал в архива на Тотю Славков не е многоброен и се отнася за периода след 1934 година. Това са последните негови работи. Запазени са снимки на царски двери от Чирпанската църква, части от иконостасите на с. Купен и с. Стоките, Севлиево, иконостас и владишки трон от гара Кричимската църква. Има няколко фотографии, на които не е записано селището – отбелязано е само "църква, работена от Тотю Славков".

От новооткритите документи може да се каже, че Тотю Славков е един заслужил майстор, продължител на традицията на Тревненската резбарска школа, който заслужава да заеме своето достойно място в плеядата на марангозите, разнесли славата на Трявна в различни кътчета на България.

Библиография:

1. Асен Василиев -“Български възрожденски майстори” С. 1965 г. с. 139
2. Информатор: Иванка Тотева Славкова
3. “Тревненска художествена школа”, С. 1985 г., с. 219
4. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/31
5. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/90
6. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/1
7. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/17
8. П. Коледаров, Н. Мичев-Промените в имената и статута на селищата в България – 1878-1972 г. С. 1973, с. 190
9. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/15
10. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/16
11. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/17
12. Пак там
13. Пак там
14. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/18
15. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/17
16. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/16
17. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/18
18. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/34
19. Специализиран музей-Трявна, Фонд ОР-2, Инв. №978/35

ПРИЛОЖЕНИЕ

Селища, в които е работил Тотю Славков

1. С. Александрово, Търновско-Тихол Марков и Тотю Славков
2. С. Александрово, Сливенско-Тотю Славков и Иван Касев
3. С. Борима, Ловешко-Тотю Славков
4. С. Бичкинята, Габровско-Тотю Славков
5. С. Борима, Ловешко-Тотю Славков
5. С. Войника, Ямболско-Тотю Славков
7. С. Горска поляна, Ямболско-Божко Цанев и Тотю Славков
8. С. Горско Дюлево, Шуменско-Иван Касев и Тотю Славков
9. С. Горско Писарево, Търновско-Тотю Славков
10. С. Драчево, Бургаско-Божко Цанев и Тотю Славков
11. С. Здравково, Габровско-Иван Касев и Тотю Славков
12. С. Зетьово, Чирпанско-Тотю Славков
13. С. Иганово, Пловдивско-Тотю Славков

14. С. Кадиево, Пловдивско-Тотю Славков
15. С. Каменово, Сливенско-група резбари и Тотю Славков
16. С. Константиново, Бургаско-Тотю Славков
17. Гр. Костинброд, Софийско-група резбари и Тотю Славков
18. С. Крупен, Толбухинско-Тотю Славков
19. С. Кюлевча, Шуменско-Тотю Славков
20. С. Никола Козлево, Шуменско-Иван Касев и Тотю Славков
21. С. Обретеник, Русенско-група резбари и Тотю Славков
22. С. Овчарово, Шуменско-Иван Касев и Тотю Славков
23. С. Равна гора, Бургаско-Тотю Славков
24. С. Синьо Камене, Бургаско-Тотю Славков
25. С. Славяни, Ловешко-Тотю Славков
26. Гр. София-група резбари и Тотю Славков
27. С. Соско (неуточнено) - Тотю Славков
28. С. Стоил войвода, Сливенско-Тотю Славков
29. С. Стоките, Габровско-Тотю Славков
30. Гр. Чирпан, Старозагорско-Тотю Славков
31. С. Юлиево, Старозагорско-Тотю Славков
32. С. Блатница, Толбухинско-Тотю Славков
33. С. Голямо Конаре, Пловдивско-Тотю Славков
34. С. Жълтеш, Габровско-Тотю Славков
35. С. Купен, Габровско-Тотю Славков
36. С. Любенова махала, Сливенско-Тотю Славков
37. Гр. Лясковец, Търновско-Тотю Славков
38. С. Никола Козлево, Шуменско-Иван Касев и Тотю Славков
39. С. Падина, Варненско-Тотю Славков
40. С. Писарево, Шуменско-Тотю Славков
41. С. Попово, Сливенско-Тотю Славков
42. С. Пъстрен, Старозагорско-Тотю Славков
43. С. Садиево, Сливенско-Тотю Славков
44. С. Сахране (неуточнено) - Тотю Славков
45. Гр. Свиленград-Тотю Славков
46. С. Сенник, Габровско-Тотю Славков
47. Гара Кричим-Тотю Славков

About a Little Known Tryavna Wood-carver

Yuliya Ninova
Resume

The contribution of the Revival Tryavna wood-carvers in the Bulgarian cultural life is an undeniable fact. In spite of the serious changes in Bulgaria after the Liberation the wood-carving art continues to exist.

This report is an attempt to throw more light on the life and works of Totyo Slavkov – a deserving but little known wood-carver from Tryavna region. A reason for this are his new documents received in the Tryavna museum – a master certificate, contracts with the church boards of different villages, certificates for works made by him, photos and designs. They are related to whole or partial decoration of churches in the period of the beginning of the 40-ies of 20th century. The total number of Totyo Slavkov's projects is 46.

The newly-found documents state he is a worth master, continuator of the Tryavna wood-carving school traditions and he deserves to have a merited place in the pleiad of wood-carvers famous allover Bulgaria.

Слънчеви символи в народното изкуство от Габрово

Юлияна Шулекова

Едни от най-популярните и обикнати мотиви в народното творчество и изкуство са т. н. “слънчеви символи”. Сред тях най-често срещани са кръгът, кръг с точка в средата (“птиче око”), вписаните и преплетени кръгове, “холкерната” и “въртяща” се розета, кръст, свастика (пречупен кръст), кълбо, колело и др.

В настоящата статия се спирам върху тяхното разпространение, местонахождение и тяхната семантика.

Още в древността в езическото вяране слънцето представя Бога. През античността са известни много слънчеви култове. Самото име на божеството означава слънце-гръцкото Хелиос, академското Шамаш и т. н.¹

В някои случаи слънчевият култ се пренася и върху несоларни божества, така че в по-късни времена те самите се появяват като слънца.

В българското нар. творчество са запазени редица езически схващания и представи за слънцето. В нар. песни и приказки то е представено като живо същество, което има връзка с хората. То има майка, сестра, харесва някоя мома и я грабва, има палат и във фразеологията и в практиката на нашия народ остава до късно част от някогашният култ към слънцето. Сутрин преди работа селянинът се обръща към изгряващото слънце, покланя се и се прекръства. В народните песни слънцето се явява всевиждащо, всезнаещо. Затова към него се обръщат всички за съвет и помощ. Заедно с това то става знак за хубост. С него се сравнява момата, както се назовава “ясно слънчице” (У Недини слънце грее).

През Средновековието слънцето се явява и като един от най-устойчивите и широко разпространени символи на Бога, като най-ярък израз на светлината. То става знак за божествена красота. Тя се пренася преди всичко върху Христос, наричан “слънце на правдата”. В символизирането на Христос със слънце се чувствава влияние на античния култ към слънцето. Затова на 25 декември, който се смята от римляните за “рожден ден на победоносното слънце”, църквата през III в. поставя празника Рождество Христово, когато се ражда новия Бог-“Младото слънце”. Затова нимбове

(ореоли) има не само върху образите на Христос, Богородица, но и на символите на Христос и на Светия Дух (гълъб, агне, кръст, триъгълник). От друга страна, златото със своя блясък напомня слънцето, затова и цветът на златото се използва от нашите зографи като цвят на нимбовете.

Самото слънце също има свои символи, особено в приложното народно изкуство – живописата, дърворезбата, каменната и метална пластика, като: кръг, розета, кръст, кълбо, колело и др. Те са едни от най-ранните универсални символи и се появяват още през палеолита, макар че получават широко разпространение през бронзовата епоха². Срещат се като дискове с радиални линии, които изобразяват слънцето и неговите лъчи. Дискове с четири отвора означават слънцето с неговите четири положения в денонощието³. Към соларните знаци се отнасят и концентричните спирални кръгове с радиално пресичащи се линии и розетите⁴. Кръстът е също соларен знак и първоначално имитира оръдие за добиване на огън и става универсална емблема за огъня, а после и за слънцето като небесен огън⁵, а свастиката символизира огнения и слънчев пламък, слънчевия ход от дясно на ляво – залязващото слънце, от ляво на дясно – изгряващото слънце.

Кръстът символизиращ безсмъртието и възкръсването, по-късно е бил зает от християнската религия и се превръща в неин основен символ.

Един от най-разпространените слънчеви знаци е колелото, защото се мисли, че слънцето лети по небето, като движещо се колело. Срещаме ги в древната култура на траки, славяни и много други народи, както и върху паметниците от средновековието. По-късно те се запазват само като декоративен орнамент в изкуството.

За слънчеви символи се приемат още: кълбо, кълбо с криле, око, око с лъчи, триъгълник с лъчи.

Много от тези символи се използват от нашите възрожденски майстори – строители, зографи, марангози, златари. Те се виждат по къщи, храмове, иконостаси, чешми, накити, утвари. Специално внимание заслужава в това отношение слънчевата символика върху вратите на възрожденските къщи, храмове, олтарни двери в Габровския край.

Според народната вяра вратата се счита за “пазител” на къщата. Тя е границата между усвоеното и неусвоеното от човека пространство, и тъй като вратата е едно от най-уязвимите места на дома – връзката на човека и външния свят, където ходят хтоничните сили, тя е обект на специално внимание и охрана⁶. Затова най-често срещаният символ е този на най-големия враг на подземните сили-слънцето, в лицето на многобройни розети върху или край вратите, входа на дома, църквата.

Така върху много врати на къщите в Боженци, Тудореците, Вуиците и в селищата около Трявна се виждат в средата едро изрязани двойни розети, розети в кръг, а също и в четирите ъгли по една четвъртина от същите розети. Слънчевите символи розета или диск с лъчи се виждат и над страничните входни врати на храм “Успение Богородично” в Габрово. На северния вход над вратата има аркиран корниз с лъчист полукръг, отдолу райска птица, разперила криле, а от двете страни по три едри розети. Наличието на “райска птица”, заедно със слънчевия полукръг, подсилва още повече охранителната сила на тези символи, защото според народната вяра слънцето лети и често и птиците стават символи на самото слънце⁷. Един от тях наред с орела, гълъба е и райската птица.

На южната страна на същия храм над входа също има изрязан каменен корниз – арка от лъчист полукръг, но отдолу се вижда ангел (серафим), което е честа практика през Възраждането. От двете страни тук има по два едро изрязани слънчогледи (розети).

Розетите са едни от най-старинните форми на слънчеви символи. Обикновено те са във вид на маргарита или лайкучка. Подобни розети се виждат и по иконостаса в друга габровска църква “Св. Троица”. В друг случай розетата е удвоена около първият кръг с листница, следва втори, както се явяват по владишкия трон в църквата “Св. Троица” и “Св. Йоан Предтеча” в Габрово. Знае се, че тронът заема специално място в интериора на храма и църковният ритуал. На него се поставя иконата на Бог Вседържател и почти винаги държи в ръката слънчев символ. По страничните табли на владишките тронове също в тези две църкви има изрязано по едно антропоморфно слънце. Слънцето както обикновено е представено в анфас. В нашия случай на едната странична табла слънчевият диск е с лице, очи, нос и уши, а на другата с къса брада.

На иконостаса в църквата “Св. Троица” горе от двете страни на венчилката са издигнати по едно голямо резбовано, позлатено слънце. В ляво в средата то е с антропоморфно изображение. В средата на диска се вижда лице на млад мъж, а лъчите излизат радиално, са от житни класове.

При слънцето, което се намира в дясно от венчилката около позлатеният диск лъчите са от стилизирани растителни мотиви - клонки, листа.

Сред древните символи на слънцето, голямо място се пада на кръга, колелото, което е оставило следи в различни ритуали. Може да се предположи, че тази представа възниква с откриването на колелото. Въз основа на много археологически и етнографски данни се възстановява древният символичен образ на слънцето като търкалящо се колело, а в неговият култ голяма роля се пада на колелото и колесницата⁸. Повдигането на колелото на прът, както се вижда в нашия случай е аналог, прототип на световното дърво със слънцето над него⁹.

За подобни слънчеви символи може да се приемат и рипидите използвани при литийни шествия. Те са метални кръгове с лъчи, ажурни розети, понякога в средата с ангел (серафим) повдигнати на прът.

Подобни слънца-кръгове, но с два реда лъчи виждаме и при проскинитарите (малки иконостаси) в габровските църкви. Така в храм “Успение Богородично” на южния проскинитарий на люнета в долната част има изрязана розета – слънчоглед с два реда листници. На гърба на владишкия трон в църквата “Св. Троица” над иконата на Св. Петка е изрязан кръг с радиално пресичащи се линии, а от двете страни – по една двойна розета.

Владишките тронове и в трите габровски църкви са украсени на подръчниците с орли, лъвовете. Орелът също се приема за слънчев символ. Неговата символика е твърде сложна и разнообразна. Според Старият завет е символ на могъществото и силата, на възобновяването и подмладяването¹⁰. В старото християнско изкуство орелът също има няколко значения: на духовното възобновяване и раждане чрез кръщението; на борецата се светлина срещу тъмнината и злото¹¹.

Лъвът символизира всевиждащото слънце, защото според древното вярване, той никога не затваря очи.

Освен орли и гълъби, райски птици по иконостасите от габровските храмове се среща още и птицата феникс. Тя също символизира слънцето в неговото дневно и годишно подмладяване¹². В “Откровение Варухово” фениксът съпровожда слънцето, за да засенчва с крилете си слънчевите лъчи, та да не изгори човешкия род.

Друга група паметници, свързани със слънчевата символика са домашните иконостаси, произведения на тревненските резбари. В три иконостаса, съхранявани в Историческия музей¹³, вместо ортодоксалния християнски символ, увенчаващ венчилките, има изрязани по една или три едри “холкерни” розети, които както за майстора-резбар, така и за ползващия иконостаса има едно и също символно съдържание. Това явление в народното изкуство е свидетелство за известен синкретизъм между слънцето и християнският Бог. Този факт оказва влияние в приложното изкуство от Възраждането, отразено в предпочитаната подмяна на Христовия кръст със слънчев символ. Наличието на тази тенденция и в домашните иконостаси е още едно доказателство, че народната вяра е тази, която определя предпочитанията към определени мотиви във възрожденската пластика и дърворезба от габровския край. Кръстът, свастиката, розетата, птиците са слънчеви символи с определена магическа функция и се срещат върху челото на булченските сандъци, керамични съдове, шевица, обредни хлябове при календарни празници, свадби и накити.

Най-рано разпространени символи върху булчинските сандъци от Габровския край са слънчевите. Присъствието им тук може да се обясни с това, че в езическите вярвания слънцето е покровител на любовта и брака. Семантиката на тези символи върху тези предмети е магическа апотропейна, а също и свързана с плодородието и идеята за щастлив брачен живот.

В тази връзка може да се тълкуват и наличието на слънчеви символи върху женските накити: надушници, обици, пафти, гривни и др. Така в много пафти от Габровско в средата се вижда по една едра розета, при други птици (гълъби, орли, райски птици, петел). В това отношение интерес представлява пафта с ромбовидна форма¹⁴. В средата над кули, къщи има райска птица, а отгоре изображение на антропоморфно слънце. Според древните вярвания птиците, между които и райската птица, са надарени с особена сакрална

сила¹⁵. Те се почитат като свещенни. Свързват се с идеята за плодородие. Вярва се¹⁶, че пафта с мотив-птица се носи от бъдещите невести и млади жени за благополучие и семейно щастие. Пафтите, заедно с колана имат апотропейна функция като амулет, опасващ най-слабата част на човешкото тяло и специално корема и кръста. Детеродната функция на жените е обект на специално внимание. Според г. Атанасов¹⁷, пафтите наподобяват две очи и имат за цел да отстранят от плода лошия поглед, целящ да го увреди.

Голяма част от надушниците от габровския край имат форма на слънце-кръг, диск с радиално излизачи лъчи с топчета по края или с форма на луница. Според народните вярвания слънцето и луната са божествена двойка, чийто брак у някои народи се смята за прототип на човешкия¹⁸. Затова те присъстват и върху женските накити. Със сватбената обредност и с обичайните практики по отглеждането и предпазването на новороденото от зли сили¹⁹, могат да се тълкуват наличието на слънчеви символи върху детските люлки. Отворен спирален кръг се вижда и върху сватбените шулета и бърдуци за кръщавка от Габрово. Причината вероятно се корени във факта, че слънцето има отношение към сватбените обичаи. В тази връзка могат да се приемат и розетките, извезани върху детската превръзка т. н. чембер²⁰, съхраняван в Исторически музей – Дряново.

Постоянното присъствие на слънчеви символи в изкуството в по-ранните исторически етапи, вероятно е предизвикано от желанието и стремежът да се осигурят по магически начин на светлина, топлина и плодородие, които са атрибути на Слънцето. С приемането на християнството подобно и на духовния живот, така и в изкуството, бита, настъпват изменения, но соларните символи са твърде устойчиви и се запазват дълго време след това или се заменят от християнския символ – кръста. Често в керамичните съдове, накитите или съдовете за църковни треби от Габрово спиралата и концентричните кръгове, розетите от една страна, и кръстът, от друга, са взаимно заменяеми. Подобна картина се наблюдава при дарохранилници, мощохранилници в габровските църкви, като при някои от тях се виждат отгоре върху капака по три едри розети или спирални и концентрични кръгове, а при други – голям кръст и в ъглите по една четвъртина розета.

През епохата на Възраждането според В. Ангелов²¹, символът-знак е разработен по-скоро художествено и почти напълно той е

загубил своята символика и се използва по-скоро като декоративен орнамент. Независимо каква е семантиката и символиката на тези знаци, те са много обикнати и използвани от нашите възрожденски майстори. Те са се съхранили и достигнали до нас и ни радват със своята пластичност и красота.

Литература:

1. Петканова, Д. Средновековна литературна символика, С. 1994, с. 21.
2. Георгиева, Ив. Българска народна митология, С. 1983, с. 19.
3. Бадер, Н. Елементи културата светил в палеолите. В: Древняя Русь и славяне, М., 1978, с. 42.
4. Георгиева, Ив. цит. съч., с. 19.
5. Даракевич, В. П. Символы небесных светил в орнаментах Древней Руси, С. А., 1960, Н, с. 56-57.
6. Тенева, Н. Мирогледни представи на българите и отражението им в народното изкуство – В: Втори конгрес по Българистика. Т. X. С., 1986, 552-563.
7. Петканова, Д. цит. съч; с. 24.
8. Георгиева, Ив. цит. съч.; с. 19-20.
9. Иванов, В. В., Топоров, В. Н.; Славянские языковые моделирующие семиотические системы. М. 1967, с. 135.
10. Пс 102: 5; Ис. 40: 31; Василев, Ас. Каменни релефи, с. 1959, с. 43.
11. Kraus, Real. Encyclopedie der christlichen Alterthümer I, FR. im Вг., S. 20-21.
12. Петканова, Д. цит съч., с. 24.
13. Инв. №1440 Е, №1650Е, №5230Е – ИМ Габрово.
14. Инв. №1391Е фонд ИМ Габрово.
15. Борозна, Н. Г. Некоторые материалы об амулетах от Средней Азии, М., 1975, с. 290.
16. Цит. съч, с. 283.
17. Атанасов, Г. Традиционен български накит, БЕ, 1987, 4, с. 32
18. Георгиева, Ив. цит. съч., с. 20.
19. Цит. съч., с. 21.
20. Фонд ИМ – Дряново.
21. Ангелов, В. Възрожденска църковна дърворезба. С., 1986, с. 87-97.

Sun symbols in the folk art of Gabrovo

Yuliyana Shulekova
Resume

The so-called sun symbols are one of the most popular and loved motifs in the folk art during the Revival period. They have an antique origin and their own semantics.

The most frequent sun symbols are as follows: a circle inscribed and intertwined circles, "holkerna" and "revolving" rosette, cross, swastika, ball, ring etc. Special attention is paid to the sun symbolism on the doors of houses, churches, windows and to its protective and decorative function, the place of symbols on icon-stands, bishop's stalls, children cradles, bridal chests, shule (round shaped flasks), water-pitchers, woman's decorations and church plate.

During the Revival period these antique symbols were accepted and developed and a big part of them almost fully lost their semantics and were used rather as decorative ornament which still makes people glad with its plasticity and beauty.

Кръговратът на човешкия живот и “китката” в традиционната народна култура (по материали от Казанлъшко)

Катя Терзиева

Когато казват Казанлъшко, старите нашенци със самодоволство разбират територията от Златица (от запад) до Твърдица (на изток). Границите от север и юг – Стара планина и Средна гора. Прилагам карта на бившата Казанлъшка околия, изработена през 1925 година, за да се добие зрителна представа за района с 47 села и града Казанлък. А най-вече да се види мястото на планината като географска даденост за местното население. Балканджията като обобщително нарицателно за тукашния човек, погледнат от всякакъв аспект-географски, демографски, исторически, икономически, психологически винаги е бил и ще бъде обект на интерес за анализи и проучване от страна на етнологии и фолклористи.

Точно в полите на Балкана в една божия обител кръговратът на човешкия живот е показан по великолепен начин в стенопис на Захари Зограф чрез колелото. Едно завъртане, отрочето е пораснало, обрулило плодовете на своето си дърво и се е люшнало към зимата, където нищо няма да му трябва и в бялата му брада ще се развърти “косата на смъртта”.

Изтъкнатият художник, писател, краевед и народопсихолог Димитър Чорбаджийски-Чудомир ни е оставил в своите дневници знаменателната мисъл-“Няма лекарство за раждане или смърт, затова нека се порадваме на промеждутъка.” Искам да припомня-Чудомировите нашенци в огромната си част са балканджии. Самият творец е в чиста проба дете на планината-запоено с чиста изворна вода и дивния аромат на планинските треви-магически билки и цветя.

Раждането и смъртта не зависят от нас, от волята на отделния човек, но всеки трябва да извърви своята си пътека. Според народния мироглед нарушение на предопределените моменти в точната им последователност не бива. След раждането идва женитбата, а след нея краят-смърт. Точно указание за времето и мястото на действието не е дадено. При нарушаване на тази

последователност предците ни са създали интересни обичаи (за постигане на равновесието) например, сватба-погребение на “без време” починали мома и ерген.

“Промеждутъкът”-самият живот, измолването на красивото и доброто, битката със злото, предпазването от всичко, което би нарушило естественото въртене на “колелото на живота” ме привлякоха без да си правя илюзията, че е възможно в няколко страници да разгледам проблематиката, сложна и неизчерпаема като самия живот.

В традиционната народна култура-от появата на “белия свят”, от раждането до неотменния край-“китката” върви заедно с човека. Тя е красивата част от видимия свят. И не само това...

Но що е китка в “Български тълковен речник” има няколко основни значения. Ще цитирам две, имащи отношение към темата-снопче цветя, подредени и свързани в едно и част от ръката, от основата на пръстите до ставата. Глаголът “китя” значи украсявам, слагам по главата или по дрехите цветя.

Разсъждавайки върху универсалните символи Жан Приор отбелязва: "... от праисторическо време селяните ги използвали (става дума за растенията) преди всичко, за да пазят хлад на главите си. Жените в преплетените клонки забождали цветя и така постигали невероятни естетически резултати... така те започнали скоро да украсяват и осмислят моменти от живота-раждане, годижи, сватби, смърт... Те (цветята) били ЛУКСЪТ НА БЕДНЯЦИТЕ. Онзи, който слагал венец на главата си вярвал, че приема силата скритата в растенията, че техните свойства се пренасяли при допира с листата или цветовете им.

За нашата традиционна народна култура е безспорно цитираното по-горе. Животът на патриархалния българин всъщност е вечен стремеж към постигане на хармония с природата. От раждането до гроба, всичко що е от майката земя е част от него и то е толкова разнообразно, че е невъзможно да се прави категорична класификация на растителния свят-флората. Димитър Маринов в изследванията си върху флората и тълкуването ѝ в народната култура прави опит за такова разделение и привежда пет групи – дървета

храна за човека, храна за животните
билки момински

ПОЛСКИ
МАГЪОСНИЧЕСКИ

Естествено, че не може сега то да претендира за пълна истинност. Само един пример-към групата ”храна за човека” е включена пшеницата. Да, тя е хлябът, но от пълни пшенични класове, смесени с цветя, правили китка ”брада”, заредена с магическа символика и благодарността на ”Чифчията” земеделеца към силите, от които зависи берекета, добруването на цялото му семейство-тя не е заядене. Зърна от жито, ечемик, царевица участвуват като обредни атрибути и при раждането, женитбата, смъртта. Да не говорим за участието им в традиционните календарни празници и поредицата ритуали, свързани с тях.

”Китката” е безсловесната символика, носи магическа сила, когато е стъкмена, подредена и вързана с червен или мартеничен конец. Логично е само за ”умрело” да не се завързва.

От раждането ”нашенецът” от Казанлъшко е залюлян с представите за хубав аромат, за сладост-на цъфналите ябълки по дворовете, на сено, мушкато, индрише, трендафил, окосена детелина и люцерна (лицерина), зюмбюл, пелин, босиляк, здравец... Просто това за него са земните сокове...

Професор Николай Генчев (специално отбелязвам, роден в Казанлъшко) пише, че ако искаме да разгадаем народния мироглед трябва да се опитаме да очертаем отношението на патриархалния българин към далечния и близък свят, към земното и отвъдното, към природното обкръжение и географската среда, сред която протича живота му. Той е близо до земята и всичко онова, което черпи от нейните сили, тоест, което тя ражда. Ако цялата тази растителност, която го заобикаля е средство и начин за живот и има утилитарна роля, то всички ония растения, от които се вият, кичат китките в едно цяло, загубват материалното си значение и се превръщат в духовни символи. Ражда се детето и в пеленката се слага седефче-против уроки, здравец-да е здраво, пелин в пазвата на родилката, а на малкото в пелените-срещу ”лошото”. А какво може да бъде това лошо-лоши очи, болести, непонятни за този човек. С тези си действия той превръща китката в защитна броня за оня, който я носи. На първата детска капица се кити китичка, китчица, ”да пази и да помага” за отглеждане на здраво поколение, или по-скоро за приобщаването му към ”белия свят”.

Попаднах на едно прощално писмо, изпратено от далечна Южна Америка след 60-годишна емиграция от нашенец до близките му в казанлъшко село: "... пращам ви две сухи цветчета, такива съм виждал по-високото у Балкана, къде Синьовец, Миришат убаво и кажи-речи само те споменуват тук за онуй дето го загубих нявгаш..."

За този човек цветето е последната връзка с родата, с бащиния дом... То е символ на българското... То е нещото, за което няма думи, то е в самата ни същност. Това иска да подчертае и Чудомир, като пише в един от своите бележници: "... когато някоя стара баба отключи и разтвори писаната ракла, и разгърне пъстри бохчалъци, сякаш китка от горски цветя е пръсната из раклата. И чувствуващ дъх на босилек, на здравец и на дива горска люляка..."

А вижте какво многообразие от народни наименования има в Казанлъшко за цветята-игличина-пачина, син-син бакълец, стойстой дяволче, пус-пус кръвчица, дълъг Добри, облещен Петко, дебела Мара, изпъди овчер, кърпи кожух, гювендийче, дупек, седянкочче, зяпалче, мустакерчо. Цитирам не дотам галеци ухото наименования, за да се усети "очовечаването" на флората в живота на балканджията от Казанлъшко и как от цялото това многообразие се стига до виенето, китенето на "китката", превръщането ѝ в магически знак, в код за разгадаване. В словесното си творчество нашите предци са оставили богата характеристика на "китката"-

китка за обич
сватбена китка
китка омразна
китка разделна
момина китка
размесна китка
росна китка
горска китка
сама китка
суха китка
китка шарена
китка за здраве
бабина китка
детска китчица
невестинска китка

цветна китка
гергьовска китка
китка омайна
лазарска китка
момкова китка
русалска китка
билярска китка
пъстра китка
крадена китка
годежна китка
еньовска китка
китка миризлива...

В народните песни надеждите и очакванията на девойчето за щастие е да влезе в градинчица:

... цвете да набере,
и да го накичи...

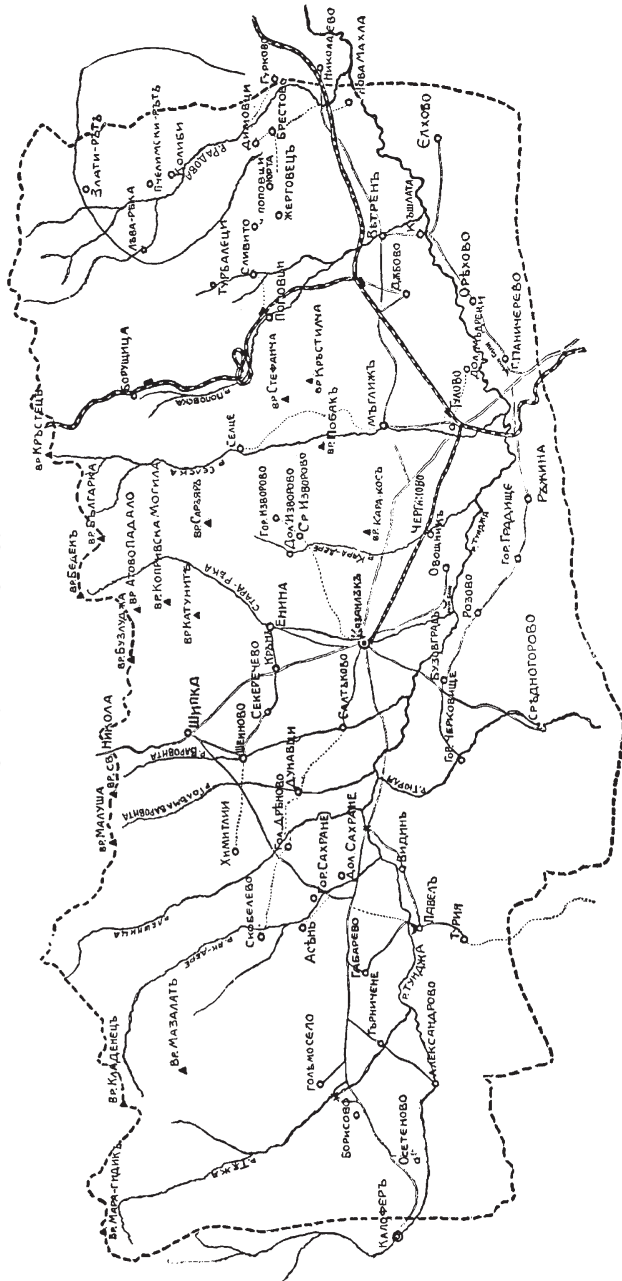
Момината хубост е сравнена с китката цвете:

... убава си като цвете-
Лицето ти гюл трендафил,
Кат трендафил, китка цвете!...

И така, китката в народната култура е предмет за върховно естетическо възприятие, но и благопожелание, и табу, и жертвоприношение. За нейните носители човешкият живот е едно вечно изкачване по стълбата, един слиза, друг се качва-но никой не може да се роди заради теб, нито да се намеси в предначертаното. Всичко що "ти е драсното", "орисано" ще се случи. Безкрайни са страданията "докато очи гледат", така се е родила и поговорката "Кусур ми, ти, ви, ни, им и китката", но тя неотменно е с човека, щом е жив...

Малко внимание ще отделя на сватбената китка-за народната вяра булката е "сама китка, отгледана, непипната" в бащини двори и пренесена в момкови. Сватбарите са китени сватове, китени роднини, с киткосани бъклицы, бакъри, впрягове, трапези, хлябове... Сватбената китка не е просто обикновената китка на млади и стари по хора и празници. В съчетание с вечнозелените растения,

КАРТА
НА
КАЗАНЛЪШКА ОКОЛИЯ

с варака, пуканките, заедно със смина, босилека, здравеца, те се превръщат в обреден знак, без който сватбата не е сватба, а участниците в нея губят значението си на обреден персонаж. Поточно казано-предметният свят на сватбените обреди е немислим без растенията, респективно цветята. Те са природна даденост, но подредени в китки или в развития им вариант-венците и поставени на участниците в обреда-хора, животни, предмети, получават нематериално измерение, издигат се до символи.

В традиционната народна култура кръговратът на човешкия живот завършва със смъртта – по принцип в тази сфера не се казва смърт, а “умрело”, починал, поминал се. В Казанлъшко мястото, където всички ще отидем е наречено “БОЖА НИВА”. Нивата е нашата майка-кърмилница, тя ни храни. За земеделеца божата нива е орисана свише-цял живот тя го е хранила, тя трябва и да го приласкае...”Божите ниви”, сиреч гробищата на нашите селища са разположени на най-хубавото място около и в близост до живите. Тук има много растителност, а цветята грижливо и до сега се сеят, прекопават, поливат, стъкмяват на гробните могили. Многобройни са помените, ”преливките” при които редом с всичко друго са и китките-невързани. Една 96-годишна баба от село Ветрен, Казанлъшко, споделя: ”... на умрелото се носят китки, основно босилек, но не вързани, с част от тях се пълни възглавката под главата му, отива си, пътник е за оня свят чилияка, там ще се срещне с близки и роднини, трябва да им занесе армаган...”Значи освен всичко друго-пари, храна, дрехи и цветето е дар, жертвоприношение. Питам църковни служители знаят ли за някоя религия, където да не присъства китката, флората – утвърдиха, че не се сещат за такава.

И като заключение-да се обърнем към детството-“Ти си роза, ти се крем, ти се щастие за мен...”А я си спомнете маргаритката-има ли някой от нас, който да не е късал от нея листенце по листенце, шепнейки като заклинание-... обича ме, не ме обича, обича ме, не ме обича...

Като заключение-цветето, “китката”, заредени с енергията на земята и слънчевата дъга, си остават архаичен и непреходен символ. Китката е своево рода енергиен заряд, а и свързващо звено между земното и отвъдното. Темата е неизчерпаема, проблематиката е

изключително благодатна, защото върви с човека от раждането до “БОЖАТА НИВА” и остава винаги отворена.

Библиография:

1. Архив Чудомир-Инв. №1344, 1349, 1335, 1399
2. Д. Маринов-“Избрани произведения”, том 1, 1981 г.
3. Г. Михайлова – “Обреди и обреден фолклор”, БАН, София, 1981 г.
4. Жан Приор – “Универсалните символи”, изд. “Тутуранов и син”, 1993 г.
5. Марин Парушев – Песнопойка “Първи български трубадур” – печатница “Надежда”, Казанлък, 1899 г.
6. Н. Генчев – “Българската култура XV-XIX век”-Университетско издание “Климент Охридски” – София, 1988 г.
7. Сборник “Казанлък в миналото и днес” – изд. 1912 г.
8. Найден Геров “Речник на българския език”, Пловдив, 1895 г.
9. Приложение-ксерокопие “Карта на Казанлъшка околия” от 1925 г.

Ергенският празник “Тулум”

Ангел Гоев

Сред ергенската традиционна обредност има един празник с много атрактивни форми на изява. Народът го нарича “Тулум”, “Тулума”, “Ергенски празник”, “Ергенска сватба”. Участниците в него са само ергени, но в по-късно време се допускат и млади женени мъже. Времето му е точно фиксирано в народния календар и се прави веднага след Сирни заговезни, на първия ден от Тодоровата неделя (седмица), наречен Песи понеделник или още Чисти понеделник. Тогава е началото на Великденските пости и първия ден от строгия тридневен пост на тримиренето. Празникът е самостоятелно обособен сред останалите обичаи и обреди извършвани на този ден, но обикновено започва след “люлеенето на кучетата” и продължава през целия ден, до вечерта, до мръкване, понякога и до късно през ноща.

Регионалният обхват на проучването се простира върху Габровско, Тревненско, Дряновско и Търновско. Информативните източници обхващат времето от средата на XIX до края на XX в. Върху тази изворова база ще проследим последователността на празничното изпълнение и ще потърсим смисъла, значението и особено семантиката в съдържанието на обредността.

Една стара фотография¹ от 1928 г. е запечатала голяма група дряновски ергени и мъже празнуващи “Ергенска сватба”. Върху гърба на снимката са описани поименно всички лица и съвсем кратка бележка: “От старо време в Дряново е имало обичай след сирни заговезни в понеделник, старите ергени женомразци да ги бият с брашнен човал. Някои не можели да отидат на работа нито пък да излезят из града. Него ден стоели в къщи, а бития ерген през същата година требвало да се задоми.

По този повод възникнал празника “Тулума”. След заговезни в понеделника, всички ергени се събирали, наемали музиканти със тях, обличали като булка един и правели сватба и по този начин не позволявали да ги гонят и бият с брашнен чувал. Тържеството започвало от ранна утрин като редовните сватби и продължавало до късна вечер. На сватбата носели и лозунги. На тази снимка е

показана ергенската сватба през 1928 г., на която носят лозунг “Жената е ужас и безумие”.

Този кратък текст дава обща информация за провеждането на обичая през посоченото време. Според етнографските теренни информативни източници², последователността на изпълнението и съдържанието на обичая има следната структурна схема: На Песи понеделник, веднага след “люлеенето на кучетата”³, всички ергени от селището се събират заедно. Няколко от тях (по – сербезлии, бабайтлии, по – якички) предварително си приготвят и донасят тулуми (празен, но неотупан брашмян човал, торба пълна с пепел, кожен мях, кожена торба). Те се наричат “тулумжии”. Друг се преоблича в женски дрехи, забулва се с було “и се прави на булка”. Той трябва да е “жумбюшлия човек”, да е майтапчия, веселяк и да прави смях. Един ерген се преправя на поп, с попски дрехи, с кълчищно повяско за брада и мустаци, с килимявка, с дървен кръст на врата и носи бяло бакърено менче с вода и босилекова китка в него. Начело на групата застават музиканти и повеждат всички към къщите на старите ергени, да ги бият с толумите или да ги женят за предрешената “булка” и да им “правят сватба”. Биенето на старите ергени с толуми по гърба е за наказание и порицание, че не са се оженили през годината, тъй като “сватбите вече свършват”.

Обикновено през този ден старите ергени се крият някъде из къщата, плевнята, сайваната, оборите, кочините или на други скришни места, но винаги в пространството на двора. Те не излизат навън, защото ако бъдат срещнати, ще ги налагат с толумите “пред очите на цялото село”, “ще станат за резил пред всички”, “ще се орезелят”, “ще станат за посмешище”. Извън домовете си не излизат и старите моми, тъй като ако бъдат срещнати от ергенската група, същото ще сполети и тях. Те се отърват само с “тулумяне” по гърба, защото тях не ги “женят за булката”.

Когато дойдат пред портата на зястарелия ерген, музикантите започват да свирят “като на сватба”, а останалите се провикват “сватбарски” и искат да излезе да ги посрещне. Ако се появи доброволно и се съгласи да го “оженят”, “тулуменето” му се разминава. Не ги ли посрещне, цялата група нахълтва в двора и започват претърсване на цялата къща и навсякъде другаде. Щом го открият, захващат да го “тулумят” по гърбината с тулумите докато се съгласи доброволно да бъде “оженен”. Ако не получат съгласие (а обикновено той се съгласява), започват насила да го “женят” за доведената от тях “булка”. Избарабаряват го (слагат, нареждат, поставят) до предрешената булка и попа започва да ги “венчава”, да ги “жени”, да им “чете”. Това става с весели задявки, подвиквания и подмятане от присъстващите. През цялото време музикантите свирят като на сватба. Щом попа спре да чете, всички с още по – голямо въодушевление започват да го приканят да “легне при булката и да се отсрами”. Най често “младоженецът” се противи, но “булката” се нахвърля върху него, сабаря го на земята и започва да имитира “гуй, което правят мъж и жена”. Накрая всички му честитят “булката” и “сватбата”, и започват да го подканят да почерпи “сватбарите”. Той изнася ракия, вино и мезета и започва сватбената веселба. Когато се поначерпят, цялата група тръгва към следващата къща на стар ерген за да “оженят” и него. Така обхождат цялото селище, докато “изпоженят” всичките стари ергени. Според вярванията, “тулумен” и “женен” стар ерген, обезателно ще се задоми до следващия Песи понеделник.

В много близка връзка с разглеждания обичай е и “закукването” на старите ергени и моми на последната седянка. Тя се прави на Велики (сирни) заговезни и последното седенкарско събиране се нарича “закукване на седянката”⁴. С него се поставя край на

“Тулум” или “Ергенска сватба” в с. Ганчовец, Дряновско 1926 г.

седенкарското време. Тази седянка има обреден характер, затова присъствието ва всички седенкари е задължително. Този път момите идват “без урки” и не носят никаква работа, тъй като на последното събиране никой не работи нищо.

Когато се съберат всички седенкари, започват “закукването” на старите ергени и моми. По-младите правят една дълга дървена кука и с нея закачат (спъват) краката на застарелите с думите: “Да си съ уженил (а) тъз гудина, чи дъ ни тъ куким сига! Дугудинъ веки дъ ни тъ куким!” Първите думи са укорителни, а вторите пожелателни за скорошно задомяване. Обикновено момите общо “закукват” ергените, а те момите.

След общото “закукване” започва индивидуалното. То вече не е насочено само към старите, а всеки момък и мома може да “закуква” тази и този, когото харесват. Сега не се произнасят никакви думи и наричания, а се тълкува и възприема като безмълвен любовен знак, като обяснение в любов без думи.

Описанието ни представя един сравнително цялостен и добре структуриран обичай от системата на ергенската маскарадна обредност. Повърхностният поглед открива голяма концентрация на традиционна комичност в изпълнението и висока степен на атрактивност и забавност като обща характеристика. Веселието

не е само за създаващите го участници и изпълнители, а и за наблюдаващите го “зяпачи” и “сеиржии”, които неизменно следват ергенската група.

Тук ще се опитаме да погледнем зад най-външния слой на забавност и да открием обредната сериозност, като смисъл, значение и предназначение, семантично съдържание, обредна структура и магическо естество. Затова най-напред ще насочим вниманието си към обредното време.

Както вече отбелязахме, обичаят има неизменна времева фиксация в народния календар. Изпълнява се на първия ден от строгия и продължителен великденски пост. Предхождащото го и свързаното с него “закукване” се прави предния, който е краен ден на седенкарското време, на последната за годината седянка. Според традиционното обичайно право в периодите на пост не се правят седенки, не се вият хора, не се вдигат сватби, не се правят годежи, не се пращат сватовници, не се иска мома за невеста. Тези седенкарски и сватбарски забрани продължават и след преминаването на постите и през цялото лято, когато времето е “работно”. Народът казва, че “докато хляба не влезе в хамбара, седенки и сватби не се правят”. Чак когато се заесени, когато “кърската работа понамале и се отика”, когато дойде Голяма Богородица и се накладе първата седянка, тогава момите и ергените се засъбирват отново да седенкуват и оттогава се задигат и сватбите. Това е доста продължителен период, табуиращ седенките и сватбите. Затова приближаването края на седенкарското и сватбарско време навява тъга в душите на момите и ергените. Те заживяват с мисълта и очакването на догодишните седенки и сватби. Така пее и една песен:

“... Остани, сбогом седенчице,
ще се видимо догодина,
догодина, до по-раничко...”

(Шуменско)

Началото на Великденските пости бележи края на тазгодишната възможност за задомяване, което значи, че старите моми и ергени за пореден път са пропуснали шанса да променят социалния си статус. Те отново остават в състояние, на което традиционното общество не гледа с добро око. Според патриархалното виждане, незадомените не са пълноценни хора, при тях нещо не е наред, до някаква степен те са обществено изолирани, някак си не се вписват

в общоселищния колектив. Всеки им се подиграва и се държи пренебрежително. За тях големия български народовед Димитър Маринов в края на XIX в. обобщава: "... който се не ожени, той не е човек".⁵ Негативизмът е насочен предимно към стария ерген. За него народът казва: "... да е бил способен за нещо, он чеше да се ожени и челяд да отгледа, а не сега да е като чунгар (загорял пън в гората), дека секо куче, като мине край него, дигне задня нога и го замоча" (СбНУ, 40, с. 232).

Традиционното отрицателно отношение към незадомените е породено от важноста на брака в човешкия живот. Той е необходим и неизбежен, както са началото и края на човешкия живот. Смята се, че раждането, сватбата и смъртта са трите върхови момента в живота на човека, предопределени от Господа. Според мирогледните представи "женитбата е дадена от Бога" и нежененето се възприема като нарушение на божията повеля.

Народът казва, че докато са млади, момите и ергените се женят сами. Като попреминат женитбената възраст, започват да ги женят хората. Прехвърлят ли младостта и станат стари моми и ергени, започва да ги жени дявола. В това си състояние те са в нарушение на традиционния обществен порядък и се явяват като негови нарушители. И тъй като всяко нарушение търпи съответната санкция, незадомилите се през изтеклия седенкарско – сватбен сезон трябва да понесат традиционно регламентираното обществено наказание – публичен обреден бой.

Обредното наказание е пряк резултат от нарушаването на традиционно регламентирания и установен възрастов порядък при задомяването на хората. Според народните вярвания, най-важното нещо за всеки човек е да създаде семейство, да му се народят деца и да продължи рода. Всяко забавяне и отсрочване началото на този социално – биологичен процес крие и е потенциална заплаха за нарушаване и разрушаване на определения социален ред. И точно стария ерген и старата мома нарушават традиционния порядък и застрашават най-важната и основна част в социалната структура – семейството. Затова традиционната обичайно – обредна система задейства основната си функция на социален регулатор за да възстанови нормалния ред и ход на нещата.

Възстановителната процедура, според разглеждания обичай, има два обособени структурни елемента. Първият е обредния

бой с тулума, действено определен като “тулумене”. Вторият е разиграването на “Ергенската сватба”. “Биенето” и “жененето” са последователно изпълними обредни действия. Но докато първото (тулуменето), в някои случаи може да бъде предотвратено (при доброволно съгласие на стария ерген да го “оженят”), то второто (жененето), е задължително и се прави при всички случаи.

Както вече отбелязахме, обредният бой има санкциониращ характер, заради нарушения, традиционно определен социален порядък. В същото време той изпълнява и ролята на стимулиращо действие за осъществяване на пропуснатото и неосъществено до сега задомяване. Ефектът на стимулант, инициатор и подбудител идва от цикличната повтораемост на “тулуменето”, всяка година, по едно и също време, по един и същи начин, ако не се премахне причината за боя – истинското неомъжване. Прави впечатление, че колкото по-застарял е ергенът, толкова по тежко е “тулуменето”. Постепенното утежняване на наказанието също е насочено към прекратяване на причината.

Съществено значение за естеството на обредното изпълнение има и “инструментът”, с който се нанася обредния бой. Важността му дори определя и наименованието на обичая. На пръв поглед е странна употребата на “тулума” като ударно пособие, тъй като много по – удобно ще е да се използват класическите за тази дейност, тояга, пръчка, кол, хвърлящи предмети или други по-подходящи и изпитани за целта неща. В случая, биенето с “тулум” привнася допълнително семантично съдържание на изпълнението.

Според речниковото⁶ определение и тълкуване, “тулум” е “одрана като торба животинска кожа, в която държат сирене, масло, катран” или още със значение на мях, корем, търбух, шкембе. Като биещо средство, тулумът трябва да е празен, “за да плющи по гърба, когато налагат стария ерген”. Със същото наименование е и обредната употреба на празен, незтупан брашнен чувал или празна напепелена платнена торба, “че като се удря с нея да се вдига пушек”. Всички те съдържат една обща идея за празна вместимост, за празнота. Тази насоченост кореспондира директно с причината за боя като наказание за неомъжването и за несъздаване на семейство. В народните вярвания и представи семейството се възприема и нарича “къща”, разбирана като “пълна къща”, “целокупна къща”. “Да ти е пълна къщата!”, “Да ти се пълни

къщата!“ е благопожелание за добро семейство и добър семеен живот. И обратното, “Да ти се опразни къщата!”, “Да ти опустее къщата!”, “Да ти се разтури къщата” са най-страшните и лоши клетви, които могат да се отправят към някого.

Употребата на празен “тулум” като наказателно средство съдържа кодирана причината за обредния бой чрез имитативното уподобаване на празната къща, равнозначна на ненаправено семейство в резултат на нежененето. Това е и основното обредно съдържание на първата част от обичая “тулум”.

“Ергенската сватба” или “жененето” на стария ерген за маскираната булка е естествено продължение на “тулуменето”. То започва веднага след боя или непосредствено след доброволното му съгласие. Разиграването на пародийното женене се прави “като на истинска сватба”. Или, на обредно ниво се възпроизвежда на ужким това, което не е направено, когато е трябвало да бъде сторено. Обредното време на изпълнението е веднага след окончателното преминаване на сватбения период за годината. Този времеви избор се определя от убеждението, че това което не е станало сега, трябва да се случи реално в предстоящото сватбено време. Това категорично се потвърждава от народната вяра, че “тулумен” и “женен” стар ерген на Песи понеделник, непременно ще се задоми до идната година по това време. В случая обредното време е адресирано към началото на предстоящото сватбено време. Тук откриваме приложен основният магически принцип, че “подобие то ражда подобие”. Или, за да стане нещо реално и наистина, първо, предварително, в началото му, трябва да се направи магическия му обред, който да заложи имитативния магически код и модел на желаното. И тъй като тук целта е да стане реалната сватба на стария ерген, то по силата на древното магическо мислене, това може да се постигне чрез предварителното му обредно и магическо “оженване” преди настъпването на очакваното за това време. И точно Песи понеделник е това време. Отминал е един сватбарски период, но предстои ново сватбено време в което очакваната сватба ще стане, защото е направен обичая “Тулум”.

В описанието отбелязахме и обредното “закукване” на старите ергени и моми на последната за сезона седянка. То също е производно от изтичащото седенкарско – сватбено време и неосъщественото все още задомяване. Обредното му съдържание

е насочено към реализирането на този пропуск в предстоящото седенкуване. Като изпълнение, “закукването” (закачане с кука) има стойност на имитативно любовно магическо въздействие за привличане, чрез уподобяване на желания резултат – “както момите закукват (закачат) ергените с куката, така да се закачат и ергените за момите”. Същото значение се влага и в персоналното “закукване” – “Както Стоянка закуква (закача) Стоян с куката, така да се закачи и Стоян за Стоянка!”. С това обредно магическо действие се поставя началото на веригата привличане – залюбване – поискване – сватба – задомяване, което да стане в предстоящото седенкарско – сватбено време, тъй като не е станало в отминалото.

Казаното до тук определя ергенския празник “Тулум” като обредна женитбено – любовна магия, насочена предимно към старите ергени. Независимо от случаите на “закукване” и “тулумене” на някои стари моми (те не се подлагат на обредно “женене”), обредната насоченост има преоритетно мъжка (ергенска) характеристика. При тази обредна ситуация традиционното общество гледа по – снизходително към старата мома, тъй като жената според патриархалните норми няма иницираща роля. В обичайните форми на любовни отношения и взаимоотношения, тя трябва да бъде избрана от момъка, да бъде залюбена от него, той да и се обясни в любов и пак той да я поиска за жена.⁷ Традиционното обичайно право я поставя в подчинено положение от мъжа и я лишава от любовна инициатива. Това и състояние донякъде я оневинява за закъснялото задомяване. Затова и обредното отношение към нея е по-меко и по-леко.

Бележки:

1. Снимката е от фонда на Исторически музей Дряново с Инв. № III – 3475. Позволявам си да благодаря, че ми беше любезно предоставена от директорката на музей г-жа Тоня Белчева.

2. Мои записи.

3. Люлеенето на кучетата (въртене, бесене) е обичай против болестта бяс. На Песи понеделник всички стопани си извеждат кучетата извън селището, провесват едно двойно въже на някой клон, поставят кучето между въжетата и го осукват. После залюляват кучето и то започва да се люлее, върти, разсуква и лае силно от страх. Щом люлката спре, кучето пада на земята и побягва уплашено надалече. Вярва се, че с него си заминава болестта бяс.

4. А. Гоев, Седянката. С., 1986, с. 84.

5. Д. Маринов, Жива старина. Етнографическо (фолклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско и Врачанско. Русе, III, 1892, с. 5.

6. Речник на редки, остарели и чужди думи в литературата ни от края на XIX и XX век. Редактор Ст. Илчев, С., БАН, 1974, с. 513; Български тълковен речник, III изд. С., БАН, 1973, с. 1062.

7. А. Гоев, Знак за обич във взаимоотношенията мома – момък. – В: 100 години музейно дело. Юбилеен сборник, Габрово 1983, с. 103-112.

The bachelor feast “Tulum”

Angel Goev
Resume

The study treats the bachelor feast “Tulum” organized on the first day of the Long Lent. It is directed mainly to the old bachelors as a ritual punishment for their not having been married during the recent working-bee – wedding period. The ritual sequence of realization is traced out and the set symbolism and semantics are searched for.

The feast participants are unmarried young men from the settlement. Structurally the custom has two main ritual centres. The first one includes punitive beating up of the advanced age bachelors with a leather bag (tulum) or an empty flour sack. Right away the beaten up lad is subject to” marriage “ to an young man disguised as a bride who is a basic ritual figure in the bachelor group. The “marriage ceremony” is performed by a man disguised as a priest. The performance is a parody and is accompanied by laughter, ridicule and jokes.

According to the traditional beliefs and concepts this is fulfilled in order to marry the old bachelor during the next working-bee -wedding period. In principle the nature of this customer can be described as love-marriage magic.

Гергьовден като градски празник

Татяна Цанкова

Настоящото изследване е посветено на Гергьовден – най-големия пролетен празник за габровци, битувал в градска среда от началото докъм 40-те години на XX век. Използвани са спомени на участници в празничната обредност¹, съхранявани в архива на Дома на хумора и сатирата, както и лично събирани анкети от свидетели на гергьовденското веселие².

В началото и до средата на XX в. съдържанието и функционалната насоченост на много от обичаите, свързани с продуциращата символика на празника Гергьовден, са отмрели. Няма го обредното жертвоприношение (коли се агне, но действието не се осъзнава като жертвоприношение), както и свързаните с гадаене на бъдещо плодородие на стадата обичаи. Утвърждаването на капиталистически отношения става причина за значителни промени във функционирането на отделни елементи от празнично-обредния комплекс. Процесът на промяна е в посока на преосмисляне на някои обичаи вследствие на промяна в миогледа на хората, които започват да възприемат празника като сбор от наследени от миналото културни ценности.

Празникът в Габрово е традиционен. За него съобщава и историкът на Габрово д-р Петър Цончев³: ”На Гергьовден габровци дружно, комшийски и роднински – на обща трапеза ядат агнетата си”. Особено ярко е било празнуването в центъра на града, т. нар. ”Шести участък”. Целта на празника е била човек ”да поразпаше каша”, сиреч да се освободи от натрупаната през трудовия делник психическа енергия. В своите спомени ”Увеселението в 6-ти участък на Гергьовден в Габрово” габровецът и съвременник на събитията Кою Янков характеризира празника като ”най-светъл, най-радостен, най-слънчев”. Като постоянна квартална традиция ”по блясък и изпълнение затъмнила дунамите на всички други габровски квартали”.

Пригответленията за празника могат да се обособят в две групи: домашни и улични (колективни).

Домашните пригответления се изразяват в приготвяне на агне за курбан във всяка къща, а по-заможните фамилии приготвяли

по две – едно за семейството и второ – за гостите, попа и циганите-музиканти. Съвсем по габровски агнето се купувало за 5 лева, а кожата му се продавала за 10 лева. Както отбелязва д-р Цончев в посочения по-горе труд, “На Гергьовден във всяко семейство се коли агне. За печене във фурна или пещ одраното и изпрано агне се поставя в калайдисана бакърена тава, между дъното на която и агнето се прекосват обликови и очистени от кората букови клечки, за да не залепне агнето о тавата. През време на печенето клечките се напояват от агнешкия сок и когато наутрето цялото агне е изядено, клечките били уж туряни в съд с вода, за да врат на огъня за чорба. Оттам – вариклечковци, защото варят клечките на гергьовското агне”⁴. Друга версия за произхода на нарицателното “вариклечковци” сочи, че всяка тава с агнешко имала поставена различна по вид клечка за белег (нишан), за да не се объркат тавите. Градската анекдотична традиция пази спомена за разменени тави, което наложило специално съобщение на Общината за въвеждане на ред във фурните. Габровският градски глашатай Рачко Хр. Белчев, или както всички го знаели Ранката Барабанката, поднесъл съобщението в обичайния си римуван вариант (макар че в него, може би заради римата, се говори за юрдечка):

Станало е пречка
заради една гювечка
с печена юрдечка
от Алтън Дечка,
дето е сменил
неговата гювечка
с чужда, по-тлъста юрдечка.⁵

Според стари габровски рецепти агнето се пълни с дробине, зелен лук, тарос, джоджен, червен и чер пипер, захар, сол, стафиди и ориз. Вече опеченото агне на фурната на бай Кръстю Кесаря се украсява със зелена букова клонка. Поднася се със зелена салата от Дебелец или Килифарево. Питиетата към агнешкото са: ракия, вино, сайдер, пивоквас и сода. Приготвяни били още и кръгли гергьовски краваи, като по-големите били за празничната трапеза, а по-малките – за раздаване за здраве.

Уличните приготовления включват действия, извършвани по заповед на общината, като помитане и изхвърляне на боклука, а също и прокарване на осветление по средата на улицата. Става дума

за уширението, което се получавало при сливане на Циганската и Чехларската махали пред кръчмата на Рачо Буров. Децата опъвали разноцветни гирлянди от хартия и балони. Под ръководството на учителя Павел Банковски те правели и големи балони от хартия, подгръвали ги с топъл въздух и ги пускали да хвърчат.

Украсата на всяка къща и на улицата включвала окачването на букови раззеленили се клони. От тях децата си правели колиби. Отговорник за тази важна работа бил Костадин Буров. От Калпазаните или от Синкевица били докарвани с каруца още зелени клони. Обичаите да се закичва със зеленина домът явно са остатък от древни вярвания за пренасяне на жизнената сила на растенията върху хората. В този смисъл трябва да се схваща и тегленето на кантар сутрин, окачен на разлистило се дърво или люлеенето на люлки, също вързани на зелено дърво. Буквално целият град “буква” в зеленина, за да “бучат” през цялата година работилниците, дюкяните, къщите. Ето какво споделят в спомените си преживелите празника: “... Само за два часа кривите сокаци на 6-ти участък от Пеюв геран до Топлика ставаха неузнаваеми – това не беше вече улица, а направо пролетна горска алея! Като се притури и нощната илюминация от електрически крушки и книжните гирлянди – това бе една феерична гледка... Прибавете към това и хилядният засмян народ, който се движи из тясната улица, виковете, поздравленията – такова нещо не се прави всеки ден – зажаднялата за веселие публика е щастлива”⁶.

Масите и софрите се редят направо на улицата. На Гергьовден цялото домочадие закусва с прясно мляко. В други дни млякото влиза в къщи само когато има болен, но не и на този свят ден.. В трапезата пред дома участват всички – истинско всенародно веселие. Тавата с агнето се прикадява задължително от поп Златю от Енчевци. Във веселието се включват гости и от другите габровски махали – Горната, Бочаровата, Грънчерската и др. Всеки има приятното задължение “да яде, да пие, за да не обиди домакина, и да пее с пълен глас”. Който се дели от софрата, се счита, че е на лошо, на кутсуз през цялата година. “Всички – бедни и богати – са на една линия пред закона на масовия празник – едно истинско народно тържество!”⁷ Всяко семейство изнася маса отвън на улицата пред къщата си и слага на нея тавата с агнето. То не се разчупва без музиката.

Музиката се уговаряла предварително. Отговорникът, кръчмарят Цанко Юзът, изпращал телеграма до Арапа, водача на прочутата циганска музика от Лясковец: “Арап, тръгни! Юзът.” И получавал отговор: Юз, тръгвам! Арапът”. Били канени също и казанлъшки музиканти – с цитра, кларинет, цигулка и солист-певец. Без покана идвала мурска музика с тъпани и зурли от Думешлари (днес Осетеново, Карловско). Музиката се появява по начин, измислен от Арапа, за да направи впечатление. Свирачите предварително се разпръсвали още от гарата в различни улици и оттам, като всеки свири на своя инструмент, постепенно стеснявали кръга и се събирали на мегдана пред Рачо Бурата, където почвала общата свирня. Тази музикална импровизация наричали “Изгубената поща”. С нея отбелязвали същинското начало на гергьовското увеселение.

Специално внимание се отделяло на песните, които колективно се пеели от габровци, когато попаднали, по думите на участник, в “царството на големия кеф”. Песните се пеели в съпровод на музика. Веселбата се откривала от Начо Ножаря – голям песнопоец – с песента “Св. Георги убива ламята” – песен, която той знаел от майка си. Песента се пеела за бекет, за да не става суша през годината. Информаторът Кою Янков (роден 1915 г.) посочва, че репертоарът наброявал над 150 песни, пети при колективното веселие⁸. Сред тях са “Хан Татар” и “Капитан Никола”, песни от репертоара на народния певец Борис Машалов, народни песни от местни песнопойци като Цана Донева – Енчева от с. Ябълка, Тотю Молдована от Вуевци, Тота Мерджанова от Калпазаните, Стефан Бойновски от Трънето и др. Сред песните има и такива за сензационни събития от репертоара на панаирджийския певец Паруш Парушев, а също и градски песни по текстове на П. Р. Славейков, П. П. Славейков, Ботев, Чинтулов и др. Пеели се и весели песни – “... тогава ще видиш грубия еснаф разнежен, метнал ръка на врата на жена си и пее като занесен...”⁹

По време на трапезата се разказвали също приказки и лакърдии. Прочут разказвач бил дядо Христо Мерджанът, а коронният му номер – да разкаже “Тарльовата”. Провеждали се разговори за това как върви занаятът или търговията, уреждали се лични и битови проблеми. Участието в общата трапеза, общуването по време на празника укрепвали връзките между членовете на семейството, възстановявало се нарушеното единство между отделните семейства

и родове. В този смисъл празникът в цялата му пълнота разкривал душевността на габровеца.

Независимо от настъпилите промени през XX век Гергьовден със своята неповторима атмосфера, обща трапеза на открито, със своите песни, хора и люлки, продължавал да се тачи като един от най-веселите пролетни празници на възраждащата се природа. Честван в деня на християнския светец Георги, считан за покровител на овчарите и стадата, празникът засяга всички страни от живота на габровеца, свързан е с мечтите му за изобилие във всичко, за богат и щастлив живот.

Еднотипната по своя състав празнична обредност се отнася към няколко основни кръга. Някои от тези кръгове, които не са свързани с поминъка на габровеца – като скотовъдните обичаи и обреди – са отпаднали от празника. Останали са ония обичаи, свързани с осигуряване на здраве и благополучие в семейството и то видоизменени и пригодени към градската среда на битуване. Общата трапеза на открито, курбанът, посветен на светеца-патрон на празника, празничното веселие (песни, хора и люлки) бележат елементите на градския празник Гергьовден в Габрово до 40-те години на XX век.

Бележки

1. Архив на ДХС. Кою Янков (род. 1915 г.). Гергьовден в VI частък. Спомени (42 стр. ръкопис).

2. Архив на ДХС. Информатори: Иван Пеев (род. 1915 г.), Н. Зеленодръвски (роден 1921 г.), Мара Ковачева (родена 1919 г.), Р. Бумов и др.

3. Д-р Цончев, Петър. Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 101.

4. Пак там, с. 107.

5. Архив на ДХС. Кою Янков, цит. Ръкопис.

6. Пак там.

7. Пак там.

8. Ето някои от посочените от Кою Янков песни:

Ти ли си, Анче,
Ти ли си, душо,
Дето на мене казваше,
Че от любов не се умира!...

Любето ме кани,
Сладка ле, майчо бе,
Шафер на сватбата му
Шафер да стана...

Аз ти постилам шарени черги
Да лягаш, либе, да лягаш,
А ти си стягаш хранено конче,
Да бягаш, либе, да бягаш...

Кирчо на чердак седеше
Че(х)льовско вино пиеше,
Печено агне ядеше.
Отдолу иде Калудка,
Калудка млада, хубава...

Петлите пеят на разсъмване,
Пусни ме, дядо попе, да си ида.
– Тези са петли лъжовни,
Постой, почакай още е рано...
Постилай, Мико, застилай,
Таз вечер я няма чорбаджийката,
Ти ще си таз вечер чорбаджийката...

Доста сме яли, яли и пили -
Тлъсти агнета, вино червено...

Пита ли, Тинке, майка си, джанъм,
Дава ли тебе на мене?

Сърдце пламтящо ще угасне
И няма да ме има вече мен
И ще плачеш ти за мене,
Но аз ще бъда вече отделен...

Търсила е майка сина своя Янка -
Не намери майка Янка в дюкяна,
Най намери Янка майка в хладна механа.

Ах, Вангелино, Вангелино,
Кат си бяла и червена
Защо не си, защо не си
Малко по-височка...

С вярна клетва ме измами
И прилъга със сълзи
Че подир ме ти остави
В люти мъки неволи...

Купил съм си шише ракия,
Ала няма с кого да я пия,
Мойто либе още го няма
Да пия, да се напия.

Ой, Сандьо, Сандьо,
Сандьо Стамболийски,
Де остана твоята слава...

В София над Черната джамия,
Грее полунощната луна,
А аз млад затворен,
Връстник на майските цветя...

Пустия му Дянко Калинкин
Откакто жандарин стана
Булка не остана...

9. Характеристиката е на Кою Янков от цит. спомени.

St. George's day as a town feast

Tatyana Tsankova
Resume

The study is dedicated to St. George's day – the biggest spring feast according to the Gabrovoians who had experienced it and which was typical for the town's life since the beginning to the 40s of the 20th century.

A lot of changes in the content and functional purpose are discerned in the celebrating of St. George's day in town environment. The traditional customs are reconsidered and modified in accordance with the new social-economical conditions and the changed view of life. The new generation perceives the holiday as a set of cultural values inherited from the past and adapted to the town's way of life. The common table in the open, the boiled meat, dedicated to the patron saint and festive rejoicing characterized the town feast of St. George's Day in Gabrovo during 20th century.

Котленската хуратá (за характерния котленски говор и бит)

Светла Радева

По фонетична и морфологична характеристика котленският говор съотнасяме към източно-българската диалектна област. Още проф. Милетич го поставя в една група с еленския и дряновския, главно поради еднаквото смекчаване на зъбните съгласни пред меки вокали. Основата на аналитично изследване по проблематиката дава Коста Петров¹, който също акцентира върху особената отлика на котленския говор – силната палаталност на консонантите.

Тук ще очертая основните белези и отлики на котленския говор, които откриваме в широко известните на котленци епистолярни и разговорно-битови образци от Възрожденската епоха, и в наименованията на явления и предмети на бита. Тяхната жизненост откриваме днес в сценичната самодейност и ежедневието. Стилото те се отличават с експресивно-емоционална окраска, разкривайки нрава на котленци. Жизнеността на народния говор е от особена важност сега, когато се наблюдава трайна тенденция на навлизане на чуждици в българския език. Жизнеността е проекция на мотивацията за връзка на лингвоносителя с народностната морално-етична ценностна система, с родовия корен.

В съобщението си ползвам и се опирам на:

❖ Текст “Котленска хуратá” (раздумка; разговор на седянка – от “хортувам”, т. е. говоря) – един от първите образци, запазени паметийно в Котел по подобие на устното народно творчество; заживял като ученическа самодейност в 20-те години на XX век, ползван и сега от самодейците – архив на музей на котленските възрожденци.

❖ Лексика от живия котленски говор от информаторите Цанка Джурова, Пенка Гичева, Нелли Митева, Величка Радева от Котел.

❖ Запечатаните до степен на преданийност писма на котленци от странство и гурбетчийство до семействата в Котел-касаба, чието запазване дължим на събирателската дейност на Иванка Йкова.

❖ Котленски народни песни.

- ❖ Мемоарни бележки на Рафаил Рандев от Котел.
- ❖ Събран от Захари Собаджиев лексичен материал от Котел.
- ❖ Архив на Петър Цончев – архив на МКВ
- ❖ Котленски прякори, събрани от Захари Бабин Жендин – архив на МКВ.

Ето и характерните белези на котленския говор при гласните:²

- Потъмняване на неударени “а”, “а”* – Кóлидъ, свѣтѹвѣм, вѣрв ахъ, хѣйвѣр ът, пѣк ът; още: иглѣ, мѣглѣ, хурѣтъ
- Изпускане на “а” в членната форма на притежателното местоимение – нáштъ, вáштъ; или пѣк: нáштъ, вáштъ;
- Преминаване на палатално “а” в палатално “е” – пи а́н/пиѣ ни, б егáхми; още: б елá; също: кут ѝ, туг ѝс; или пѣк: уфчѣ р; аналогично: див а́к (Никола Узун Дивяк ът)
- Преминаване на “е” в “и” в неударена позиция – силó, сидлó; вѣсил, грѣбин , прѣстин , дѣвир , дѣнир , жинá, кулѣни, пѣсин – писинтѣ, примя́нъ; мѣни, тѣби; още: сѣр ън и, кѣлдърѣм ън; или спомагат. глагол: тази гудѣна и рѣзмѣрнѣ
- Омекчаване на “е” след гласна и в началото на думата – напр.: ни ѣ (не е), куѣ (кое), ѝѣсин, стуѣ , играѣ
- Силно потъмняване на “е” в “ъ” в думите: прѣстѣл къ, цѣлѹвѣм
- Лабиализиране на “и” в “у” – жуф, жувá, ичумѣк ; също и чушмá (е → и → у)
- Неударено “о” в “у” – удѣ, кѣсну, купрѣвѣ, дудóхъ
- Стеснен изговор на “у” в “и” – клич (ключ), дигѣ н (дюкян)
- Метатезата рѣ→ър: пѣрт

Най-важната особеност във фонетичната структура на котленския говор е силната палаталност на зъбните съгласни, когато се намират пред меки гласни и особено пред рефлексите им.

✓ Така “д”, “т” пред “е”, “ю”, “я” (а, у) преминават в “к”, “г”: г áду (дядо), г áти (дете) – г áцъ (деца) – г áтету (детето), те шѣ гут ът (те ще гудят, т. е. сложат), диг ѣн, к áхнугу (тяхното), фáнъх

* апострофът е знак за смекчаване на гласната или съгласната – бел. авт.

му прѣк ѣтъ (хванах му предята – т. е. изпреварих го), дудѣ си пу виѣ алу (дойде си по видело, т. е. по светло), бѣрук ѣн (Барукяното кладенче – местност), прѣск ѣн (прилагателното име: прѣстен); също: лѣк ѣк и нѣкѣк, където крайното “т” → “к” се втвърдява, но остава “к”. Още: Рѣнг у (Рандю), Гѣнг у (Гандю), Бѣк у (Петър Кръстев Бако – учител в ср. на ХХ век), Грѣг уфѣц (Градювица – местност), г ушемѣ (дюшеме), г ушѣк (дюшек).

✓ Аналогично се разпространява “к” вм. “к” – дѣрѣк , кѣлпѣк , кѣлпѣк ѣт, прѣпик , кѣмик ; също: кибрѣк , пѣк (пѣт: Царският пѣк – т. е. главната улица в Котел).

✓ В някои случаи консонантната група “лк” пред “и” в мн. ч. преминава в “л ки” и по аналогия се пренася в ед. ч. – пустѣл кѣ, учѣтил ки, но бѣлкѣ.

✓ В постпозиция “н”, “л”, “р” силно се смекчават: кон , угѣн , пѣсин , сол , пѣпил , звер , випѣр (вампир).

✓ Освен общохарактерното обеззвучаване на звучните съгласни в края на думата, срещаме и общи изменения в групи съгласни: кт, жд, дн, мн, вн, хв и др. Напр.: дѣхтур, хустѣн, чуздѣ, пирчѣн, фучѣлу, кѣхчи, нѣхчи, млѣгу, грѣмнѣ, фѣнѣх, сѣнди, Грѣшк и дол (Грѣцки дол – местност). Отпада “м”: випѣр , випир ѣсвѣ (вампир, вампирясва); отпада и “в”: удѣ, ѣсѣк, кѣкѣ (какво).

Морфологично се срещат типично котленски структури: ударено “ѣ” в прилагателните имена от ж. р., ср. р. – дивѣ рѣбутѣ, вѣрлѣ рѣкѣ ѣ, тимнѣ мѣглѣ, б ѣлѣ Рѣдѣ, чуздѣ, нувѣ; но и мѣлкѣ мумѣ, рѣзмѣрнѣ гудѣнѣ.

Определителната форма за ж. р. ед. ч. може да е ударна и безударна – систрѣтъ, дулинѣтъ, гурдустѣ.

Срещат се сборни съществителни имена в мн. ч. – жинур ѣ, мумчѣштѣ.

Някои събирателни съществителни и прилагателни приемат окончание на ср. р.: мѣжету, Зло стѣн и (Злостен – местност).

Запазени са и остарели форми на родителен падеж: бѣк ѣ гу немѣ, шѣ му дам пѣрѣти пу К ирѣлѣ; също и на дателен падеж: Иван дѣмѣ г ѣду си (Иван дума гяду си, т. е. на дядо си).

Личното местоимение за 3 л. ед. ч. ж. р. е “ти ѣ”, а за мн. ч. – тѣѣ.

Ще посоча и някои типични лексеми, употребявани и сега, в болшинството си несъобщавани в изследвания³: бляхóсвам (заблуждавам), було (покривало на камина), брихнал (зачервил се), вилно́ (палаво), вóнта (жена, която не чисти), дилаф (маша за печка), избѣкáтвам (ококорвам се), збутуня́свам (не добре довършвам нещо), ицѣ-бицѣ (отбрано ястие), кѣврин и (кривене, присмех), курна́с (горделива), кашмерѣ се (подиграва се), лалóсвам/лахóсвам (говоря за някого), какаванин (небрежен), ливóсвам (удрям плесница), лóнджа (множество; извор на нещо), максу́л (сборно същ. име за продуктите от трудова дейност), мухавѣн е (помайване), мущура́к (тоалетна), нефѣла (лоша, мързелива – отгук и “нефелити песни”: със скрит нецензурен подтекст), нехаеш ли (добре ли си), набѣвам (замазвам огнище или комин), пашмаги (рязани от цървули чехли за двор), петимѣсвам (страхувам се), пели́ш (прякор на подбив), пѣтура (резен хляб), пирна́ту (пъстро), плюски (празни, злонамерени думи), попѣржа (ругае, псува), поревни (прииска), пусрешник (антре), протка (врата), пуфти (пафти), скрехнат (спретнат, наконтен), спастрям (спестявам), суштѣйка (прашинка), табан (изсушена смокиня), кѣдряви тиганици (пържени бухти със специална кѣдрева форма), фѣрфѣрѣ (вягърничав), фанала го дѣмла́та (отнесен, несъсредоточен), фѣркули́ца (вилица), хендѣк (неравна улица), холта/фолта (разходка от край до край), цѣцѣрли́ва (засмяна и приказлива), цѣкли́ (очила), чинка (салкѣмче грозде), шурульбóсана (смотана, неугледна).

Прави впечатление численият превес (макар и да не претендираме за изчерпателност) на оценъчни думи, най-вече с отрицателна окраска, неодобрителни, определящи характерната котленска черта да се открият и осмеят недостатъците на другия.

Без примерите на живия народен говор не бихме могли да почувстваме експресивната въздейственост на речта. Тя е отражение на бита и душевността на котленци. Битът на котленци, ролята им на колонизатори на Добруджа е известна проблематика, обстойно изследвана. Не са популярни, обаче, образците на народната реч.

Известно е, че котленци се славят с упоритото си трудолюбие и пестеливост. Мъжете-овчари са по добруджанските полета и къшли почти целогодишно, завръщат се само за няколко месеца при семействата си в Котел. Изпращат кервани с максу́ля (продуктите

на техния труд – месо, сирене, кашкавал, вълна и др.), за да могат жените да приготвят зимнината и обработят вълната за шаяци, аби, килими и платно. Главната тежест в този процес на тях се падала. Изобщо, ролята на жената е основна в живота на котленци. Затова често името на сина в прякора се идентифицирало с майчиното (като фамилно): Андрея Минин, Печу Вендин, Захария Бабин Жендин⁴.

След тежкия трудов ден котленки се събирали “на хуратъ” пред протката, “на пѣк ъ” (на пътя), или на седянка – и да попредат, плетат, и да се разговарят и осмеят близки и познати, и да икономисат топливо и светило. От това общуване са се родили прословутите котленски прякори и одумки – казват, че в Котел и да кихнеш в едната махала, в другата ще ти извадят прякор и изкарат песен. “Скупосни чистулки” били котленки, но и присмехулки, та и до днес се помнят одумките им. Хуморът като комуникативен стилистичен елемент на езика, винаги е бил индикатор на човешката издържливост и борбеност на духа. В котленските одумки виждаме самочувствието на стопанките, душевната им сила, издържливост и реалистична самооценка, да могат да устоят на житейските изпитания. Те носят оттенък на присмех, тънка ирония, достигаща понякога до умиление, въздействащи сега носталгично.

– *Чухти ли нувоту, мъри? Убрали Гангя Грагювецъ.**

– *Лильох, ъми що сѣ му зели?*

– *З ли му кр мѣкѣт с цѣкалуту, пунгѣѣтѣ с прѣхѣнтѣ и две пѣри дребни*” – упоритият труд и пестеливостта не позволяват на котленци да не ценят даже и дребните неща.

На идния ден – друга новина, и тя силно вълнуваща:

– *Чухти ли, мъри, нувоту? Момкѣ избягълѣ в пунѣд льник ут млѣдуж никѣ.*

И спонтанно се е родила песента за избягалата булка, чиято майка я търси, но се стареа да прикрие факта, като подпитва дали дъщеря ѝ не раздава традиционните “къдряви тиганици” със сладката ракия:

* Тук и до края цитатите се дават в изговор. Обикновено писмената реч у болшинството котленци е следвала фонетичния изговор. – бел. авт.

Липцѣлѣ (липсвала) е бялѣ Мѡмкѣ в пунд лѣник нѣ рѣкѣ□ѣтѣ.

*Трѣгнѣ майкѣ да я дири – ут кѣштѣ в кѣштѣ хлѡпѣши,
ут диг нѣ нѣ диг нѣ пѣтѣши:*

*-Духѡди ли бялѣ Момкѣ, духѡди ли, дун си ли
млѣнуви сѣрѣлѣ□ѣни и кѣдр ви тигѣнѣци?⁵*

Котленки били реквѣчки (устати), та изкарвали на подбив
прякор всекому... и на Бижо Драскача за похожденията му:

*Чи стѣнѣ Бижу Ивануф, клѣч□уви си уткѣчѣ,
долу в диг□ н□ѣ утѣди, утрѣзѣ ѣтлѣс зѣ ил к,
мѡрѣф гюмрѡк зѣ хустѣн и у Златкини пухлѡпѣ.*

Сѣхѣт□ѣ д в□ѣт удѣри, □ей гу чи Бижу дуфтѣсѣ.

Бижуфѣцѣ Бижу дѣмѣши:

*– Бижу ле, дѣрту мѣгѣри, чи мѣзѣ ли ти, бре Бижо,
чѣздити прѡтки дѣ хлѡпѣши ѣ кѣту кутѡр дѣ дрѣциш?⁶*

*Тази песен кореспондира с известните котленски
нефелити песни. Ето още един образец на такава песен,
често припявана и сега:*

Рѣдѣ кумѣн□ѣ нѣбѣвѣ, (замазва)

Бижу ѣ стѣлѣбѣ дѣрж ши и с нѣгѡри гл дѣши.

-Радо ле, Радо Кѣлмѣчке,

млѡгу ти ѣ ч р□ѣн кумѣн□ѣт, ала ти ѣ бялѣ бѣджѣтѣ.

Аку ѣе нѣшѣт кѣт вѣшѣт

с пунт кумѣн□ѣ шѣ сѣд□ѣ и с нѣгѡри шѣ гл дѣм.⁷

Твърде интересен е годежът в Котел. Обикновено майката избираше за сина си мома – “от сой”, богата, с имане, и той не прекършвал майчината воля, макар понякога да била и грозовата, или пък друга “да му е легнала на сърце”. Майката организираше самата годявка и му я описвала в “пусула” – писмо, тъй като в много случаи той не присъствал – бил със стадата в Добруджа: интензивният трудов процес – най-значимото за котленци, не позволявал отсъствие даже и по такъв важен повод. По тази причина на церемонията, върху софрата поставяли калпака му – да се знае, че годежът е вече факт:

“Пишѣ ти, синко, дѣ ти кáжѣ и дѣ тѣ зѣрáдвѣм, чи ний с бáкѣ ти тѣ гудíхми зѣ Тонкѣ, бѹлинѣтѣ ти Йовчуфчинѣ. Млóгу хрíсимѣ и рѣбóтнѣ мумá. Ут стáн ни слáзѣ и хуркѣ ни испушѣтѣ. Гуд жѣт б ши кáкту му й ридѣ. Зѣн сyxми иннѣ тѣвѣ смукíни. Гудíхми кѣлпáкѣт ти нѣ тѣвѣтѣ. Зѣтѣкнѣхми му чѣрв ну кунч и здрáвиц, Гул миѣт ѣлтѣн шѣ дѣржím зѣ свáтбѣтѣ.

С пóздрѣф ут сíнциѣ ни – мáмѣ ти.”

Стоплила се овчарската душа, закопняла по непознатата мома и в изблик на нежност годеникѣт Христо пише на Тонка:

“Дрáгѣ ми Тонке,

Млóгу ти здрáви ут м ни ду т би и ут т би ду м ни. Мáмѣ ми нíсѣ, чи мѣ гудíли зѣ т би и ас млóгу сѣ зѣрáдвѣх. Зѣ м ни ѣкú нítѣш, ас сѣм дубр и мóлѣ Бóгѣ зѣ твóйтү дрѣгуц нну здрáвиѣи. Имѣши крáстѣ пу уфц ти, ѣмѣ йѣ исцирíхми. Млóгу ми й мѣчну, чи ни сѣ слúчих на гуд жѣ, дѣнó зѣ свáтбѣтѣ сѣ слúчѣ.

С пóздраф: твóй гудинíк – Хрíсту бѹлин Цóнин”

Има, обаче и такѣв случáй, когато котленец се изхитрил, оженил се в Добруджа и написал на възрастните си родители:

“Мили мамо и тате, зѣ нóвѣ гудѣнѣ пристíгѣм с наследник, дѣнó ни мѣ уж нити ду тугáвѣ.”⁸

В началото на ХХ век се запяла песен за Гено Киров – котленец, учил в Русия при известни театрали, един от основателите на театър “Сълза и смях”, комуто дължим и съхранението и публикуването на редица документи за котленската история. Ето и песента за новата, “френска” мода мъжете да носят панталони:

Истѣкáлѣ й Кíрувицѣ бялѣ ѣбá зѣ кѣлцúни.

Пѣк нѣ Г нѣ сѣ пур вни, чи си ушí пѣнтѣлóни.

Г нувѣ мáмѣ думѣши: ”А бре, Гено, á бре, мáмѣ, нóвѣ модѣ ли шѣ вадиш – нóвѣ модѣ алафрáнгѣ?”

Мáйка му, неграмотна жена, диктувала на сѣседско дете писмата до сина си в София – въпреки това писмата-разговор започват с думите “седнах да ти пиша”:

“С днѣх, Гену мамѣ, дѣ ти нѣшѣ и дѣ ти кѣжѣ, Гену мамѣ, чи нѣи с бѣкѣ ти снѣ дубр и живу-здраву. И дѣ ти кѣжѣ, Гену мамѣ, чи кѣтѣтѣ сѣ укѣти с ч тири пѣстри кѣтитѣ. И дѣ ти кѣжѣ ѣѣци, Гену мамѣ, чи мѣлкуту ѣ рчи прун си и чи пѣпирнѣцѣтѣ, мамѣ, стѣнѣ уѣѣнѣ. (това са нѣйните вълнения – ежедневието и трудѣтѣ.) Прувѣдѣих ти, Гену мамѣ, пу Тудѣрчѣ бѣлин ти Мѣрѣйкѣтѣн прѣснѣ мирудѣйкѣтѣ и две гѣули и малку сѣздѣрмѣцѣтѣ. Дѣ ми стѣриши хѣб р дѣли ти ги дун си. (недоверчивѣ били котленци от несгодите по добруджанските пѣтища, затова има и сѣмнение – дали синѣт ще получи двете дѣули, напоени сѣс сока на мѣйчината загриженост)

Млѣгу ти здрави, Гену мамѣ, ут буля ти Стѣнѣ, ут л лѣтѣ ти Цонѣ, ут стрѣкувѣтѣтѣ ти кѣлѣнѣ, ут бабѣтѣ ти Генуфѣцѣтѣ и ут всинѣцѣтѣ ни.

Мѣмѣ ти”⁹

Умиление предизвиквали у г. Киров мѣйчините писма, изпѣлнени с простодушие и любов, и той я помолил: “да не си сменяш писарѣя, а както му вѣкаш, тѣѣ да ти ги пише писмата, с твоите дѣуми, мале...”

Писмата на котленци...! Жива картина на чѣвешките вълнения и грижи – най-важното са здравето на близкия и плода от труда.

Отдалечавѣйки се в годините, зад тежката дѣбова порта на котленския дом ще чуем глѣчката на многобройна чѣляд. Жената отглеждала рѣяк дѣца и ги възпитавала преди всѣчко на труд. Тук за дѣцата казват: “кѣтѣ гудѣнѣ ѣ гѣдѣнѣ” – бащата-овчар си идвал веднѣж в годината, та жената лесно “прихващала”. Случвало се е свѣкърва и снаха да родят едновременно и заедно да излязат “на читѣрийси да се черкуват”. Ето как котленки сподѣлят тѣгата си по стопанина на дома “на хуратѣ”:

– Штѣ ѣ тѣзи ут т би, Гуно?Штѣ си сѣ умѣслилѣ? Дѣ ни сѣтѣ ти пѣтѣнѣли гимѣйтѣи?

– Кѣкѣ дѣ ни мѣслѣтѣ, кѣту ут Добруджѣ хѣир-хѣб р н мѣ. Днес ми играй лѣвуту укѣ, то мѣй на хѣир играй. Дѣнѣ пулѣчим писмо дѣ рѣзбир м нѣхѣтѣтѣ ли, живу-здраву ли сѣ...

– Ух, то пу́сту, раздил н живот, живот ли й? Шѣ си до́ди ут гудѣнѣ нѣ гудѣнѣ, кугѣ нѣ две, чи виж гѣ́ацѣтѣ ни гѣ пузнáвѣт, питимѣсвѣт гу. (т. е. децата се страхуват от него)¹⁰

Р. Рандев ни припомня за изпълненото с труд ежедневие на котленки и краткия сън нощем: “Жените до късно работели до огъня, нямало тогава печки и като им се доспи, полягат до огъня, наметнати със скортейка, а под главата си слагали кълбета прежда, много да не се успиват – като помръднат и да се събудят.”¹¹

С грижа и любов котленката отглеждала децата си, но често и с нетърпение от умората, притисната от многобройните ангажименти. Ето как тя приспива детето си:

Спи бре, ви́пѣрѣ, кѣкви ко́мбѣлници си укуко́рил. Я гледѣй кѣкви́ джакѣви мѣ чакѣт. Кугѣ́и шѣ придѣ, кугѣ́и шѣ тѣкѣ, кѣту́ четири мумѣ мѣ чакѣт зѣ чийс.... Нани-на.... Лѣох, мѣри, божке, нимá бѣктѣсвѣнѣи ут гѣ́ацѣ. Нани-на... Кáтѣ гудѣнѣ баща ти си духо́ждѣ и пудѣря си пу инно́ ми устáвѣ... Хайди, мѣри мамѣ, спи в ки, чи питлѣ́ну вр ми... Нани-на, рожбо пѣсѣнѣ, как тѣ рудѣх то́лкус прукл ту !... Нани-на....¹²

Наперено-кокетно носела котленката цариградската си носия; с гордост говорила за богатството на дома си:

– Уфчѣ́ рскѣ́ кѣштѣ́ ну́кѣ ут имáнѣе, пѣк исна́фскѣ́ – нѣли ви́ждѣм – с нѣ купѣ́лу. Д ѣ́ дѣ́ брѣ́книш ф мѣхѣ́, ф мáсленикѣ́, д ѣ́ дѣ́ кѣ́ниш укѣ́-дв . Шѣ́ ни сѣ́ см ѣ́т, зер! Чи нáшти тигани ви́кѣли цѣ́р!... Кѣ́ту до́ди мѣ́ксѣ́лѣ́т, шѣ́ пруво́дим и нѣ́ кумѣ́ийти, дету́ нямѣ́т – дѣ́ сѣ́ умáжѣ́т ут мѣ́ксѣ́лѣ́т и хаджѣ́йству...¹³

Сладка е хорската одумка, в която търсиш чужди недостатъци, но така се и предпазваш от свои. Тук виждаме предпазната, защитна роля на иронията – осмивайки негативното, да се изтъкне контрастно-положителното.

– Вóнтѣ́ с вóнтѣ́! (за жена, която не чисти) Пѣ́к и хѣ́джѣ́йкѣ́ щялѣ́ дѣ́ стáвѣ́! Крáстѣ́ с крáстѣ́, не сѣ́ ви́дѣ́й, чи ут стр лѣ́-мясту мирѣ́ши, ами сѣ́ зѣ́дѣ́гнѣ́ дѣ́ хóди нѣ́ светѣ́ти мистá.

– Ами я пудигни сал крайчицъ нъ ругóзкътъ у тях, чи дъ
вѣдиши шту □ – дерат се ругóзкити ут мрѣсутѣ □ ѣ!

– Е, де да съ сѣчкити хóрѣ чѣсти кѣт вас – дуграмѣти
си дѣ лѣщ □ ѣт, на угнищити у ругатъ дѣ св т □ ѣт, чи и чак
лѣпчунити си дѣ съпунѣсвѣт!

– Ами синѣт ѣ! – Ку □ а ли шѣ гу з ми? Той, сирумáхѣт,
прост, прост бутѣр, да съ бѣтни в т би, иннó добѣр ден нямѣ
дѣ ти кáжи. И нѣ две мѣгаритѣ сянóту ни мóжи рѣздили!...

– Ни □ лóшѣву мумч ту, ѣми срѣмежлѣву.

– У, дивó речѣ! В гуратѣ сякѣш рáслу, хóрѣ ни виждáлу.
Ни знай рѣц ти си де дѣ тѣрни.¹⁴

Красноречиви са примерите на живата народна котленска реч, чрез която възприемаме жизнеността на балканския дух с онаследените критичност и непримиримост към недостатъците и отстъпването от общоприетите норми на поведение с цел предпазване от тях, стремежа за чистота на човешката душа, съотнесена и към дома – елементи на народните ценностни категории, които свързват субекта с рода, с корена, вдъхвайки му сигурност и устойчивост.

Бележки:

1. Петров, Коста. Принос към говора на град Котел. – В: Известия на семинара по славянска филология, кн. III, С., 1911, с. 195-222

2. пак там

3. събран изворов езиков материал от информатори Ц. Джурова, Н. Митева, П. Гичева; Собаджиев, Захари. Материал за български речник. – В: СбНУ, кн. XV, 1898, с. 181-193; Архив МКВ – Архив П. Цончев, инв. № 1845-1

4. Архив МКВ: Котленски прякори, събрани от Захария Бабин Жендин – инв. № 589/3; инв. № 1845-6 – архив П. Цончев

5. Андонова, Д. С дѣх на здравец, Котел, 1995, с. 6

6. пак там, с. 14

7. събран езиков материал от информатора Вел. Радева

8. Андонова, Д. С дѣх..., с. 9-10

9. пак там, с. 15

10. Архив МКВ – Котленска хурата – инв. № 1706/27, с. 9

11. Архив МКВ – Мемоарни бележки Р. Рандев – инв. № 1878/32

12. Андонова, Д. пос. съч., с. 18

13. Архив МКВ – Котленска хурата – инв. № 1706/27, с. 4

14. пак там, с. 5-7

*Баба Кировица майка на
Гено Киров*

Гено Киров

На хурата, на седянка

*На хурата, на седянка
театрална самодейна
възстановка*

На пакя

На пакя

The Kotel huratá
(About the typical kotel manner of speaking and way of life)

Svetla Radeva
Resume

Having in mind the phonetic and morphological structure of the Kotel manner of speaking it is related to the East-Bulgarian dialect region. It is characterized by a strong palatalization of the consonants “d”, “t” passing into “g”, “k” (dyado→gyado, pat→pak) and also by some typical vowels. On the basis of some unstudied epistolary and conversational models of the Kotel manner of speaking from the Revival period still valid nowadays, the emphasis is put on the vitality of the people’s speech and its expressive-emotional influence revealing the linguistic-bearer morals, the connection with the national ethical evaluation system and family. The lively people’s manner of speaking -reflection of the way of life and mentality of the Kotel inhabitants is characterized by irony and humour in ridicule of other people’s shortcomings in order to protect the fellow

Комуникативността на балканджията земеделец в творчеството на Никола Начов

Цветанка Неделчева

Комуникативността на възрожденския българин, в която се вписва и комуникативността на балканджията земеделец, е конкретен социален и исторически феномен и предимно психологическа и философска категория. Тя може да се определи като цяла една поредица, цял цикъл от отношенията му със света – с природната и социална действителност. “Аз”-ът е възелът, който събира неговите връзки със света. Проблемът за комуникативността на възрожденския българин трябва да се разглежда като преодоляване на неговата инертност в мрачните години на робството и като неговото икономическо, политическо и духовно общуване със света. То включва отношението му към семейството, природата, бита, труда, държавата, църквата, националноосвободителните борби, просветата, културата. Духовното израстване на българина през Възраждането се осъществява благодарение на неговата комуникативност. Той е една отворена към света система.

“Градът на Ботев се радва на гео-психологически условия, които позволяват на населението му да развие някои ценни умствени качества и да прояви значителен напредък в стопанско и културно отношение” – отбелязва проф. Михаил Арнаудов.¹ Тези изключително важни за народопсихологията процеси намират отражение в творчеството на Никола Начов. Той акцентува върху природните и социални фактори, оказали решаващо въздействие върху душевността на българина. Отчитайки това влияние, Начов обобщава качествата на Ботевите съграждани: “калоферци били събуденички, свободололюбиви, смели и предприемчиви, което се дължи на местните и климатични условия и на това, дето в Калофер нямало турци.”² Трудното битие на балканджията земеделец е разкрито образно и точно от народоведа:

“Калоферската природа, колкото е щедра майка рождена със своите хубости, въздух и вода, толкоз е скъперница майка мащеха, кога дава хляба.”³ Хълмистото калоферско землище не създава добри условия за земеделие. Бич за калоферци са “проливните балкански дъждове, които отвлечат от повечето ниви и пренесения

малък тор, и природния малък чернозем и те се обръщаха на пясъккливи урви, прорязани с вади”⁴ Към тях Начов прибавя градушките и примитивното земеделие. И разкрива персонажи в своето творчество, които в борба с природните условия чрез земеделския труд изграждат богата душевност.

В историческия си труд “Калофер в миналото. 1707-1877”, в повестите си “Бунтовници”, “Дядо Генко Севдата в София”, в някои свои разкази (“Найден”, “Гадание”) Никола Начов отразява народопсихологията на балканджията земеделец, неговата комуникативност. Жизнената правда заема значително място в творчеството му. Той е писател реалист. Нещо повече – “белетристиката му дори представлява продължение на научните му изследвания, както и те самите могат да се разглеждат като органично проникнати от един белетристичен дух”⁵. Силната християнска вяра му помага не само да оцелее през изпълнения му с превратности на съдбата и трудности живот, но и да разкрие религиозното чувство у възрожденския българин в дълбочина, като негова духовна потребност. Н. Начов до края на живота си остава чужд на историческия материализъм. Това до голяма степен засилва реалистичното звучене и научната стойност на неговите творби – прави ги ценен извор материал в областта на народопсихологията на възрожденския българин.

Народоведческите наблюдения на Никола Начов върху душевността и характерологията на населението в родния му град са плод на задълбочени проучвания на известни калоферски родове. Плеяда герои в неговото белетристично творчество са носители на тези прекрасни нравствени качества, посочени от народоведа в градация, или степенувани, като първото и основното е трудолюбието. То е залог за успех във всяко отношение:

“Населението в Калофер беше само българи, източноправославни, трудолюбиви, пестовни, честни, набожни, любознателни, интелигентни, па и свободолюбиви, като по-далеч от турците...”⁶

Балканджията земеделец е разкрит в белетристичното и научно творчество на Н. Начов като човек с пословично трудолюбие. Това е една генетично предавана черта от поколение на поколение. Здрава е връзката му с труда, земята и природата. Трудът е смисъл на живота му, не само средство за оцеляване. В светлината на поговорката: “за лудо работи, за лудо не стой” израства всеки:

“Всички – големи и малки, мъже и жени и деца навред: в къщи и на полето – винаги работеха.”

Трудът е сполука, здраве, нравствено тържество – така го отразява авторът в цялостното си творчество:

“Работа и работа! Тя носи щастие, укрепва тялото, убодрява духа, услажда и продължава живота и прави го не безцелен. В делничен ден не можете да срещнеш из пътя човек да се скита без работа, а още по-малко жена – за момиче пък и дума не можеше да става. Често се срещаха жени, че предат когато вървят из пътя, или се връщат от гората натоварени с дърва, или от воденица с човал брашно.”⁷

Н. Начов разкрива труда като празник: “Имаше и вечеринки, но за работене (тлака): млади работят и пеят.”⁸

Тлаките не са единственото място където трудът създава условия за комуникативност. Полската работа е колективна. Балканджията земеделец е в лоното на патриархалната задруга. И още нещо специфично за тази добродетел – трудолюбието у Начов е отразено като “морална и естетическа норма”⁹, като удоволствие. Нещо повече – колективния труд при прибирането на реколтата е цяло събитие за балканския възрожденски град. Начов е уловил цялата специфика на тържеството. Земеделецът бере гроздето с небивала радост. И както виното прелива бъчвите, тъй е пълна душата му. Победата над природните сили и стиснатата балканска земя се ознаменува с празнично веселие. В него участват всички и пригответленията започват отдалеч:

“Гроздоберът беше важно и весело събитие за Калофер. Той начеваше след Кръстовден (14 септ. ст. ст.), щом като калоферците търговци се връщаха от Узунджовския панаир, и траеше 8-10 и повече дена... За гроздобера много отдавна почеваха да се готвят хората: стягаха каци, футии, кораби (по калоферски: шарапхани, турска дума), бурета, възелници, готвеха кошници и кошове, черги и хасъри, ангажираха берачи и берачки. Ние, децата си приготвяхме по малка бяла кошничка и на нея вързано с канап ножче. Даваха ни и училищен отпуск няколко дена...”¹⁰

С дълбоко проникновение Начов разкрива вълненията на учениците и децата, нетърпението, с което очакват гроздобера. Народоветът отразява превръщането на труда в празник, в тържество, във веселие. Ражда го не само радостта от прибирането

на реколтата, но и колективния труд: “През нощта и сън не ни хващаше, едвам дочаквахме колата да дойдат. От дома ги натоваряха, накачвахме се и тръгнахме шумно. Още от ранна утрин улиците се изпълниха с хора, коля и натоварен добитък. Весела глъчка, шум, движение. Всички хора бързат, настигат се из пътя, поздравяват се и си подхвърлят разни закачки и смехории. Сетне се пръскаха из лозята. Там – пак изпрегнати кола, шум, песни, провиквания, накладени огньове, дето за обед, между другите ястия, се опичаше и по-рано приготвен шиш-кебап от балканско овнешко месо. И по някоя пушка или пищов се изгърмяваше...”¹¹

Пръснатия по лозята народ е една общност, обединена от трудовия процес, прераснал в истински празник, чакан през цялата година.

Още по-тържествен е розоберът. Сред естествените декори на Балкана, сред ухания и природни прелести трудът е празник и веселие. Той носи неповторим колорит: “Рано сутрин по зачервените розови градини, на където и да погледнеш – весели берачи, повече берачки, моми и момци, берат в кошници рози, смеят се, провикват се, закачат се, пеят, надпяват се, припяват някоя мома или ерген, после се връщат окичени с рози и с пълни кошници, кошове и чували цвете. Радостта бива още по-голяма, кога зимния студ не е повредил стъблата или пролетната слана – младите филизи с пъпките, и тогаз реколтата бива по-изобилна.”¹²

Сред тази идилична красива картина се носи не само възшебен аромат на рози, извива се волна песен в подножието на Балкана, но се раждат както трепети и любовни чувства, така и нови песни. При розобера е най-силна комуникативността с природата. Нейното неповторимо естетическо въздействие пълни душите на берачите с емоционални чувства, греещи на лицата им – радост, възторг, волност. Изживяването на красотата на планинския пейзаж е в унисон с неповторимия аромат на маслодайната роза: “Нацъфтелите розови градини със своите берачи и берачки, ясно-синьото небе, очъртаната сега добре Стара планина, на която на върха ѝ Юмрукчал се още белее сняг и прохладната и напоена с аром атмосфера – всичко това съставяше чудесна идилична картина, специално българска, не възпята още от никой поет, не описана от никой писател и неизрисувана подпълно от никой художник.”¹³

Сред тази неповторима красота от сърцата на розоберачите струи песента. Тя е естествен спътник на труда. Тук се раждат нови песни, припевки. Творец на фолклора е народът. Вдъхновение за създаването му – трудът. Н. Начов разкрива труда и като песен. Той прави балканджията земеделец щастлив, осмисля живота му.

Белетристичните и научни трудове на Н. Начов са ценен извор за народопсихологията ни. В своята “Студия върху стихосложението на нашите народни песни” той разказва за посещението си при прочутата калоферска певица Анна Милина:

“У какини Аннини заварих и други жени съседки, че предат на чекрък на сайванта. Избрал бях сгоден момент...”¹⁴

Узнатото той споделя с читателя. Неговата студия, базираща се на изследването на 3400 народни песни, разкрива живата връзка на народнопоетичното творчество с труда, с бита на обикновения човек. “Песните не се правят с перо в ръка и в стаята да се четат, но наизуст, на седянка, на ниви и другаде и се наизуст пеят на готов вече глас. Немислима е нова песен без глас: той или е зает отнякъде, понякога и малко модифициран, или пък се създава едновременно с текста на песента, но това са редки случаи. На всяка народна песен по-напред е готов гласът и тогава се редят стиховете.”¹⁵

Родена в труд, народната песен се явява и необходима спътница на балканджията земеделец. Тя е като волна чуруликаща птица на неговия нравствен хоризонт, огледало на богатата му душевност, на неговия висок естетически критерий, на неговата комуникативна способност. Песента е необходима емоционална окраска на еднообразния му ежедневен труд на полето. В нея той отразява своето битие:

“Едно извънредно природно явление, едно героично дело, едно важно събитие, една скандална случка... която се отделила от всекидневните обикновени, дава повод, тема за песен. Във всяко село има жени – по-рядко моми и мъже, които вадят песен. Новата песен се яви по седенките, тлаките, нивите, отпосле тя се допълня, изглажда от други лица и тъй достигне своя ръст и вид:

... – Съберат се, каже кака Анна, по седенките, по нивите жени и моми, па си кажат: “Хайде, мари, да изкараме някому песен!...”

Стоят, стоят, па като викнат та запеят новата...”¹⁶

Никола Начов разкрива умението на балканджията земеделец да направи труда си празник, да вплете в него бисерите на душата си – народните песни, създавани в процеса на труда, придаващи му притегателна сила и романтика. Трудът – средство за комуникативност – такъв е той в Начовото творчество. Общува се посредством колективния труд. В процеса на труда се поражда не само чувства на радост, задоволство, но и на копнеж, на севда. Младите се опознават и харесват.

Но трудът не винаги е песен, не винаги носи радост на балканджията земеделец. Реколтата му зависи от редица обективни и субективни фактори. Неочаквани природни бедствия, тежки данъци, някои от които събирани в натура преди стопанина да е закарал житото в хамбара и налагани върху всички плодове на неговия труд. Всичко това Н. Начов разкрива в глава XIV на повестта си “Бунтовници” – “Беглишки харман”. Тежкия труд по време на вършитба изисква изключителни усилия:

“Беше неделя, 2-й август, около обед.

На горния край на Алтънково¹⁷, отдясно на пътя за Пловдив, на Н... оолувата нива, имаше голям харман с наредени в полукръг високи купни снопи, подобни на пирамиди.

Тук – много народ и голямо движение и глъчка: на жежкото слънце житните сламки працияха и се чупеха под 30-40-те дикани и под краката на добитъка, изплезил език; хората разгърдени, почернели, прашни, дрипави – бодяха или водеха воловете, претърсваха, отвяваха останалото смляно отвчера, товареха го на кола и го караха в хамбарите на пазаря, товареха плява, слама, караха нови снопи. Не оставаше свободна минута за почивка и отдих.”¹⁸

Вълнуваща и драматична е картината на вършитбата на фона на страшната суша. Отложени са църковните служби, всички са на хармана. Начов, израснал в подбалканския градец Калофер, в дълбочина познава душевността на балканджията земеделец. Усилният труд на хармана, несигурността, произтичаща от възможната промяна на климатичните условия, както и съсипаната от сушата по нивите оскъдна реколта – това са щрихите на драматичната картина на вършитбата. Затворено е сърцето на балканджията за радост, за песен, защото двоен е бичът върху гърба му – от една страна страшната суша, а от друга – данъкът от слабата реколта и двама по-големия тормоз от юшурджиите, пред

който той е безсилен и който зимат “на осем едно и то от най-доброто... от всичко, което скъперницата майка земя беше родила да зарадва съсипания земеделец”.¹⁹

Реколтата на балканджията земеделец зависи не само от труда му, но и от природата – от една страна – географската даденост на имота му: бедна, планинска каменлива почва, а от друга са климатичните условия: суша, градушка или дъжд по време на жътва и вършитба. Всичко това като катализатор действа върху комуникативността на балканджията земеделец, който търси начин за изхранване на многобройна челяд и за оцеляване – изпраща децата си на учение, на гурбет да стават абаджии по Бруса и Цариград, или пък чираци с надежда да усвоят занаят и заемат с упорит труд и огромно пестене място в еснафската йерархия.

Земеделският труд, близостта с природата са извор на здраве, душевно спокойствие и нравствена чистота. Само трудът прави живота на балканджията земеделец честит. Затова и Начов пише с любов за обикновените трудови хора, здраво свързани със земята, и не се ли крие в това идеализиране на патриархалния бит повик за връщане към земята, към природата, към труда?

Картините от патриархалния бит в творчеството на Н. Начов са особено привлекателни. Силна е връзката природа – човек – труд. В рушенето на патриархалния бит Начов вижда рушенето на тази правръзка²⁰, а това за него е и нарушаване равновесието на живота.

Н. Начов разкрива образи на балканджии земеделци, в чиято нравствена характеристика се вписва доминиращото сред всички останали други качества – трудолюбието. Той ги рисува в творчеството си с техните болки, чувства и радости, с техните добродетели. Отразява атмосферата на патриархалната среда. Типичен неин представител е дядо Генко Севдата. Той е здраво свързан с труда, със земята. Не зависимо, че действието в повестта “Дядо Генко Севдата в София” се развива след Освобождението през “189... г.”, авторът отразява някои събития в ретроспекция. Формирането на дядо Генко като характер става по време на Възраждането. Неговият прототип е от Калофер, Начо Начов, племенник на писателя Никола Начов в спомените си разказва, че прототиповете на героите в повестта “Дядо Генко Севдата в София” са техни родственици от града на Ботев.²¹

Сполучливото изграждане на образа на дядо Генко Севдата свидетелства за познаването на специфичните национални особености, на душевността на обикновения човек от народа, за вникването в характерологията и народопсихологията на българина от автора.

Дядо Генко Севдата е наивен и добродушен старец. Здрава е връзката му с труда, пословично е неговото трудолюбие. Смисълът на живота си той намира в труда. За него огнището, къщата, дворът, лозята, ливадите, нивите са цял един патриархален свят, сред който е протекло битието му. Начов разкрива психологията на неуморния земеделски труженик, за когото безделието е най-тежко бреме, а трудът – тиха и велика радост,

В гостилницата случайно залък хляб удря влезлия дядо Генко. Видял кой го хвърля, той вдига хляба и изразява своето възмущение:

“ – Синко – изкрещя старецът – туй дете го вършите е грохота и срамота!... Грозно, страшно нещо!... С хляб да се биете... И туй до сега не бях видял. От тоя хляб и комка се прави!”

Само отруден, здраво свързан със земята и труда човек може да се отнася с такава почит към хляба.

В “Бит и душевност на селячеството” Иван Хаджийски пише за “култът към хляба, в който хлябът се изтъква като обожествявана сила.”²² За балканджията земеделец хлябът е свещен – “от него и комка се прави”.

Комуникативността на възрожденския българин е пропорционална на духовната му култура. Колкото тя е по-богата, толкова повече отношение той има с обществения и културно-просветен живот на възрожденския град. И обратно – колкото по-ограничена е тя, толкова по-изолиран от света е той, затворен в черупката на своя патриархален свят,

Искреността, непосредствеността и дълбоките чувства на дядо Генко към неговата годеница са свързани с етимологията на прозвището му “Севдата”. С него е свързана и историята около неговия годеж, която разказва баба Недювица Добрювичина-Талмазката – дядова Генкова връстници, съседка и далечна сродница.

“... Та разправя баба Недювица – когато на времето, преди да идат у момата, дядо поп Христю, Бог да го прости, попитал,

според обичая и закона, дяла Генка, иска ли я той, тогава 18-20 годишен левент гидия, бял червен, със засукани тънки черни мустачки ала Вилхем II и решителен поглед, се изстъпил пред всички присъстващи и извикал гръмогласно:

– Дядо попе, искам я, не, ами душата си давам за нея. С голяма *севда* я змам. Хайде по-скоро върши това, което те учи евангелието и шумно целунал му ръка.”²³

През епохата на Възраждането младите много сдържано и свенливо изразяват своите чувства. “Простотата на характерите даваше своя отпечатък върху любовта, брака и брачния живот” – пише Иван Хаджийски в “Бит и душевност на селячеството”.²⁴

Думите на дядо Генко са израз на богата душевност, на силно изживяване на севдата – любовното чувство, което той смело публично споделя. Слухът за изразеното сърдечно чувство на годеника стига до момата. Тя – “само се зачервила като божур, навела глава и потънала в обайни мисли.”²⁵

Дядо Генко на връх годежа си се сдобил с прякор. Смелото публично изразяване на любовното чувство е израз на комуникативността на балканджията земеделец. В творчеството на Никола Начов той е носител на високи нравствени добродетели.

В разказа си “Найден” авторът е намерил най-оригиналният начин за изразяване на богатата душевност на героя, силата на неговите сърдечни чувства. Младата невеста Стоянка я заболява зъб. Тя се страхува от пъдаря Стойно – “прочут дантист” в “нашия градец” (Калофер), който трябва да ѝ го извади. Неочаквано за всички Найден дава първо на него да извадят здрав зъб. Пестеливо и силно са разкрити искрените любовни чувства между двамата млади:

“Найден преди 3-4 месеца беше се оженил в неделята преди Архангелов ден. От голямата си обич той душата си дава за Стоянка, обичат я свекър и свекърва, девер, калинки, пък и всички сродници и съседи, защото тя си е кротичка и чевръста, пък и хубавичка.”²⁶

Н. Начов отразява една много характерна народна особеност – затвореността у българина. С каква целомъдрена сдържаност, чистота и свенливост се разкрива изживяването на любовното чувство с присъщата му дълбочина и нежност, така ярко отразени и в любовните ни народни песни.

Авторът е намерил много удачен и сполучлив начин чрез жеста на Найден да изрази неговата любов към Стоянка, жест неочакван и смайващ след две безсънни нощи.

С дълбок психологизъм Начов разкрива душевните преживявания на Найден и Стоянка, както и тяхната голяма обич. Колко сполучливо авторът разкрива образа на Найден в края на разказа чрез радостта и възторга от постъпката му. Героят вълнува с простодушието и искреността на чувствата си:

“Найден, това просто селянче, ликуваше, задето сега беше му се удал **за** пръв път сгоден случай да покаже и на дело на Стоянка това, което с думи не би могъл никога да изкаже: колко много той я обича!”²⁷

И ако трябва да направим сравнение между Генко Севдата и Найден – то трябва да подчертаем, че и у двамата любовното чувство е искрено и силно. И двамата душата си дават за своята избраница. Присъща им е смелост и решителност при публичната изява на чувствата – единият устно, а другият чрез изключително трогателен жест.

През Възраждането балканджията земеделец преодолява донякъде затвореността си и своята свенливост. Той дава израз на своята любов, на своите чувства пред обществото.

Балканджията земеделец е човек с духовна култура, за чието създаване определена роля играят възрожденските книги – черковни и светски.

В предосвобожденската характеристика на дядо Генко Севдата кристализират чертите на балканджията земеделец. Християнската религия за него е духовна потребност, опора и необходимост в мрачните години на робството. Тя оформя неговия мироглед, който се дообогатява благодарение на възрожденските книги със светска тематика.

Всяка сутрин като добър християнин, щом стане дядо Генко Севдата се прекръства пред иконостаса, “за да му помага бог и да му спори работата”. В своя живот той изгражда “една проста философска система”, според която “всичко в света става по Божие предопределение”. Тук се крие разковничето на неговия весел характер и неизчерпаема енергия. Той не се мъчи да решава “дълбоки въпроси”, защото е убеден, че “човешкият ум е слаб и не може да разбере Божиите тайни.” Духовното, черковското

учение той възприема с безкористна любознателност. “То му се представяше в някакъв ореол на величие и святост даже”.²⁸ Той не прави разлика между богослужебните книги и всички с теологично съдържание и светското учение. Преминаването към последното у него става чрез Рибният буквар, който наред със светчето и псалтира стои на полицата до иконостаса. Н. Начов разкрива почитта на балканджията земеделец към книгата – Рибният буквар е “грижливо защит с канап и обвит в книга, защото от дългото употребление се беше много изкъсала”. Той се превръща в необходимост за него, в настолна книга, която с любознателност всецяло заучава:

“Цялата тази малка енциклопедия той знаете науст и на коя са страница: *молитвите, добри совети, умни ответи, басни, разни истории и физически сказания*, че най-последно *аритметиката...*”²⁹

Нещо повече. Заедно “със сведения от светчето за деня на разните празници и пости” той много пъти разказва и любопитни истории от Рибния буквар. Така по времето когато възрожденската книга не може да бъде притежавана от всеки българин, нейното писано слово посредством комуникативността стига до много любознателни хора.

Любима книга на дядо Генко Севдата е и Софрониецо, от което обича да чете на празник и в неделя, след черква, тогава когато не залавя никаква работа.

Никола Начов подчертава осъзнатата необходимост от образование у балканджията земеделец:

“Още в турско време дядо Генко с оскъдните си средства поддържа сина Григора две години наред в Габровската гимназия, додето тя през пролетта на 1876 г. се затвори поради тамошното въстание.”³⁰

В историческия си труд “Калофер в миналото 1707-1877” народоведът Начов подчертава любознателността и интелигентността на своите съграждани, чийто стремеж към наука през Възраждането е забележителен:

“Твърде малко мъже бяха неграмотни, а много жени, някои и възрастни, знаеха да четат и пишат. В просветно отношение Калофер конкурираше дори и с Пловдив; калоферци конкурираха и помежду си. Ламтеж за просвета беше обзел всички.”³¹

В творчеството си Н. Начов отразява бита на балканджиите земеделци, бит на патриархалната задруга, в който процъфтяват нравствените добродетели па българина, съхранява се приемствеността в традициите на празниците, народните обичаи и обреди:

“В много къщи живееха весело и стоворно свекър, свекърва, синове, снахи и рояк внуки и правнуки – напр. четирите братя Табакови (синове на дяда Неделча) живееха заедно в една къща с булки и деца. Старите обичаха младите и като по-опитни ги съветваха и им помагаша във всичко: младите почитаха старите и им се покоряваха.”³²

Земеделският труд е основен почти за всяко семейство, независимо дали някой от мъжете – бащи или синове са на гурбет – абаджии в Цариград, Хамбара, Галата, търговци във Влашко, или пък упражняват занаят в Калофер. “От двор, градина, нива, лозе, гюл, всеки си набавяше провизии почти за цяла година.”³³

Възрожденският град, чийто модел в творчеството на Никола Начов е Калофер, изиграва огромна роля в живота на балканджията земеделец. Целият просвещенски повей на възраждането: от църквите и манастирите до училищата, културно-просветните дружества, читалището и театралните представления, оказват благотворно влияние върху неговата комуникативност и духовно израстване. Само творец с майсторско перо и дълбоко познаване на народния бит, творчество и душевност, би могъл да остави нетленна диря в развитието на нашата народопсихология и национална култура – такава каквато остави Никола Начов.³⁴ В неговото научно и белетристично творчество балканджията земеделец е носител на основните черти на българския национален характер: пословично трудолюбие, набожност, честност, здрави народни традиции... Неговата социална комуникативност се осъществява по време на трудовия му делник чрез колективния труд в патриархалната задруга. Често той прераства в истински празник. Чрез труда балканджията земеделец общува по-тясно с природата. Народните обичаи и празници създават условия за неговата социална комуникативност и творческа активност. Чистотата на нравите му се дължи на здравата му връзка с труда, земята, природата. За балканджията земеделец трудът е смисълът на живота му. Той ражда тържеството на духа му, което се излива в песен – искрена

и волна като свободолюбивия му нрав. За неговата любознателност, почитта му към духовното учение, науката и книгата, свидетелства фактът, че на видно място на полицата до иконостаса редом със светчето и псалтира стои и Рибният буквар.

Свободолюбието, чувството за социална справедливост и непримиримостта към турското робство са причина балканджията земеделец да поема и по хайдушките пътеки на Стара планина, да участва в четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, на Христо Ботев.

Бележки:

1. Арнаулов, М. Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на Екзархията (1870-1915). т. I, С., 1940, с. 1.
2. Начов, Н. Калофер в миналото 1707-1877. С., 1927, с. 33.
3. Пак там, с. 264.
4. Пак там, с. 264.
5. Янев, С. и Н. Начов. Калофер в миналото. Калофер в миналото, кн. I, С., 1990, с. 7.
6. Начов, Н. Цит. съч., с. 55.
7. Пак там, с. 65-66.
8. Пак там, с. 56.
9. Семов, Й. Баба знае две и двеста. Пловдив, 1985, с. 38.
10. Начов, Н. Цит. съч., с. 265.
11. Пак там, с. 265.
12. Пак там, с. 266,
13. Пак там, с. 266.
14. Начов, Н. Студия върху стихосложението на нашите народни песни. Периодическо списание. 1896, кн. 52-53, с. 560.
15. Пак там, с. 560-561.
16. Пак там, с. 561.
17. Действието в повестта “Бунтовници” се развива в Алтънково (Калофер).
18. Начов, Н. Бунтовници. 1898, с. 90.
19. Пак там, с. 91.
20. Неделчева, Цв. Никола Начов – разказвач и учен. В: Език и литература. Бр. 1, 1980, с. 70.
21. Запис на спомените на магнетофонна лента се съхранява у авторката на настоящия научен доклад.
22. Хаджийски, Ив. Бит и душевност на нашия селянин. Бит и душевност на нашия народ. Т. 2, С., 1974, с. 69.
23. Начов, Н. Дядо Генко Севдата в София. С., 1902, с. 3-4.

24. Хаджийски, Ив. Цит. съч., с. 49.
25. Начов, Н. Дядо Генко Севдата в София, С., 1902, с. 3-4.
26. Начов, Н. Найден. Сп. Мисъл. С., 1892, кн. VI-VII, с. 426.
27. Пак там, с. 429
28. Начов, Н. Дядо Генко Севдата в София, С., 1902, с. 4.
29. Пак там, с. 210.
30. Пак там, с. 5.
31. Начов, И. Калофер в миналото 1707—1877. С., 1927, с. 55.
32. Пак там, с. 56.
33. Пак там, с. 55.
34. Неделчева, Цв. Никола Начов като народовед. В: Сборник на докладите от Юбилейната научна сесия 50 години Съюз на учените в България-Пловдив. Т. III, Пловдив, 1998, с. 410.

The communication abilities of the balkan mountains farmer
in the works of Nikola Nachov

Tsvetanka Nedelcheva
Resume

The communication abilities of the Bulgarian during the Revival period in which the communication abilities of the Balkan Mountains farmer is included, is a concrete social and historical phenomena and mainly psychological and philosophical category. It can be defined as a whole sequence and a whole cycle of his relationship with the world – the nature and the social environment. As a true national writer Nikola Nachov treats the problem of communication ability of the Bulgarian from the Revival period as overcoming of his inertness and as economic, political and spiritual intercourse with the world including his attitude the family, nature, way of life, labour, state church, national -liberation fights, education, culture.

Два търговски тефтера на Тодор Казасов

Румяна Денчева

“Жоурнал. Сиреч тефтер катадне на Теодора Геор. Казас от Тарнофска каза, Трявна. Царъ град. Февроа: 1806 г.” Така пише на авантитулната страница на първия (хронологично) търговски тефтер на Тодор Казасов – търговец, лихвар и кръчмар.¹ Родът Казасови води началото си от Трявна. Спорно е откъде носи името си фамилията – дали подсказва упражняваното първоначално занятие – казаслък, характерен за тревненско – направата на шнурове, пискули и украси, или се извежда от търговия с коприна, за което има сериозни податки в тефтерите. От 1813 г. започва закупуване на имоти в Габрово² и Казасови се преселват тук, като продължават да се занимават със старите си занятия – търговия, кръчмарство, изкупуване на кожи, кожухарство, по-късно – бутилиране на вносни алкохоли от името на фирмата производител и др. В началото на II тефтер четем: “15. 02. 1813 г. доход от Трявна у дядови да сидя”, “15 окт. 1815 – като дадох... излязох от дядови. Като купих дюгения от дядо за нас.”, “15. 05. 1818 г. – одара снято в Габрово”.³ Така наследниците на Тодор Казасов се установяват в Габрово.

На 25. 01. 1902 г. Никифор Казасов, внук на Тодор Казасов, купува нова къща, в която урежда самостоятелно и кръчмата си – до моста “Игото” (съборена при направата на новото корито на р. Янтра и изграждането на магистралния път край реката през 60-те г. на XX в.)⁴ Там са се съхранявали голяма част от семейните архиви.

През 2002 г. във фонда на ЕМО “Етър” постъпиха 3 бр. тефтери на фамилия Казасови. Първият (хронологично) тефтер⁵, обхваща бележки за периода 1806-1813 г., вторият⁶ е от 1806-1818 г., а третият⁷ - 1849-1861 г., като в него има по-късно написани (върху последните страници) документи от 1873 г., както и един недатиран, но според начина на писането и граматичните особености – вероятно от началото на XX в. документ за продажба на воденица.

Тези три тефтера са част от много други, дълго пазени в семейството, но при събаряне на къщата унищожени заедно с още стотици документи и предмети от бита.⁸ Всеки от трите тефтера има залепени на корицата кръгчета – по едно отпред и на гърба,

върху които са отбелязани поредни номера съответно – V-44, V-45 и V-46. По това можем да съдим за количеството загубени търговски книги.

Всички тефтери са с формат близък до съвременния А5 и с твърди корици – картонени при първите два и от съшити парчета обработена естествена кожа – третия. Листите са от плътна белезникава хартия без редове, а само I има графи. Особеност на I и II тефтер е, че първите им страници са писани на гръцки език – в I тефтер – 34 страници и надпис на авантитулната, а на II тефтер – първите 10 страници, като листите са разграфени с мастило за пригледност и по-лесно сметководство. Писаните на гръцки език бележки са с обработен почерк и явно не са от ръката на Тодор Казасов. Може би I и II книги са започнати едновременно, като се е целяло водене на счетоводство според тогавашната наука, но по-късно воденето на сметките е продължило според възможностите и знанията на търговеца, т. е. той е сведен до книга за записване на вересии на клиенти и сметки на Казасов, грубо казано – “халваджийски” тефтер.

Всички бележки в трите тефтера са писани с черно мастило, без една (късна) писана с лилаво в III тефтер и без документа за продажбата на воденица в същия, писан с молив. За писаното на български език е очевидно, че вписките в първите два тефтера първоначално са правени от едно и също лице – Тодор Казасов, а по-късно от друго – може би синът му Георги (имаме сигурни данни че през 1824 г. Тодор Казасов още е жив)⁹. По податки на текстовете от III тефтер, може да се каже, че в него писаното е най-вероятно от внука на Тодор Казасов – Иван Георгиев с минимални включвания на другия му внук – Никифор-брат на Иван. Сметките и текстовете на гръцки език са от четвърто лице. От различни хора са и късните дописвания в III тефтер – тези след 1873 г. – едното е от Васил Пецов, а бележките с молив и с лилаво мастило са от ръката на Руса Александрова Георгиева Тодорова – правнучка на Тодор Казасов.

Докато информацията в I и II тефтер касае търговията на семейството, III тефтер основно е за изкупуване на кожи, кожухарство и продажба на суровини и готова кожухарска продукция, с което явно в по-късен етап са се занимавали членове на фамилията (освен търговията).

В настоящото съобщение ще се спра на първите два тефтера на търговеца, а съдържанието от третия ще бъде обект на внимание в бъдеще.

Информацията в тефтерите е разнородна. Най-общо може да се систематизира в следните насоки:

– Стоки, с които се търгува в първата половина на XIX в. – видове стоки; внос и износ – от къде и кого се купуват, къде и на кого се продават; стокооборот, парично обръщение, лихварство, прекупвачество, упражняване на други дейности освен основната – търговията.

– етнически състав на купувачите;

– професии на клиентите (респ. развитие на занаятите в града и региона – по видове, населени места и т. н.);

– отношения в семейството;

– промяна на вкусовете и социалното разслоение между клиентите;

– просвета и култура на населението от района и др.

Накратко ще се спра на някои основни данни по изброените насоки.

В дюкяна на Тодор Казасов се продават:

– хранителни продукти - сол, ориз, вино, ракия, боб, зърно, брашно, масло – бледо и дървено, захар, стафиди, риба – скумрия и моруна, пастърма, сланина, бял лук, чер хайвер, лимони, пелиново вино, лешници, мед¹¹;

– занаятчийски изделия – ковашки производи – различни видове ножове, сои¹², ножици, тесли, кофари, желязо, гвоздеи, стомана¹³, пищов; бакърджийски – тави, сахани, менци, тигани¹⁴; абаджийски изделия – аба, калцуни¹⁵, антерии; папукчийски – еминии, чехли; кожарски – паламуд, вар, ремъци¹⁶; дърводелски стоки – гавани, кофи брашовски (бъклицы), бурета, дърва за огрев; от и за други занаяти – свещи, сапун, спирт, фишеци, восък, лули, синило¹⁷, кармаз (червена боя)¹⁸, балсам (козметика), маниста, бисер, очила, огнива, копчета¹⁹, аласон (анасон), лико²⁰, слама²¹;

– текстилни стоки – кърпи, чорапи²², басма²³, памучна прежда, коприна, пашкули, памук за предене, върви, гайтан, кърпи карловски, аладжи²⁴, лен²⁵, шалове²⁶;

– стоки, касаещи просветата, културата и духовния живот – книги – буквари²⁷, светчи²⁸, тълковници²⁹, часослови – червени и черни³⁰, зелена хартия³¹, тефтери, икони, шампи (печатани върху

платно картини с религиозни сюжети)³², музикални инструменти – кавали, тамбура³³.

Освен в дюкяна си, Казасов е продавал стоките си и по пазарите и панаирите. На 24. 10. 1817 търговецът купува в Габрово кофари за Узунджово. Кофарите са различни видове: с 2 секрета – по 80 пари; с 1 секрет – по 70 пари; малки – по 60 пари и т. н. Обща стойност на стоките – 21 680 гр.³⁴

В съдружие с други търговци и кърджии Тодор Казасов продава стоки в Анадола – ножици, бакър, очила, огледала, ножове, чорапи, кофари³⁵; кара за продан сливи в Цариград, като плаща кирията, прихващайки парите от печалбата³⁶. С Букурещ връзките са постоянни. От 02. 04. 1818 намираме бележка за получени по човек пари за изпратено по-рано кафе³⁷, а с дата 22. 09. 1818 г. е вписката – “кату си доход от Букурещ донесох файдата на темисюка кир Йончов, от гавани пари – 1700”³⁸, т. е. износът е бил на дърводелски изделия и ориенталски стоки, купени от турските пазари, които са препродавани отвъд Дунава.

Снабдяването на дюкяна със стоки е ставало по няколко начина – купуване на готови за продажба продукти; купуване на суровини и материали, от които търговецът дава да му се изработят стоки за продажба; купуване на полуфабрикати и живи животни за преработка.

Казасов купува от съседните села: пестил³⁹, ракия⁴⁰, вино (през 1814-1815 г. купува от Свинарски дол, Шараните, Бекриите, Иванковци, Златарите, Мичковци, Брънеци, Джумрии, Банковци⁴¹ от Костенковци и Шараните⁴²; сметка на количеството вино и изкупната му стойност⁴³), мед⁴⁴, живи прасета, просо, сирене, вълна⁴⁵, кожи, коприна⁴⁶, слама⁴⁷, сено⁴⁸, дърва от Брън्याците⁴⁹, грозде⁵⁰. Част от купеното продава на дребно в дюкяна си, препродава на други търговци или преработва и продава.

Купува и от близките български градове – от Габрово (докато е в Трявна) -занаятчийски произведения, от Пловдив – карловски кърпи и книги⁵¹, от Неврокоп⁵² – желязо, от Плевен – вълна⁵³, от Казанлък – памук⁵⁴, от Търново.

Внася от Цариград захар, шапки, фесове⁵⁵, занаятчийски инструменти, коприна, стоки на лукаса, риба, плодове, кафе⁵⁶, момие⁵⁷, от Букурещ – бъклицы, индиго⁵⁸ и коприна. Може би от български търговци в Букурещ са купени произведения в

Русия щампи с религиозни сюжети. Предполагаме го, т. к. за парична единица при купуването са отбелязани рубли и копейки (и равностойността им към гроша), а никъде в тефтерите не се намериха данни за пряка търговия с Русия.⁵⁹

Част от внесените стоки се препродават на други търговци⁶⁰. Доставка стоки и по поръчка на клиенти – особено по-заможни – за кир Станчо Пенчев внася чаши, поднос, кандило⁶¹ и пак за него е внасял лъжици през 1817 г.⁶² Самият Казасов също поръчва доставката на стоки на тръгвачи извън Габрово търговци: “Грозю Станю дадох 80: гр. да ми земе масло”⁶³ или “кату тръгна чичу за пазар дадох му да ми земе ориз 136: 35 гр., 20 кила ориз донесоха по 6: 20 го зели.”⁶⁴ Освен срещу пари, Казасов давал своя стока за “трампа” (замяна, търговия) на тръгвачите търговци. Те продавали стоката му и с получените пари му купували поръчаното.⁶⁵ Имало е и друг вид отношения между продавачите – търговец дава свои стоки, които тръгвачият на път търговец продава, а парите от продажбата и предавал на собственика: “21. 08. 1821, Габрово, на Трифон Христов от Казанлък що му плащам ножиците що зел Никола за Анадол. Бакър-20 оки”⁶⁶ Разбира се, при всяка такава услуга поръчващият дава известна сума на посредника-търговец или кърджия.

Сериозна част от сделките на Казасов, засегнати и в двата тефтера, касаят търговията с коприна. За нея са давани най-големи суми, а когато те не са били налични, вземани се заеми, за да устоят на пазарната конкуренция – “на Дачу като тръгна за коприната – 1500 гр.”, “от дяда взех на заем за работа 701 гр. за коприна”, “На Дечо Петков – 1000 гр. за коприната”, “продадох горната коприна на Савата излазя 10 оки 25 драма по 64 гр. оката, проводиха ми с Никола 500, пак 100, зех йощи косур що бяха останали, 40”⁶⁷ и др.

За извличане на по-голяма печалба от дюкяна, търговецът купува бакър и поръчва направата на предмети, които после продава – “бакър наш, дадух и зех – 2 тави, 2 сахана – 2 оки 300 драма”⁶⁸. Пак с тази цел купува живи животни, които коли и продава на месо и месни произведения в дюкяна и кръчмата; на изполица дава да му гледат животни – купени животни на изполу (изполица) – свиня, крава, овес – 1819 г.⁶⁹

Освен собствен (“горен”), Тодор Казасов е имал и орташки дюкян (“долен”) с Кою Пинтата, комуто на 22. 02. 1814 г. дава сума

от 831, 10 гроша в различни монети за откриване на дюкяна.⁷⁰ Това съдружие изглежда не е просъществувало дълго, защото на 20. 08. 1814 г. Казасов дава на нов ортак – Начо, сирмия (капитал) за “долния” дюкян, надлежно изброен както следва: 3 корита, лешници, сапун, книги за писане; 1 стива, фенери, чорапи, лули; 1 кило ориз, вошени свещи, пипер, огледала, коршум (олово), тревници, псалтир, кофари, гавани, канап, черкези (ножове), върви, юлари, въжета, гебрията, кана, пръстени, шишета за ракия (боца). Чаши за ракия, гайтани, масло, табашка хартия, кибрит, тютюн, косат (риба), моруна, рогозки, скумрия, бурета, стипца, риба, часослови; голяма везна, малка везна, юзове, дребни драмове, кантар голям, каменна сол; вино (ведра, стъкленици), канелка, пари, стафиди, захар, маслини, кандила, светчи, желязо, сойки (калаени).⁷¹

Периодично дюкяните се ревизират, и се прави опис на наличностите⁷². Изрично се отбелязват загубите-зарар.⁷³

Клиентите на Тодорказасовия дюкян, отбелязани в I тефтер, са основно от Трявна и околните села – Брънеците, Гарваните, Драгиевци, Дряново, Златари, Лесичарка, Мичковци, Саботковци, Тодорчета, Търсигъзи, Харачери, Шараните, Черневци, а от поотдалечените градове се споменават Русе, Казанлък, Филибе.⁷⁴

От II тефтер, воден след преместването на Тодор Казасов и семейството му в Габрово, се вижда, че част от старите клиенти остават⁷⁵, но по-вече са новите клиенти – главно от Габрово – махали Камъка, Лъката⁷⁶, и от околните села Жълтеш, Иванковци⁷⁷, Златевци, Копчалиите⁷⁸, Ряховците⁷⁹, Вуювци⁸⁰, Гуглювци⁸¹, Междене⁸², Косовете⁸³, Банковци⁸⁴ и др.

Често пъти плащането в дюкяна не е с пари, а със стоки – натурална размяна – срещу взето вино, вълна или прасе от селяните – дава им се стока от дюкяна, или им се прихващат взети на вересия вече стоки. Има бележки и за прихващане на дадени под лихва пари от сумата, която търговеца трябва да плати за доставената му стока. “Хисап”, “остана да дава като се хисапихме” “от тимисюк”(запис) и “утакмихми са”⁸⁵, “колко фащам пари за Денчов хисап от Илия”⁸⁶ са фразите, с които търговецът отбелязва взаимоотношенията си с клиентите. Хора, от които не е купувал продукти, а са му длъжници и са неплатежоспособни, са се разплащали с труд – ангария (труд срещу заем) – засяват жито на собственото му място⁸⁷, гледат му животни, било само през зимата – 1 вол 2-3 години срещу

прихващане заети пари⁸⁸, било целогодишно – дава своя крава за гледане “на изполу” в Брънеците, с уговорка “1 теле от кравата да зема аз кога ги делим. Умря кравата чи остана телна” – 1818 г.⁸⁹, за тази практика има бележка и от 1816 г., когато дава също крава на изполу срещу 1 даначе.⁹⁰

Тодор Казасов, по-късно и наследниците му, е съсобственик на воденици в Трявна, в с. Златарите и в с. Топлеш (16. 08. 1821 г.)⁹¹. И тук сметките са водени педантично, предвид точното заплащане с другите собственици – 02. 05. 1820 г. “от Златарската водиница що я държим зех от Ганя Сахатчиюва...”⁹²; “за воденицата моя” – за 33 гр. пазарих 2 камъка, 8 гр. му (на воденичаря – бел. моя) дадох, 8: 10 дадох като дохожда с момчето си, 5: 20 за 1 ока памук бит, 2: 20 за стомана, 6: 30 за желязо...⁹³, или “за воденицата – 2 кофаря секретни, 1 кофарче малко, 1 везна и драмове, 1 мотика, 1 трион, 1 кофарче, 1 чашка за ракия, тютюн, ракия... 1816 октомврия 26, влиза Тодор на воденицата и му пратих сол 81: 200”.⁹⁴ Отбелязва точно какви пари (свои лични или от дюкяна) е дал за воденицата, и си прехваща даденото горница: 25. 04. 1820 г. “5 гр. отписах на Йонча, 20 крини жито зех от селското да фана задето съм давал назаем”⁹⁵. “Хисап” от воденицата се прави приблизително на 1 година, обикновено есента, когато се сменя и воденичаря.

Отразени са финансовите операции на търговеца – полици, сарафство, даване на пари под лихва, отпускане на заеми срещу ипотека на недвижим имот.

Полицата не е била непознат финансов документ за местните търговци. Още в 1813 г. срещаме бележка за плащане на пари срещу полици – “От Трявна що ми пратиha пари от полицата на х. Христо Даскалов 222 гроша...”⁹⁶ Плащането на дългове и полици е ставало по тръгващи на път местни търговци и занаятчии или роднини, ако заемодателят не е имал път към отдалеченото населено място.⁹⁷

Търговците Казасови са се занимавали както с лихварство, така и със сарафство. Купуват на по-ниска цена изтрити монети с намален грамаж, които вече не отговарят на номиналната стойност, и ги продават на нормални цени. Златните монети основно са се купували от сарафите и се давали за мена по годежи и сватби, а също и за заплащания.⁹⁸ За тази далавера ексиклиците (по-леките пари) се купували наедно – “като ходих в Трявна купих башлици 67: 20 дадох.... 45: 49 гр.”⁹⁹ На друга място четем, че за Узунджово (за

панаира) купува “по 2 гр. рублата” и парите праща заедно с другата стока.¹⁰⁰ Търговците-сарафи са следели промяната на паричните курсовете и се съобразявали с нея – “1819 г. 1 рубла=93 пари”¹⁰¹, но не са били застраховани и от загуби – “от 50 жълтици -зарар по 20 пари – 25 гр.”¹⁰²

Около 1/3 от бележките в тефтерите касаят вересии – в пари и стоки. С думи: “дадох с файда” или “давам с файда пари по хората” са означени заемите в звонк. Заемополучателите на лихваря са от Габрово и съседните села, Дряново и Трявна; те са с различен пол или етническа принадлежност¹⁰³. Отбелязва се и кога е издължаването, примерно – Добри Минчов Брънек си връща дълга “на връщане от кяр от Търново” – 1825 г.¹⁰⁴ Ако заемът е в стоки, обикновено зърно – ечемик, жито и овес, лихвата също е в продукт “4 крини с овес за Ивановден, 5 крини теслим зех”.¹⁰⁵

Пише се от какви пари е даден заемът – от лични средства – “що дадох пари от кисията” или “мой пари”, или “служебни”-от касата на дюкяна – “що дадох от дюгеня”¹⁰⁶. Същото важи и когато търговецът взема заеми. Вписват се заемите дори между най-близки хора в семейството – брат, чичо, тъст. Например: “на татя кату ходихме на Трявна дадох на жената 10 гроша мои пари на заем”¹⁰⁷, “от дяда взех на заем за работа 701 гр. за коприна и 500 гр. за вино”¹⁰⁸ и др. Точно и стриктно се изброяват дадените при заемите или плащането монети – грошове, карагрошове, рубета, меджидии и др.¹⁰⁹

На 15. 02. 1817 г. за първи път се появява изписан знака за %, указващ размера на лихвата – 2%.¹¹⁰

Заеми – в пари и стока, се дават както на мъже, така и на жени.¹¹¹ Кредитират се частни лица и институции – “на заем на черкова – 60 пари”¹¹² Падежът на заема е свързан обикновено с църковен празник¹¹³, но в масовия случай става дума за дребни суми и малки количества стока. Периодично лихварят е събирал вересии от поголемите си длъжници, за да може да се разплати и той, на свой ред, със заемодателите си: “1000: (гроша – бел. моя) от Кихлибарят; 500: Иванчо хаджи Коллов; 694: от Калбурят; 129: 30 – от Барбула; 500 екстик коприна; 300: хаджи Степан; 1774: 20 от 229 жълтици; 1464: 30 от 189 жълтици; 225: 27 голяха; 760 – голяха”.¹¹⁴

За вземане на заем при нужда се е случвало клиенти на лихваря да ипотекират недвижим имот.¹¹⁵ Ако заемът не се върне в уговорения срок, имотът остава за заемодателя.¹¹⁶ Практикувало се за по-малки суми да се оставя в залог предмет.¹¹⁷

Имало е доверие между търговеца и клиентите му. Като изключим отбелязванията на имената и сумите в тефтерите, не са писани специални документи за даваните суми, нито са търсени свидетели. Всеки клиент – българин, арнаути¹¹⁸, циганин¹¹⁹, турчин¹²⁰, грък¹²¹, куцовлах¹²² – без значение на етническата и верската му принадлежност, е добре дошъл. Интересите са над дискриминацията и предрасъдъците.

Разнообразни са и занятията на клиентите – занаятчийци: куюмджии¹²³, ковачи¹²⁴, басмаджии¹²⁵, бояджии¹²⁶, табаци (кожари)¹²⁷, кожухари¹²⁸, чехлар¹²⁹, кюркчия¹³⁰, сарач¹³¹, касапин¹³², сапунджия¹³³, казас¹³⁴, казанджия¹³⁵; с други професии – воденичари¹³⁶ и работници във водениците, хекимин¹³⁷, дюлгерин¹³⁸, фенерджия¹³⁹, сахатчия¹⁴⁰, сердарин¹⁴¹, работник в хан¹⁴², бръснари¹⁴³, духовници¹⁴⁴, кмет¹⁴⁵ и др. Някои от клиентите са посочени с характеризиращи ги допълнителни занимания – гайдар¹⁴⁶, цигулар¹⁴⁷. От това може да се видят както упражняваните в Габровско занаяти, така и културата на населението, социалното разслоение, просветата. Макар и частична, може да се намери информация за функциониращите в този период дюкяни, фурни, воденици¹⁴⁸ и др., а също и монетите, които са били в оборот през периода 1806-1818 г.¹⁴⁹

Интересни са отношенията в семейството и социологическия им аспект. От една страна задружност и доверие между роднините, а от друга – чисти сметки, сведени до дребнавост. “Дядов масраф... за светене на маслото, свещи вошени, свещи за маслото, на поповете, за литургията за татюв помен, пари вино”¹⁵⁰; подялби на печалбата или разходите – “Пенчу брат ми за мой пай – от полицата..., от книгите що продадох..., от майя 17, 1812 г..., от х. Христо”¹⁵¹, “на дядо дадох за хекимина 20 гр. дребни пари”¹⁵², “02. 04. 1818 г. кир Йонко хаджи Килифаров що проводи дядови пари от Букурещ от кафето (кафето) чи ги зех аз 855 гр.; от тях

168 гр. дава за тапиите на Цоню;

50 гр. за владиката;

100 гр. за тапията на Денчо;

112 гр. бир дядови;

45 гр. бир дядови;

41 гр. на дядо за...;....

за харча дядов

530: 14;

201 остана да зема от хисапа

731: 14 тези пари съм дал за горе”.¹⁵³ И така на цялата рода.

Строгост се проявява и към собствените разходи, периодично се вписват парите за “мой масраф” – за харч, за еминии, дърва, кожухче, вино, ракия, чехли и терлици, масла, ябълки, книги, свещи, сирене, мас, брашно, плочи, гвоздеи, храна, гюндюлюк (данък, такса), канджи, печка, за свода на калугерите, за купуване на градината, хлебнина или “дадох масраф за свои нужди” – ориз, захар, дърва, чейрек, месо, тютюн; дадени на дядо му за харч.¹⁵⁴

Тази пестеливост и отношение към приходите и разходите продължава при сина му Георги, който пише в част от тефтерите. Явно за Тодор Казасов, а и за сина му, е било много важно и е държал да се помни чеизът на Руска, съпругата на Георги, защото е записано на две места във II тефтер: “15. 02. 1813 г. Габрово, като са жених колко дрехи донесе Руска от баща си: 2 кожуха без ръкави атлас червен и зелен; 1 с ръкави бял; без ръкави жамфез вет (вехт); 2 фистаня стамболски, шал 1 вет (вехт); 1 фистан атлас бял; 1 фистан бял диарбекир(ски) прост; 7 ризи нишни карашик; 2 сукманя, 1 с атлас бит и другият с.....; 1 юрган; 1 дюшек 1; 1 козяк; 6 топчини купешки; 1 килим тукашен; 1 черга вета.”¹⁵⁵

За семейството на Тодор Казасов е вярна поговорката “Свой своего не храни, но тежко му, който го няма”. Не е написано защо дядо му (тъста му) е трябвало да бъде запиран (арестуван), но е явно, че Казасов (по-скоро Георги, а не Тодор) поема и неговите негативи – “827: 20 гр. дадох кату ма запираха за дядо, взе ги Х. Христо 1227: 20 давах аз”¹⁵⁶. При арестите не е минавало без подкупи. Съвестния търговец е вписал (за да му излязат сметките и наличностите): “за в конака – 12 гр. басма”, но сумата после е задраскана¹⁵⁷, т. е. – не е платено.

Макар да се занимават с лихварство – не Богуугодно занятие, Казасови са били прилежни християни. На две места е отбелязано плащането на владичината¹⁵⁸, а са видни и дарителски жестове – на 01. 12. 1816 г. от собствените пари (“мой масраф”) са дадени средства “за свода на калугерите”¹⁵⁹; 200 щампи Казасови дават на църквата “Св. Троица” (Габрово) в 1819 г.¹⁶⁰ Но да не се заблуждаваме, бизнесът си е бизнес – родът дава заеми и на църквата¹⁶¹.

Макар и рядко, в тефтерите са записвани и събития от регионален мащаб, некасаещи пряко търговската дейност – гърмежи, земетресения, съд и др.¹⁶²

Предприемчивост, новаторство, патриотизъм и храброст, известна доза авантюризъм, търговски нюх това предава в наследство Тодор Казасов на потомците си. Синът Георги, внукът Никифор, правнукът Христо са търговци и кръчмари. Никифор Георгиев Казасов е участвал в подготовката на Априлското въстание в Габрово. По-късно пътува по Европа, запознава се с бита и традициите, особено касаещите търговията и кулинарията. От там донася оборудване за кръчмата си – халби за бира, посуда и др. Свързва с Европейските производители на вермут в Италия. Той е един от първите в България и първия в Габрово, който започва да продава вермут в заведението си. От този период са договорите му с фирмите от Торино – “Мартини и Роси”, “Чинцано вермут”, “Бланчин и Ко”, “Амаро ди Торино” и “Чазалете и Ко”, както и с аперитивите “Савоя” за бутилиране на техните вермути. От фирмите получава оригинални етикети, шишета и оловни пломби, а в бъчви алкохола. Никифор Казасов бутилира вермутите, лепи етикети и пломбира шишетата, които след изпразване му се връщат за ново бутилиране. Фирмите са правели непрекъснати внезапни проверки, за да са сигурни както в представителите си по градовете, така и за качеството на напитките си. Никифор Казасов винаги е бил изряден. Синът му Христо Никифоров Казасов, р. 1883 г. продължава дейността му по бутилиране и продажба на вермути. През 1920 г. Христо изкарва практически подвижен курс по търговско сметководство. Той става представител и на най-старото винарско дружество “Трозд” от Варна. Участва във всички войни в началото на ХХ в., където е раняван. Има награди и военни и спортни – той е един от основателите на Габровското колоездачно дружество, а по-късно и негов почетен председател. Неговите синове и внуци професионално не се занимават с търговия, но качествата на рода ги съпътстват, качества заложени от търговците, лихварите, кръчмарите Казасови.¹⁶³

Информацията в тефтерите би била интересна за изследвачите и се надяваме на по-нататъшния им научен оборот.

Бележки:

1. ЕМО “Етър”, Инв. № 3687-3, авантитулна страница.
2. ЕМО “Етър”, Инв. № 3688-3, с. 3 – Градина от Марко Табака, ливада от Станчо Пенчев в Радичевец, ливада от Аврам в Репивиц, споменава се за лозе от Стойчо чехлар на 30. 04. 1816; с. 9 – 14. 03.

1816 г. Габрово, купена от Иван Хазмана нивата с корията; с. 82 – “от Балча Дяковеца купих 2 ябълкови 1814 г. дървета за 12 гр. до къщата в бахчията, още 1 дърво зех пак от него”

3. ЕМО “Етър”, Инв. № 3688-3, с. 2

4. Точното местоположение може да се види от албума на арх. Нено Ямантиев “Габрово през епохата на Възраждането”. С. 1972, с.

5. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3.

6. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3.

7. ЕМО “Етър” Инв. № 3689-3.

8. По спомени на Розмари Никифорова Казасова, праправнучка на Тодор Казасов, предала тефтерите в ЕМО “Етър”. Род. 1951 г. в Габрово, средно образование.

9. Саморъчен надпис върху закупена книга от Тодор Казасов с дата от 1824 г., съхранявана у Розмари Никифорова Казасова.

10. ЕМО “Етър”, Инв. № 3688-3, с. 51 – “123 оки сол зех”; с. 57, 65 -20. 05. 1820 г. “Купена сол-каменна 896 оки за 126, 6 гр.” – при продажбата ѝ на ока пчели по 1гр. 25 пари.

11. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 62, 67, 90, 91, 96, 113-114, 125, 126; Инв. № 3688-3 с. 25

12. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 100, 113-114; Инв. № 3688-3, с. 1

13. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 36

14. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 47

15. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 28

16. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, Инв. № 3688-3, с. 36

17. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 64

18. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 33

19. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 26

20. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 35

21. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 41

22. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 35

23. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 25

24. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 33

25. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 33

26. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 39

27. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 127; Инв. № 3688-3, с. 26, 33

28. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 127; Инв. № 3688-3, с. 16, 17

29. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 127; Инв. № 3688-3, с. 49

30. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 127; Инв. № 3688-3, с. 35

31. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 25

32. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 64; Инв. № 3688-3, с. 56

33. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 67

34. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 65
35. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3 с. 62, 108, 113-114, 115-116; Инв. № 3688-3, с. 63
36. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 67
37. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 78
38. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 54
39. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 36, 38 – за 1820 г. има отбелязка – 138 оки за 34 гр.; Инв. № 3688-3, с. 47 – 50 оки пестил да му донесат за 16: 35 гр.
40. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 14, 15
41. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 88, 91, 92
42. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 77
43. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 18, 19, 20, 80
44. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 35 – “41 оки мед с каца”
45. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 44
46. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 61, 75
47. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 41, 72
48. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 70, 72
49. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 72
50. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 81
51. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 49 – “кир Димитър филибелия – 16: 1 (гр.) – Тълковник”
52. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 70
53. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 45 – “28. 05. 1817 г. – 500 гр. дадох да ще на Плевен за вълна на ортак – Николчо поп Петков”
54. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 44
55. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 33
56. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 44
57. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 82
58. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 64
59. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 56 – “1819 г. (1 рубла=93 пари) 2300 щампи по 3: к(оп) и 3, 5 едната х 93 пари рублата=173 гр.; 1 щампа = 0, 075 гр.” Тя щампи продава по 11 пари (42x11=11: 12 гр.)
60. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 96, 110; Инв. № 3688-3, с. 25 – “на кир Дечко – 1820 г. идна тенекия бурно от Букурещ”,
61. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 39
62. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 43
63. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 31
64. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 45
65. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 82 – “За трампа що е правел Драгоя бояджийски на Анадол дал за 408: 20 куфара ми зел момие...”
66. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 63

67. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 76; № 3688-3, с. 53
68. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 47
69. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 68
70. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 52
71. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 16, 17
72. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 26; с. 16, 17 – На 20. 08. 1814 г. има: сума – 6018, 24 гр. и 54 оки сол по 15, 5 гр.; с. 78 – На 26. 10. 1818 г. “хисап на дюкяна – сирмия – 2020: 34 гр. (които дава от горния дюкян за долния-бел. моя), 10 часослова, 2 оки сапун, 5 фенера, 1, 300 стафиди, 150 драма барут, 11 оки риба, 40 гребена, мишемор.
73. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 70 – “19: 17 гр. излязоха дребни, 18: 30 гр. зарар от ексици” или с. 55 – при покупката на лой-500 гр., отбелязани са загубите от “50 жълтици -зарар по 20 пари – 25(гр.)”
74. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3 с. 96, 99, 108.
75. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 27 – Брънеци, с. 49 – Дряново, с. 70 – Шараните, с. 33 – Трявна, с. 34 – Търсигъзи.
76. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 30 – Райка облизанка от Камъка, с. 42, 49 – Спас от Лъката.
77. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 27
78. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 29, 38, 40
79. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 45
80. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 47
81. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 36, 50
82. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 80
83. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 36
84. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 36
85. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 49
86. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 50
87. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 70
88. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 75
89. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 79
90. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 79
91. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 59
92. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 52
93. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 50
94. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 83
95. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 52
96. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 34
97. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 76 – “На Стария що седи на Плевен на Халач Георгиев – праща 140 гр. по хора от Беленците – 1818 г.”; с. 76 – “09. 1818 г. земам от Колно Сахатчиоглу 1350 гр. в конака за дядов

хисап”, от които дава 400 гр. за полица на чичовия му син Спас”; с. 63 – “за Руска от полицата от парите 600 (гр.)”

98. Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. С. 1996, с. 469; ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 94 – “На Никифор Колчув 11 гроша за 4 башлика”

99. ЕМО “Етър” “Етър” Инв. № 3687-3, с. 103; Инв. № 3688-3, с. 44.

100. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 65

101. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 56

102. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 55

103. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 22, 23, 24, 72

104. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 72

105. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 69

106. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 40

107. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 48

108. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 67

109. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 72

110. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 42

111. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 91 – “2 гр. на Стоеница като беше запрян Стоян” № 3688-3, с. 50 – “Стоян Хубавелче – 4: 20 дадух на булката му” – юли 1819 г.; с. 69 – “Неновица Найовата – жито и овес”.

112. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 48

113. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 42 – “до Гергювден”, “Великден”; с. 44 “Богородица”, “Илиновден”; с. 75 – Димитровден.

114. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 81

115. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 45 – “Иван Баюв – 1 нива заложил за 12 гр.; Георги Минчев и Колпо Баюв заложил пак от тази нива половината за 12 гр. – 1818 г.”; с. 75 – “Георги Минчу – 15 гр. заем срещу залог от 1 оградка до Димитровден”.

116. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 66

117. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 91 Атанас сарач оставя срещу 9 гр. заем 1 чифт сребърни чапрази като залог.

118. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 91 – арнаутина Апостол, с. 48, 51 – Георги арнаутина.

119. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 65 – Циганина Мутито, с. 95 – Гунчу циганина; Инв. № 3687-3, с. 94 и Инв. № 3688-3, с. 22, 23, 24 – Али пича-циганина; с. 47 – “на циганите на Дуда”; Инв. № 3687-3, с. 43 – Гемджиолу и Инв. № 3688-3, с. 52 – Дудо Гамджиолу – циганина.

120. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 46 – Емин ага от Харачерите, с. 62 – билюкбашията турчина; Инв. № 3688-3, с. 35 – Мола Осман

121. ЕМО “Етър” Инв. № 36 – Стайкова.

149 ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 52, 72, 82.

150. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 53
151. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 36
152. ЕМО “Етър” Инв. № 3687-3, с. 74
153. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 78
154. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 20-22, 46, 47
155. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 71
156. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 70
157. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 32
158. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 67, 78
159. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 20-22
160. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 56
161. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 48
162. ЕМО “Етър” Инв. № 3688-3, с. 2 – 24. 10. 1821 г. – гърмя е беше хубава зимата до 05. 01 нямаше сняг; с. 9 – 11. 04. 1820 г. “погорме (прогърмя-бел. моя) на 11 сахатя”; с. 9 – (1)820: февруа на първа пост съдиха дяда.... ми кутята и са ка(ъ)лна, дохожда от Тарнов кадея големи и воеводата трисъка.... (пиаркос) и съдът беши у Дечкови хаджиолу”.
163. По документи, съхранявани у Розмари Никифорова Казасова и нейни разкази.

Two account-books of Todor Kazasov

Rumyana Dencheva
Resume

Three account-books of the Kazasovs' family for the period 1806-1861 were received in 2003 in the fund of the “Etar” Ethnographical Museum in the Open. This article treats the first two of them concerning the commercial-money-lending activity of Todor Kazasov and his heirs.

The account books contain various information. Generally it is classified in the following directions: goods traded in the first half of 19th century – types of goods; import and export – where and by whom the goods were bought, where and whom they were sold to; circulation of goods, currency, usury, reselling, exercising of other activities besides trade; ethic characteristics of buyers; occupations of customers (respectively development of crafts in the town and in the region – according to types, settlements etc.); family relations; change in the taste and social differentiation among customers; education and culture of local population etc.

In memoriam

**Стефка Дончева – Крачанова
(ФАНЧЕТО)**

... Човек дори и добре да живее умира и друг се ражда...

Не е вече между нас колегата, приятеля, човека... Такива са неумолимите знаци на живота. Но остава дирята...

Посветила целия си живот – от завършването на Университета – специалност “история” до пенсионирането си, за напредъка и просперитета на музей “Искра”.

И сякаш Бог си е знаел работата – повече от 30 години Стефка Дончева завежда отдел “Етнография”. Не може да обхванем с думи всичко – активно участие в създаването на единствения по рода си в света Музей на розата, в изграждането на Историко-етнографски комплекс “Кулата” и много временни изложби, гостуващи и в други градове на страната.

Колегата Дончева остави за поколенията задълбочените си изследвания – “Носиите в Казанлъшко”, за ножарството и свиркарството в Шипка, за яхнаджийството като специфичен занаят от миналото. Неуморен сътрудник на списание “Българска етнография”, на вестник “Истра”, автор на публикации в сборниците по етнография от регионално и национално значение.

Още от първата Национална научна конференция “Народна култура на балканджиите” тя е редовна участничка със своите научни изследвания. Нейни публикации има във всеки том от поредицата.

Когато вече се откъсна от музея, тя нито за миг не се отказа от изследване загадките на българската народна култура. Въпреки и напук на разклатеното си здраве... С невероятно умение да посреща със заразяваща усмивка наоколо, тя постигна почти невъзможното – да я запомним с оптимизма, духовитостта и упоритостта.

За нас Фани винаги ще си остане по-жива от живите!!!

ПОКЛОН !!!

Съдържание

Миграциите на балканджиите от Централния Балкан Иванка Лилова	стр. 3
Стопанско-правни отношения в Троян и Троянско (по документи от XIX век) Пенка Петрова-Голийска	стр. 9
Влиянието на балканджиите в живота на с. Карайсен, Великотърновско Росица Бинева	стр. 22
Еркеч и еркечани (Опит за характеристика) Румяна Урумова	стр. 32
Архитектура и вътрешна уредба на подбалканската селска къща от Казанлъшко през епохата на Възраждането и след Освобождението Стефка Дончева	стр. 40
Котленската женска носия и накити от XIX век Величка Калева	стр. 50
Ролята на балканджиите преселници за развитието на занаятите в Търново през XIX век Надка Василева	стр. 71
Павурджийството в Троянско Тотю Тотевски	стр. 81
Домашната индустрия – основоположник на Текстилната промишленост в Габрово Величка Илиева	стр. 89
Гайтанджийската фамилия Гъдеви от Габрово Пенка Колева	стр. 96
Едно описание на уред за счукване на дъбови кори от 1872 г. в град Осман пазар (Омуртаг) Мирослав Тошев	стр. 108

Лозарството и винарството — основни поминъци на балканджиите в Карнобатския край	
Димчо Момчилов, Наташа Чакърова-Кръстева	стр. 112
Ходене на романия (по материали от с. Боженци, Габровско)	
Николай Колев	стр. 123
Църковностроителните традиции на преселниците балканджии в Лудогорието през XIX век	
Даниела Ганчева	стр. 129
За един малко проучен тревненски резбар	
Юлия Нинова	стр. 141
Слънчеви символи в народното изкуство от Габрово	
Юлияна Шулекова	стр. 150
Кръговратът на човешкия живот и “китката” в традиционната народна култура (по материали от Казанлъшко)	
Катя Терзиева	стр. 158
Ергенският празник “Тулум”	
Ангел Гоев	стр. 166
Гергьовден като градски празник	
Татяна Цанкова	стр. 176
Котленската хуратá (за характерни я котленски говор и бит)	
Светла Радева	стр. 184
Комуникативността на балканджията земеделец в творчеството на Никола Начов	
Цветанка Неделчева	стр. 198
Два търговски тефтера на Тодор Казасов	
Румяна Денчева	стр. 212
In memoriam	стр. 228

© Ангел Гоев, съставител, 2004

Народна култура на балканджиите
том пети

Авторски колектив

Българска

Първо издание

Формат 60/90/16

Печатни коли 14,5

Издателски коли 13,25

ISBN 954-775-339-8

Печат Faber – Велико Търново